ԿՈՄԻՏԱՍ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

առաջին հատոր

ՄԵՆԵՐԳԵՐ

Խմբագրությունն
Ռ.Ա. Այթայանի

„Հայաստան"

Երևան 1969

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻ
1949 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 26-Ի
ՈՐՈՇՄԱՆ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ

ПЕЧАТАЕТСЯ
НА ОСНОВАНИИ ПОСТАНОВЛЕНИЯ
СОВЕТА МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР
ОТ 26 СЕНТЯБРЯ 1949 г.

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ԱԹԱՅԱՆ Ռ. Ա.
ԱՂԱՅԱՆ Մ. Ղ.
ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ Ս. Գ.
ԿՈՒՇՆԱՐՅԱՆ Հ. Ս.
ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Մ. Հ.

АТАЯН Р. А.
АГАЯН М. Л.
ГАСПАРЯН С. Г.
КУШНАРЯН Х. С.
МУРАДЯН М. О.

Ֆորզացը՝ *ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆԻ*
Ձևավորումը՝ *Ռ. ԲԵԴՐՈՍՅԱՆԻ*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Կոմիտասի երաժշտական ստեղծագործության և երաժշտագիտական ժառանգության համահավաք տեքստի հրատարակությունը ձեռնարկվում է առաջին անգամ: Մինչև այժմ եղել են բազմաթիվ առանձին հրատարակություններ, որոնք ընդգրկել են մեծանուն կոմպոզիտորի ժառանգության այս կամ այն արժեքավոր հատվածը միայն:

Կոմիտասի երկերի ակադեմիական առաջին բազմահատորյակի հաջող իրագործումը կապված է մեծ դժվարությունների հետ: Կոմիտասի կյանքի եղերական վախճանը մեզ զրկել է նրա ժառանգության շատ արժեքներից, որոնց մի մասն անհետ կորել է, իսկ մի մասն էլ դեռ գտնվում է տարբեր անհատների մոտ՝ ցրված աշխարհի զանազան կողմերում:

Սովետական Հայաստանի կառավարության և Գիտությունների ակադեմիայի կողմից ձեռք առնված միջոցների շնորհիվ վերջին տարիներս հնարավոր դարձավ Երևանում կենտրոնացնել Կոմիտասի ժառանգության զգալի մասը: Այդ գործում առանձնակի նշանակություն ունեցավ Փարիզի Կոմիտասյան խնամատար հանձնաժողովի և անձամբ՝ Կոմիտասի աշակերտուհի Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայանի, Կիլիկիայի կաթողիկոս հանգուցյալ Գ. Հովսեփյանի և այլոց աջակցությունը, որոնց շնորհիվ Երևան փոխադրվեցին շատ արժեքավոր ձեռագիր ու տպագիր նյութեր: Անշուշտ, Կոմիտասի ժառանգության հավաքումը դեռևս ավարտված չէ և մեծ ջանքեր են պահանջվելու առաջիկայում, որպեսզի որքան կարելի է շատ նյութեր փրկվեն կորստից ու կենտրոնացվեն Երևանի Կոմիտասյան արխիվում, որը խնամքով պահվում է Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Գրականության և արվեստի թանգարանում: Սակայն արդեն այժմ նոր ու արժեքավոր այնքան նյութ է հավաքված, որ Սովետական Հայաստանի կառավարությունն անհրաժեշտ համարեց հանձնարարել Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիային՝ նախապատրաստել և հրատարակել Կոմիտասի երկերի այս բազմահատորյակը, հնարավորին չափ լրիվ ընդգրկելով հեղինակի գեղարվեստական ստեղծագործությունը, երաժշտական-ազգագրական ու երաժշտագիտական ժառանգությունը, ինչպես և նրա նամակները, անավարտ սևագիր ստեղծագործություններն ու հետազոտական բնույթի նկրտումները:

Ձեռնարկելով ներկա հրատարակության նախապատրաստմանն ու իրագործմանը, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստի ինստիտուտը լիահույս է, որ կհանդիպի հայ երաժշտական կուլտուրայի զարգացմանը նախանձախնդիր հայրենասեր բոլոր անձանց բազմակողմանի աջակցությանը, գիտակցելով, որ այս գործը բացառիկ իրադարձություն է հայ ժողովրդի կուլտուրական կյանքում:

ОТ ИНСТИТУТА ИСКУССТВ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Издание собрания сочинений Комитаса осуществляется впервые. До настоящего времени произведения и музыковедческие работы Комитаса публиковались в виде отдельных выпусков, охватывающих лишь ту или другую часть богатого наследия крупнейшего армянского композитора.

Успешное осуществление данного многотомного академического издания связано со значительными трудностями. Трагические обстоятельства, оборвавшие творческую жизнь Комитаса, лишили нас многих ценностей его наследия, часть которого безвозвратно потеряна, другая же все еще рассеяна по разным странам и находится у частных лиц.

Благодаря мероприятиям, предпринятым Правительством Советской Армении и АН Арм. ССР за последние годы, стало возможным сконцентрировать в Ереване значительное количество рукописей Комитаса. В этом деле большое содействие оказали Парижский Комитасовский комитет, в частности, активная деятельница Комитета, ученица Комитаса Маргарит Бабаян, Киликийский католикос ныне покойный Гарегин Овсепян и ряд других лиц, стараниями которых было перевезено в Ереван много ценнейших рукописных и печатных материалов.

Собирание всего сохранившегося наследия Комитаса, несомненно, еще далеко не завершено и в будущем потребуется немало усилий, чтобы спасти по возможности больше материалов и сконцентрировать их в Ереванском комитасовском архиве, который бережно хранится в Музее литературы и искусства АН Арм. ССР. Однако, учитывая наличие уже накопленного материала, Правительство Советской Армении сочло необходимым поручить АН Арм. ССР подготовить выпуск первого собрания сочинений, которое должно по возможности шире охватить музыкальное творчество композитора, его этнографические и музыковедческие труды, письма, а также незавершенные творческие и исследовательские работы.

Взявшись за подготовку и осуществление настоящего издания, Институт искусств АН Арм. ССР надеется, что встретит всестороннюю поддержку всех лиц, заинтересованных в развитии армянского музыкального искусства и могущих помочь этому делу, которое является исключительно важным событием в культурной жизни армянского народа.

Կոմիտասի երկերի ժողովածուի առաջին հատորն ընդգրկում է կոմպոզիտորի մեներգերը:

Ինչպես հայտնի է, Կոմիտասի վոկալ ստեղծագործությունների նյութը գերազանցապես վերցված է ժողովրդական ակկբնաղբյուրից: Իրենց մեծ մասով դրանք փաստորեն բուն ժողովրդական երգերի մշակումներ են, կատարված ժողովրդի ստեղծագործության կենսական ուժի վառ զգացումով և ազգային երաժշտության հատկանիշների խոր իմացությամբ: Այդ մշակումները նաև աչքի են ընկնում ժողովրդական հորինվածքի վրա կոմպոզիտորի ստեղծագործական զորեղ ներգործությամբ և միաժամանակ իրենց դասական պարզությամբ ու կատարելությամբ:

Այս հատորում ամփոփված նյութի հիմնական մասը Կոմիտասի այն մեներգերն են, որ կապված են հայկական գյուղական ֆոլկլորի հետ, գեղարվեստորեն ընդհանրացնում և մեծարում են հայ գյուղի մարդկանց ու բնության ջինջ և անարատ, կոմպոզիտորի համար հավերժ գրավիչ կերպարները: Այդ մեներգերն իրենց ժանրի և թեմատիկայի տեսակետից բազմազան են:

Նշանակալի տեղ են գրավում լիրիկական երգերն ու պարերգերը, որոնց մեջ առանձնապես լայնորեն ներկայացված է սիրային լիրիկան իր անվերջ բազմազիսի, նրբին երանգներով («Քելե, քելե», «Քելեր, ցոլեր», «Գարոն ա», «Չինար ես», «Հաբրբան», «Հոյ, Նազան իմ» և այլն): Սիրային թեմայով երգերի կողքին քիչ չեն նաև հայ աշխատավոր գյուղացիության մինչսովետական ժամանակաշրջանի ծանր կյանքը պատկերող. սոցիալական թեմայով երգերը («Հով արեք», «Ծիրանի ծառ», «Անտունի» և այլն), որոնցից մի քանիսը հայ պանդխտի խռովահույզ վիճակն արտահայտող ստեղծագործություններ են («Անտունի»-ից բացի նաև «Կանչե, կռունկ», «Ալագյազ բարձր սարին», «Կռունկ» և այլն): Այդ բոլորից բացի հատորում կան նաև պատմա-էպիկական բովանդակության («Մոկաց Միրզա»), կենցաղային («Օրոր») և այլ երգեր ևս: Ընդհանուր առմամբ հայ գեղջուկի ստեղծագործությունից քաղված Կոմիտասի այս մեներգերն ունկնդրին են ներկայացնում ռեալիստական արվեստի մեծ ուժով և խորաթափանցությամբ գծագրված կերպարների ստվար մի շարք, որտեղ անկեղծ և անմիջական կերպով երևան են բերված մարդկային բազմահարուստ հույզեր և ապրումներ:

Կոմիտասի մեներգերը տարբեր ժամանակ և տարբեր վայրերում են հրատարակվել: Մի մասը տպագրվել է դեռևս կոմպոզիտորի գործունեության տարիներին «Հայ քնար» և «Հայ գեղջուկ երգեր» ժողովածուներում կամ պարբերական մամուլում: Որոշ մեներգեր հեղինակի հիվանդության ընթացքում կամ մահից հետո առանձին տետրերով լույս են տեսել Փարիզում, երկու երգ առաջին անգամ տպագրվել են Մոսկվայում: Մեներգերի նոր հրատարակությանը ձեռնարկելիս հատորը հնարավորին չափ լրիվ կազմելու նպատակով նախ և առաջ հավաքված ու համեմատված են եղած բոլոր տպագրությունները: Որպես հիմք ընդունվել են հետևյալ հրատարակությունները.

1. **«Հայ քնար».** Հավաքածու գեղջուկ երգերի. գրի առավ և դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ: Փարիզ. 1907:
2. **«Կաքավի երգը».** Ժողովրդական բանաստեղծություն. մշակեց Հովհ. Թումանյան, ձայնագրեց Կոմիտաս վարդապետ:
   Հրատարակություն «Հասկեր» ամսագրի, Թիֆլիս, 1908:
3. **«Չեմ կրնա».** Հայ ժողովրդական պարերգ. գրի առավ և դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ:
   «Գեղարվեստ» ամսագիր, № 1, էջ 101. Թիֆլիս, 1908:
4. **«Շողեր».** Հայ գեղջուկ երգ. գրի առավ և դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ:
   «Մուրիկա» ամսագիր (հունարեն լեզվով), № 5, էջ 147. Կ. Պոլիս, 1912:
5. **«Հայ գեղջուկ երգեր»** №№ 13—22. գրի առավ և դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ:
   Լայպցիգ, 1912*:

---

* Ինչպես «Հայ քնար»-ի, այնպես էլ «Հայ գեղջուկ երգեր»-ի առաջին տպագրություններն անթվակիր են, դրանց լույս ընծայման ժամանակը որոշվում է կողմնակի տվյալներով: Մասնավորապես «Հայ գեղջուկ երգեր»-ի երկու տետրի մասին Մարգարիտ Բաբայանիս ուղղված Կոմիտասի նամակում գրված է. «Երգերն տպագրվում են Breitkopf und Härtel-ի մոտ և մեկ կամ երկու ամսից կելնեն մաս-մաս» (1911 թ. Կ. Պոլիս: Տե՛ս «Մշակույթ» պարբերական, № 3—4, էջ 163. Փարիզ, 1935), և «...Դեռ երգարանները Leipzig-ից չեմ ստացել, թեև տպված ու պատրաստ են միանգամայն» (1912, 15/ԺԲ. Կ. Պոլիս: Տե՛ս Կոմիտասի նամակի ընդօրինակումը Մ. Բաբայանի կողմից, ձեռագիր Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտում):

6. **«Հայ ժողովրդական երաժշտություն».** Նոր շարք. գրի առավ և դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ:

Փարիզ. Տետր Բ—1925
Տետր Դ —1928
Տետր Ե —1930
Տետր Է —1937

7. **«Հայ ժողովրդական երգեր».** Գրի առավ և դաշնակեց Կոմիտաս:
Երևան. Առաջին սերիա, տետրակ Ա— 1932.
Երկրորդ սերիա, տետրակ Ա— 1953:

8. **Կոմիտաս. «Ժողովրդական երգեր».**
Առաջին սերիա (առանձնատիպ). Կ. Պոլիս. 1935—1936:

9. **Կոմիտաս. «Մեներգեր դաշնամուրի նվագակցությամբ»** (խմբագրությամբ Խ. Վ. Թոռջանի):
Մոսկվա—Լենինգրադ. 1939:

Մեներգերի քանակի տեսակետից բերված հրատարակությունները հետևյալ պատկերն են ներկայացնում.

«Հայ քնար»-ը ընդգրկում է . . . 5 մեներգ,
«Հայ գեղջուկ երգեր»-ը՝ 10
Պարբերական մամուլում տպագրված է . .3,
«Հայ ժողովրդական երաժշտության» 4 տետրում՝ 18,
Երևանի 1932—35 թթ. հրատարակությամբ տպագրվել է 25,
Ա. Պոլսի 1935—36 թթ. հրատարակությամբ՝ 5,
Մոսկվա—Լենինգրադի հրատարակությամբ՝ 27:

Համեմատությունից պարզվեց, որ այդ բոլոր հրատարակություններում ընդգրկված են ձայնի և դաշնամուրի համար գրված՝ Կոմիտասի 38 տարբեր երգեր, որոնք և վերարտադրված են այս հատորում (36-ը մեներգ են, 2-ը գրված են տենորի և սոպրանոյի փոխեփոխ կատարման համար):

Տպագրված երգերի համեմատությունից բացի, մանրամասն կերպով վերանայված և ուսումնասիրված են Երևանի Կոմիտասյան արխիվում պահվող մեներգերի ձեռագրերը (Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Գրականության և արվեստի թանգարան): Դրա հետևանքով հնարավոր է դարձել անտիպ մեներգերից ևս երկու երգ ընդգրկել ներկա հրատարակության մեջ: Այսպիսով տպագրվող երգերի թիվը ստացվել է 40, ուստի սույն հատորը հանդիսանում է Կոմիտասի մեներգերի մինչև այժմ հրատարակված ժողովածուներից առավել լիակատարը*:

Հատորի գլխավոր մասը կազմում են այն երգերը, որոնց գեղարվեստական մշակումն ու հարդարումը հեղինակի կողմից լիովին ավարտված են եղել: Դրանք են «Հայ քնար» և «Հայ գեղջուկ երգեր» ժողովածուների մեներգերը և մի քանի ուրիշներ:

Դրանց հետ մեկտեղ կան մի շարք մեներգեր, որոնք լիովին ավարտված գործեր չեն, որոշ չափով ուրվագծի բնույթ են կրում: Օրինակ, այդպիսի երգեր են՝ «Տուն արի», «Գութանը հաց եմ բերում», «Լուսնակը տարի տակին», «Էս գիշեր, լուսնակ գիշեր», «Մոկաց Միրզա», «Օրոր» և այլն: Սրանցից վերջին երկուսը հատկապես աչքի են ընկնում իրենց թերի մշակվածությամբ, քանի որ նրանցում միայն ներդաշնակման նախնական նշումներ են կատարված: Ամբողջացված ստեղծագործություն չի կարող համարվել նաև Կոմիտասի ձայնագրած՝ երաժշտությամբ բարձրարժեք «Ողբերգ»-ի մշակումը, որի գրական տեքստում կերպարի գեղարվեստական ընդհանրացում չկա:

Այդ մշակումները Կոմիտասն ինքը չի հրատարակել: Նկատի ունենալով իր ստեղծագործության նկատմամբ կոմպոզիտորի չափազանց խստապահանջ ու բծախնդիր վերաբերմունքը, պետք է ենթադրել, որ նա մեկից ավելի անգամ դեռևս կմտադրառնար դրանց, որպեսզի նախքան հրապարակ հանելը վերջնական տեսքի բերեր: Սակայն իրենց ուրվագծային վիճակով հանդերձ, այդ կարգի մշակումներն ևս մեծ մասամբ ինքնուրույն գեղարվեստական արժեք ունեն, դրանցում դրսևորված են կոմպոզիտորի նուրբ ճաշակը, նրա մշտապես հետաքրքիր ու արժեքավոր մտահղացումները, ստեղծագործական անհատականության այս կամ այն գծերը, ուստի դրանք ևս վերարտադրված են Կոմիտասի երկերի ժողովածուի այս հատորում:

Հատորում ընդգրկված մեներգերի մեջ առանձնանում են նաև «Ախ, մարալ ջան»-ը, որն ամբողջացած գեղարվեստական ստեղծագործություն է, բայց ներդաշնակության ոճով զգալի տարբերվում է կոմպոզիտորի մյուս մեներգերից, և հանրածանոթ «Ծիծեռնակ»-ը, որ քաղաքային երգ է: Այս երգերի մշակումը Կոմիտասի ուսումնառության տարիներին է կատարված, ուստի նրա ստեղծագործական ուղին պարզաբանելու տեսակետից ևս որոշակի հետաքրքրություն ունի: Դրանց համեմատությունն ավելի ուշ գրված ստեղծագործությունների հետ ցույց է տալիս, որ Կոմիտասի կոմպոզիտորական ոճը, նրա հասուն ստեղծագործական դեմքը վերջնականապես ձևավորվել է Հայաստան վերադառնալուց հետո, 1900-ական թվականներին, երբ նա ստեղծում էր «Հայ քնար» ժողովածուն:

---

* Այդ թվով չի սպառվում Կոմիտասի մշակած մեներգերի քանակը: Ժամանակին տեղի ունեցած նրա համերգների նկարագրություններից և պահպանված ծրագրերից դատելով վերջնական ֆոնդերի հետ կապված որոշ մեներգեր դեռևս չեն հայտնաբերված: Այդպիսիները հայտնաբերվելու դեպքում լրացուցիչ կերպով կմտցվեն Երկերի ժողովածուի հետագա հատորներից մեկի մեջ:

Ներկա հրատարակության համար ստուգված, իսկ որոշ դեպքերում նաև ճշտված և ուղղված է մեներգերի երաժշտական տեքստը: Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ մինչև այժմ կատարված հրատարակությունների մեծ մասում կան մանր կամ խոշոր թերություններ՝ ակնհայտ սխալներ, անճշտություններ, երբեմն խմբագրողի կողմից կատարված աղավաղումներ, վրիպակներ (տարբեր հրատարակություններում եղած թերություններն առանձին, կարևոր դեպքերում նշված են երգերի ծանոթագրություններում):

Հրատարակության պատրաստված հատորում այդ թերություններն ու աղավաղումները հնարավոր չափով ուղղելու համար հիմք են ծառայել նախ՝ Կոմիտասի եղած ձեռագրերը, ապա՝ նրա գործունեության տարիներին կատարված տպագրությունները: Այդ հարցում որոշ նշանակություն են ունեցել նաև Կոմիտասի երգերի մյուս հրատարակությունները:

Երևանի Կոմիտասյան արխիվում կան այս հատորի մեջ ընդգրկված մեներգերի մեծագույն մասի ձեռագիր օրինակները, որոշ երգերի բնագրեր պահպանվել են մի քանի տարբերակով*: Ճիշտ է, եղած բնագրերի մեջ ավարտված և մաքուր գրված մեներգերը համեմատաբար սակավ են: Տպագրվող երգերի ձեռագիր օրինակների մեծ մասը սևագրություններ են, որոնք հեղինակի ձեռքով կատարված հաճախ բազմաթիվ ուղղումներ և փոփոխություններ են կրում: Չնայած դրան, հիշյալ ձեռագրերը Կոմիտասի որոշ մեներգերի երաժշտական տեքստն ուղղելու, ինչպես նաև մշակման նոր տարբերակներ կամ դեռևս անտիպ մնացած երգեր հայտնաբերելու գործում մեծ օժանդակություն են ցույց տվել:

Ձեռագրերից առանձնապես պետք է նշել «Ծիրանի ծառ» մեներգի օրինակները, ապա 1911 թվի հոկտեմբեր-օգոստոսին գրված տետրը (ձեռ. № 399): Այս վերջինը «Հայ քնար»-ից հետո Կոմիտասի մեներգերի երկրորդ խոշոր ժողովածուն է եղել և իր մեջ ամփոփում է 26 մեներգ**: Ինչ-ինչ պատճառներով նպատակահարմար չգտնելով ստվար ժողովածուն միանգամից տպագրության ներկայացնելը, Կոմիտասն ընտրել է այդտեղից 8 երգ, միացրել 2 այլ մեներգեր և «Հայ գեղջուկ երգեր» անվան տակ հրատարակել է 10 երգերի հայտնի տետրը: 1911 թվի ձեռագիր ժողովածուի մեջ պահպանված մնացած երգերը (բացի «Էս գիշեր, լուսնակ գիշեր» և «Անձրևն եկավ» մեներգերից) հետագայում «Հայ ժողովրդական երաժշտություն» շարքով լույս է ընծայել Կոմիտասյան հանձնաժողովը:

Կոմիտասի մեներգերի վերը նշված աղբյուրների թվում ոչ պակաս կարևոր են «Հայ քնար» և «Հայ գեղջուկ երգեր» ժողովածուները: Տպագրված լինելով կոմպոզիտորի անմիջական հսկողության տակ, այդ ժողովածուները իսկական հեղինակային տեքստի արժեք ունեն, դրանց մեջ ընդգրկված երգերը (եթե չհաշվենք տպագրական մի քանի մանր թերություններ) խմբագրական տեսակետից Կոմիտասի կողմից մշակված են ամենայն մանրամասնությամբ: Դա առանձնապես վերաբերում է «Հայ քնար»-ին, որի մեներգերի ձեռագրերը (բացի «Անտունի»-ի մի նախնական ուրվագծից), ի դեպ, արխիվում չկան: Ինչ վերաբերում է «Հայ գեղջուկ երգեր»-ին, որոնց ձեռագիր նմուշները, ինչպես ասացինք, գրեթե լրիվ առկա են արխիվում, ապա այս երգերի տպագրված և ձեռագիր օրինակների մեջ որոշ տարբերություն կա, որը սակայն տպագրության պրոցեսի հետ չի կապված, այլ երգերի մշակման վերջնական համարված վարիանտներն ունենալուց հետո, տպագրության ներկայացնելու ընթացքում իսկ, Կոմիտասը դարձյալ աշխատել, բարեփոխել է դրանք*: Այդպիսի դեպքում «Հայ գեղջուկ երգեր»-ի՝ որպես իսկական հեղինակային տեքստի արժեքն ավելի ակնառու է դառնում:

1925—1937 թվականներին Փարիզում հրատարակված «Հայ ժողովրդական երաժշտություն» ժողովածուի մեներգեր պարունակող տետրերը մեկ մոտ երկար ժամանակի ընթացքում Կոմիտասի մի քանի երգերի (ինչպես, օրինակ, «Ծիրանի ծառ», «Ձինար ես», «Էս առուն», «Ալագյակ բարձր սարին» և այլն) միակ աղբյուրն են հանդիսացել և

---

* Երևանի Կոմիտասյան արխիվի ձեռագրային ֆոնդը նշանակալից չափով հարստացվեց 1955 թվականին:

** Այդ երգերն են՝ 1. Շողեր ջան, 2. Ամպել ա կամարկամար, 3. Ես աղջիկ եմ, 4. Էրվում եմ, 5. Ամպել ա, ձյուն չի գալիս (Տուն արի), 6. Հոյ, Նապան իմ, 7. Կանչե կռունկ, 8. Ալ սյլուղս, 9. Ալագյակ բարձր սարին, 10. (չի պահպանվել), 11. Ես սարեն կուգայի (պահպանվել են վերջին տակտերը միայն), 12. Ձինար ես, 13. Ձինչ ու կինչ, 14. Քեզ, քեզ, 15. Սար, սար, 16. Գութանը հաց եմ բերում, 17. Էս առուն, 18. Ողբերգ (Վարդևանն ելավ դաշը), 19. Ալագյակ սարն ամպել է, 20. Մեր դռանը խնկի ծառ, 21. Անձրևն եկավ, 22. Լուսնակը սարի տակին, 23. Էս գիշեր, լուսնակ գիշեր, 24. Ձեմ, չեմ, 25. Ել, ել, ելի պարենք և Ձեմ ու չեմ, չեմ կրնա խաղալ, 26. Արորն ու տատրակը (24, 25 և 26-րդ երգերից կան միայն վերնագրերը):

* Այդ մասին Մ. Բաբայանին ուղղված նամակում 1911 թվին Կոմիտասը գրում է. «Երգերը բավական փոփոխության ենթարկեցի և ավելի գեղեցիկ ձև ու օդ, տարածություն, պատկեր ստացան» («Մշակույթ» պարբերական, թ. 3—4, էջ 163, Փարիզ, 1935):

այդպիսով գործնականում խոշոր դեր են կատարել: Այժմ ձեռքի տակ ունենալով այդ տեսրերում ընդգրկված գրեթե բոլոր (բացի «Մոկաց Միրզա» և «Օրոր») երգերի հեղինակային ձեռագրերը, մենք հնարավորություն ենք ստացել ուղղել և ճշտել դրանցից մի քանիսի երաժշտական տեքստում արդեն նշված կարևոր սխալներն ու թերությունները: Սակայն այդ երգերի բնագրերն իրենք պակասություններ ունեն, օրինակ, շատ դեպքերում տեմպի ցուցիչն ու երանգանիշներն իսպառ բացակայում են: Ուստի «Հայ ժողովրդական երաժշտության» խմբագիր կոմպոզիտոր Վ. Սարգսյանը դրանց մեջ որոշ մանր հավելումներ է կատարել, որոնք ներկա հրատարակության մեջ հիմնականում պահպանված են:

Տարբեր աղբյուրները համեմատելիս, բուն կոմիտասյան տեքստը ճշտորեն վերարտադրելու նպատակով, անհրաժեշտ համարվեց նախորդ որոշ հրատարակությունների համեմատությամբ յուրականացնել և նոր հրատարակության մեջ պահպանել երգերի այնպիսի շարադրանքը, որպիսին կատարված է կոմպոզիտորի ձեռքով մի քանի ձեռագրերում և հատկապես «Հայ քնար» ու «Հայ գեղջուկ երգեր» ժողովածուներում:

Հիշյալ ժողովածուներում և ձեռագրերում Կոմիտասի շարադրանքը մի շարք առանձնահատկություններ ունի: Այդ առանձնահատկությունները հանդես են եկել երաժշտական մետրի գրանցման, բանալիի նշանների, լիգաների, կատարումը բնորոշող տերմինների և նվագակցության պեդալի նշման մեջ: Հենց այս կետերում էլ վերը թված որոշ հրատարակություններում անհիմն փոփոխություններ են կատարվել, որի հետևանքով հեղինակային տեքստն այս կամ այն չափով աղավաղվել է:

Որո՞նք են այդ առանձնահատկությունները.

ա. Երաժշտական մետրի գրանցումը: Մի շարք երգերի մեջ Կոմիտասը գործ է ածել երկար և կարճ տակտագծեր: Այդ մասին «Հայ քնար»-ի առաջաբանում նա գրում է. «Տրոհակները ցույց են տալիս միայն տաղաչափական միություն և ոտք»:

Հատկացնելով Կոմիտասի դիտողությունը բանաստեղծական տեքստին, տեսնում ենք, որ երկար տակտագծերը մեծ մասամբ սահմանապատում են համեմատական խոշոր տաղաչափական միությունները (բանաստեղծական տողերը), իսկ կարճ գծերը ցույց են տալիս տաղաչափական ոտքը: Սակայն, բնականաբար, բանաստեղծական տեքստի տրոհությանը զուգահեռ, երկար և կարճ տակտագծերը համարյա միշտ ցույց են տալիս նաև երաժշտական տեքստի տրոհումը, իսկ մի քանի դեպքում, ինչպես, օրինակ՝ «Կանչե, կունկ», «Անունի» և այլ երգերում, դրանք վերաբերում են բացառապես երաժշտական տեքստին:

Երաժշտական տեքստի տրոհությանն ունակ տից ևս երկար տակտագծերում ամփոփված են մետրական համեմատաբար խոշոր միավորումներ, այն է՝ բարդ տակտեր կամ երաժշտական ֆրազի հետ համընկնող համեմատական չափով ավարտված կառուցումներ, իսկ կարճ գծերով ցույց են տրված դրանց մասերը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ երկար տակտագծերը միաժամանակ համընկնում են ուժեղ տակտերի, իսկ կարճ գծերը՝ թույլ տակտերի սկզբի հետ: Հետևաբար տեքստում այդ տակտագծերը ցույց են տալիս նաև ուժեղ և թույլ տակտերի հաջորդականությունը, **իսկ հայտնի է, որ** այդ ուժեղ **և** թույլ տակտերը յուրաքանչյուր ժողովրդական երգի մեջ մի առանձնահատուկ դասավորություն են ունենում:

Այս բոլորից պարզ է դառնում, որ ժողովրդական մելոդիաների կառուցվածքը, նրանց մետրական առանձնահատկությունները ճիշտ պատկերացնելու համար Կոմիտասի կատարած առանձնահատուկ տակտաբաժանումը կարևոր նշանակություն ունի: Բացի դրանից, հիշյալ երկար և կարճ տակտագծերը որոշակի նշանակություն ունեն նաև երգի կատարման, հատկապես ֆրազավորման համար:

բ. Բանալիի նշանները: Շատ դեպքերում Կոմիտասը յուրովի ձևով է դրել բանալիի նշանները: Այսպես, օրինակ՝ «Քելեր, ցոլեր» երգում բանալիի մոտ դրված է դիեզ և բեմոլ, «Գարուն ա» երգը, չնայած ներդաշնակված է **դո մինորում**, բայց բանալիի մոտ ունի ոչ թե 3, այլ 2 բեմոլ և այլն:

Բանալիի նշանները դնելիս Կոմիտասը մեծ մասամբ ելնում է ժողովրդական երգի լադային կառուցվածքից: Տվյալ դեպքում «Քելեր, ցոլեր»-ի լադի հնչյունաշարը հետևյալն է.

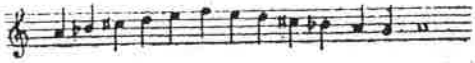

Այստեղ սոնիկան **լա**-ն է: Քանի որ լադը բնորոշ է 1 աստիճանի վրա կառուցված **«հարմոնիկ»** քառալարով, ուստի **սի-բեմոլ** և **դո-դիեզ** հնչյունները այդ լադի հնչյունաշարի ոչ թե ձևափոխված, այլ բնական աստիճաններ են: Պարզ է, որ հենց այդ պատճառով Կոմիտասը բանալիի մոտ դրել է թե՛ **սի-բեմոլ** և թե՛ **դո-դիեզ:** Նույն սկզբունքով բանալիի **սի-բեմոլ** և **դո-դիեզը** դրված է նաև «Կռունկ» երգում:

Ժողովրդական երաժշտության լայային հատկանիշներն ընդգծելու ձգտումով պետք է բացատրել նաև **լա** տոնայնության մեջ գտնվող «Հարբրբան» և «Քեզե, քեզե» միմոր երգերի բանալիում Կոմիտասի նշած **ֆա-դիեզները**, «Կանչէ, կռունկ»-ի **սի-դիեզը** (տոնայնությունը **ռե-դիեզ** է), Ակ այլուզ»-ի **դո-դիեզը** և այլն: Վերջապես, «Գարո ես ա» երգում նույնպես Կոմիտասը ոչ թե **լա-բեմոլը**, այլ **լան** է, ընդունում որպես հնչյունաշարի բնական աստիճան և այդ ձևով ընդգծում է «ստարին մեղեդանոցայի» դեպի վեր ուղղված ձգտող ֆունկցիան, որ հայկական ժողովրդական երաժշտության լայնի բնորոշ հատկություններից մեկն է:

Բանալիի նշանների այդպիսի գործածությունը սովորական չէ, ուստի, հավանաբար, հնարավոր թյուրիմացությունից խուսափելու նպատակով է, որ «Հայ քնար»-ի առաջաբանում Կոմիտասը գրում է, թե «բանալիի մոտ դրված կիսավար և կիսվեր նիշերը ամբողջ եղանակին են պատկանում»:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ բանալիի նշանները դնելու Կոմիտասի կիրառած այդ ձևը կատարողի համար բարդություն չի ստեղծում, ընդհակառակը, օգնում է ավելի հեշտությամբ պատկերացնելու հատեղծագործության լայատոնայնությունը:

գ. **Ֆրազավորման լիգաների գործածությունը:** Կոմիտասի երգերում ֆրազավորման լիգաները առանձնահատուկ տառատ են կիրառված: Աչքի են ընկնում հատկապես այն դեպքերը, երբ լիգաներով միաժամանակ ցույց են տրված և՛ ամբողջական ֆրազները, և՛ նրանց մեջ ամփոփված առանձին մոտիվները: Այդպիսի դեպքերում հաճախ մեկ ձայնանիշից դուրս են գալիս կամ նրան մոտենում են միանգամից երեք լիգա (տե՛ս «Հայ քնար»-ում՝ «Երկինքն ամպել է» 6-րդ տակտը, «Հայ գեղջուկ երգեր»-ում՝ «Քեզեր, ցոլեր»-ի սկիզբը և այլն):

Անշուշտ, այդպիսի լիգաները ծանրաբեռնում են ֆակտուրան և երաժշտական տեքստը կարդալիս որոշակի անհարմարություն են ստեղծում: Լիգաները նշանակելու հարցում Կոմիտասի համար բնորոշ է և այն, որ երբեմն շնչառության նշանով (՝) միմյանցից անջատված երկու ֆրազ միավորված են մեկ լիգայի տակ (տե՛ս «Հարբրբան»-ի 8—11 տակտերը):

Կոմիտասի կողմից նշված ֆրազավորման կարևորությունը նկատի առնելով լիգաները նշանակելու նրա սկզբունքն այստեղ պահպանված է: Տեղ-տեղ միայն, գրության ձևը փոխելու միջոցով, թեթևացված է ֆակտուրայի ավելորդ բեռնվածությունը, բայց այդպիսի փոփոխությունների հետևանքով երաժշտական տեքստի ֆրազավորումը չի տուժել:

դ. **Կատարումը բնորոշող տերմինները:** Մի քանի երգերում առատորեն նշանակված այս տերմինները խոշոր չափով օգնում են ստեղծագործության ճշգրիտ և արտահայտիչ վերարտադրությունը: Հեղինակն ինքը մեծ կարևորություն է տվել դրանց և երբեմն սովորական, օտարազգի տերմիններին կից նշանակել է նաև հայերեն տերմիններ:

Առանձնահատկությունն այստեղ այն է, որ ոչ բոլոր դեպքերում օտար տերմիններին կից գրված հայերեն նշումները առաջինների բառացի թարգմանությունն են: Որոշ դեպքերում դրանք ճշգրտում, կոնկրետացնում են օտարազգի տերմինների իմաստը, մի շարք այլ դեպքերում հայերեն նշումները կատարման ցույց տրված բնույթը լրացնող նոր իմաստ են պարունակում: Մի քանի տեղ էլ միայն հայերեն տերմիններ են դրված:

Այդ բոլորը հաշվի առնելով, Կոմիտասի հայերեն նշումները, չնայած դրանք այս հատորի երգերի մի մասի մեջ կան միայն, նույնպես պահպանված են: Դուրս են հանված այն նշումները միայն, որոնք վերաբերում են սոսկ դինամիկային, հատարժեք են ընդունված սովորական նշումներին (օր. **ուժ.**—**f**, **մ.**—**p** և այլն) և դրված են դրանց կողքին:

ե. **Պեդալի գործածությունը:** Կոմիտասի հրատարակած ոչ բոլոր երգերում է պեդալ նշանակված: Պեդալը ցույց է տրված այն դեպքերում միայն, երբ դա յուրահատուկ ձևով է գործածվում:

Յուրահատկությունն այն է, որ Կոմիտասի երգերում պեդալի միջոցով ստացվող հարմոնիան հաճախ դուրս է գտնվում տերցիային հատահընչյունների և նրանց սովորական հարմոնիկ կապերի սահմաններից: Բացի դրանից, Կոմիտասի կողմից նշանակված պեդալը երբեմն բավական երկարատև է և, դրա հետևանքով, այդ երաժշտությունն անծանոթ մարդու համար «անմաքուր» կարող է թվալ:

Երկու խոսք Կոմիտասի մեներգերի հարմոնիայի մասին:

Ժողովրդական երգի ներդաշնակությունը պետք է բխի այդ երգի լայահնչոնացիոն հատկություններից, հարազատ լինի ժողովրդական երաժշտության ոգին ու ոգուն: Կոմիտասի մշակումներում դա նրա ստեղծագործական կարևոր սկզբունքներից մեկն է: Մասնավորապես հարմոնիայի ասպես-

բնագրում Կոմիտասն այդ սկզբունքը իրագործել է հայկական ժողովրդական երաժշտության լադային բնույթը կրող մի ամբողջ շարք համահնչյունների՝ ապեցֆիկ կոմիտասյան ակորդների և նրանց լադային հարմոնիկ կապերի կիրառության միջոցով: Կոմիտասի մեներգերի ժողովրդական-լադային հարմոնիան՝ նրա ներդաշնակության ոճը բնորոշող և առանձին վերցված ամեն մի ստեղծագործության ազգային բնույթը որոշող կարևոր միջոցներից մեկն է:

Ժողովրդական-լադային լինելու հետ մեկտեղ Կոմիտասյան համահնչյուններն ունեն նաև յուրահատուկ գունագեղություն: Գունագեղությանը մեծ չափով նպաստում է այն, որ այդ համահնչյունները հաճախ լայն են դասավորված, դրանց առանձին հնչյունները ստեղնաշարի կանոնավոր մասերում հաջորդաբար հանդես գալով, երբեմն մեկը մյուսի վրա «կիսվելով», յուրօրինակ էֆեկտ են առաջացնում:

Կոմիտասի երգերում առանձնահատուկ ձևով կիրառված պեդալը նախ և առաջ ապահովում է այդպիսի լադային համահնչյունների ստանալը և նրանց գունեղությունը: Դրանով է բացատրվում այն, որ որոշ երգերում առաջին հայացքից կարծես միմյանցից անկախ և տարբեր թվացող հարմոնիաները հնչում են միաժամանակ, կատարվում են մեկ պեդալի վրա (տե՛ս, օրինակ, «Հով արեք», «Երկինքն ամպել է», «Ալագյազ» երգերը):

Այնուհետև՝ «Կանչե կռունկ», «Անտունի», «Կուժն առա» և մի քանի այլ երգերում Կոմիտասը երկարատև պեդալ է նշանակել: Դրա շնորհիվ նվագակցության մեջ ստեղծվում է մի անընդհատ, նուրբ հնչյունային ֆոն, որի վրա հանդարտ ծավալվում են լայնաշունչ մեղեդիները:

Ինչպես համահնչյունների ժողովրդական-լադային բնույթը, այնպես էլ Կոմիտասի նվագակցությունն ամբողջապես, սերտ կապված են երգի բովանդակության հետ, լրացնում, կատարյալ են դարձնում ժողովրդական երգի մեջ դրված կերպարը: Մասնավորապես նվագակցության մեջ ստեղծվող անընդհատ հնչյունային ֆոնը նպաստում է երգի տրամադրության խորացմանը, ամբողջացնում է այն: Երբեմն, ինչպես «Հով արեք»-ում, այդ ֆոնը կարծես փոխարինում է ժողովրդական գործիքային երաժշտության ծանր եղանակների պահվող ձայնին՝ ձայնառությանը: Սակայն, որպես կանոն, դա ունի լադային ակորդների բազմազան հարմոնիա և ըստ այդմ՝ արտահայտչական ավելի մեծ հնարավորություններ: Ներկա հրատարակության մեջ պեդալի վերաբերյալ հեղինակի բոլոր նշումները պահպանված են, ուղղված են ուշադրությունը միայն:

Կոմիտասի շարադրանքի այս առանձնահատկությունները վերարտադրում են գլխավորապես այն երգերին, որոնք նրա կողմից լիակատար կերպով ավարտված, խմբագրված են եղել: Այն բնագրերը, որոնք հեղինակն ինքը չի հասցրել ապագրության պատրաստել, ոչ միայն զուրկ են կոմիտասյան շարադրության հիշյալ առանձնահատկություններից, այլև, ինչպես ասվեց, կառուցվածքային նշումներում պակասություններ ունեն: Այդ պակասությունների, նախկին խմբագրի կատարած հավելումների, ինչպես և ներկա հրատարակության մեջ առավել անհրաժեշտ դեպքում կատարված լրացումների և խմբագրական փոփոխությունների մասին հատուկ նշումներ են արված համապատասխան ծանոթագրություններում:

Կոմիտասի մեներգերի ստեղծման ճշգրիտ և լիակատար ժամանակագրությունը հաստատել առայժմ հնարավոր չէ: Արխիվի նյութերի մեջ հատորի մեներգերից շատերի վերաբերյալ գտնվել են ժամանակագրական զանազան տվյալներ (բերված են ծանոթագրություններում): Սակայն առայժմ այդ տվյալները հնարավորություն են տալիս ո՛չ այնքան կոմպոզիտորի ստեղծագործական մտքի զարգացման ընթացքին հետևելու, որքան՝ պարզելու նրա կոմպոզիտորական աշխատանքի հանգամանքները (այսպես, երևում է, որ համեմատաբար ուշ շրջանում Կոմիտասը հնարավորություն չի ունեցել իր մտահղացումները՝ մասնավորապես 1911 թվականին կազմած ժողովածուի երգերի զգալի մասի մշակումը, վերջնական ավարտի հասցնել):

Այս հատորում երգերը դասավորված են նրանց լույս ընծայման կարգով, որ ընդհանուր առմամբ չի հակասում նաև ստեղծման հերթականությանը (այդպիսի դասավորությունը միաժամանակ մոտավոր պատկերացում է տալիս այն մասին, թե ինչ աստիճանի սվարտվածության է հասցված այս կամ այն ստեղծագործությունը): Սկզբից դրված են Կոմիտասի գործունեության տարիներին հրատարակված երկու հիմնական ժողովածուների մեներգերը, որոնց մեջ պահպանված է հեղինակի կողմից կիրառված հաջորդականությունը: Դրանից հետո զետեղված են 1911 թ. ձեռագիր ժողովածուի այն մեներգերը, որոնք չեն մտել «Հայ գեղջուկ երգեր»-ի մեջ և առանձին տետրերով հրատարակվել են Կոմիտասյան հանձնաժողովի կող-

մից 1925—37 թվականներին, ապա մյուս հրատարակությունները և առաջին անգամ տպագրվող երգերը (որպես բացառություն «Ծիրանի ծառ» մեներգը, որ բավական ուշ է տպագրվել, բայց 1906 թվին իր վերջնական տեսքով արդեն գոյություն է ունեցել, կետեղված է «Հայ քնար»-ի մեներգերից անմիջապես հետո): Այս կամ այն չափով թերավարտ մեներգերը, ինչպես նաև Կոմիտասի գործունեության վաղ շրջանին վերաբերող «Ախ, մարալ ջան» և «Ծիծեռնակ» երգերը կետեղված են հատորի վերջում:

Մեներգերի մեծ մասի բանաստեղծական տեքստը տպագրված է հեղինակի և Մանուկ Աբեղյանի կազմած «Հապար ու մի խաղ» կոչվող երգարանի երկու գրքույկում (1903—1905 թթ. Վաղարշապատ):

Երկու հիսնյակից բաղկացած «Հապար ու մի խաղ» ժողովածուն իր մեջ ամփոփում է ժողովրդական ոտանավորներ, «որոնք բոլորն ունեն իրենց հատուկ եղանակները և որոշված են երգելու և ոչ թե կարդալու համար»*: Այդ ոտանավորները Կոմիտասի և Մ. Աբեղյանի կողմից, մեղեդիներին համապատասխան, նախապես մշակված ու խմբագրված են և մեներգերի հետ տպագրվելիս այլևս փոփոխության չեն ենթարկվել, բացի հատուկենտ դեպքերից:

Այս հրատարակության մեջ մեներգերի բանաստեղծական տեքստում «Հապար ու մի խաղ»-ի համեմատությամբ եղած տարբերությունները, ինչպես և նախորդ հրատարակությունների տեքստերում եղած անճշտությունների ուղղումը նույնպես ցույց են տրված ծանոթագրություններում: Զեռագիր մեներգերի պակասող կամ թերի բանաստեղծական տեքստերը հնարավոր չափով լրացված են համապատասխան խմբական երգերից կամ այլ վստահելի աղբյուրներից:

Հատորին կցված է հավելված, որտեղ կետեղված են Կոմիտասի մշակած երգերից մի քանիսի տարբերակները և մի շարք այլ օժանդակ նյութեր:

Հայտնի է, որ իր բազմակողմանի գործունեության բոլոր բնագավառներում Կոմիտասը վերին աստիճանի խստապահանջ է եղել: Նրա՝ իր կողմից ավարտված ճանաչված ամեն մի գործը երկարատև և մեծ խնամքով կատարված ստեղծագործական աշխատանքի արդյունք է, ամեն մի փոքրիկ երգն անգամ ստեղծագործական մշակման բազմաթիվ փորձերի միջից է ծնվել: Հավելված տարբերակները ինչքան էլ որ փոքրաքանակ են, այնուամենայնիվ Կոմիտասի կատարած աշխատանքի ընթացքի մասին որոշ գաղափար են տալիս: Բացի դրանից, տարբերակներից մի քանիսը իրենց այդ նախնական վիճակում էլ ինքնուրույն գեղարվեստական արժեք ունեն:

Հավելվածի օժանդակ նյութերի մեջ կան.

ա. «Հայ քնար»-ի առաջաբանից մի հատված, որը Կոմիտասի երգերի ձայնագրության, ներդաշնակման և հատկապես կատարման վերաբերյալ հեղինակի կողմից տրված արժեքավոր տեղեկություններ և գործնական ցուցումներ է պարունակում:

բ. «Հայ քնար միաձայն գեղջուկ երգերի» Ա. տասնյակի նախաբանը, որից երևում է, թե ինչ նշանակություն էր տալիս Կոմիտասը իր մշակած՝ միաձայն և ներդաշնակված ժողովրդական երգերի հրատարակությանը:

գ. Կոմիտասի և Մ. Աբեղյանի «Հապար ու մի խաղ» Ա. և Բ. հիսնյակի ծանոթագրությունները, որոնց մեջ ցույց է տրված, թե ժողովրդական երգերի տեքստը այդ հեղինակների կողմից ինչպիսի խմբագրման է ենթարկված:

Հատորի մեջ մտնող մեներգերի ակգագրական սկզբնաղբյուրների, մշակման ընթացքում Կոմիտասի կատարած ստեղծագործական աշխատանքի և մի շարք այլ հարցերի մասին մանրամասն տեղեկություններ են տրված նաև համապատասխան ծանոթագրություններում:

Ռ. ԱԹԱՅԱՆ

* «Հապար ու մի խաղ»-ի «Ծանոթությունից»:

Ն. Գիրքոր. ոսկեներկ
1906

ՄԵՆԵՐԳԵՐ

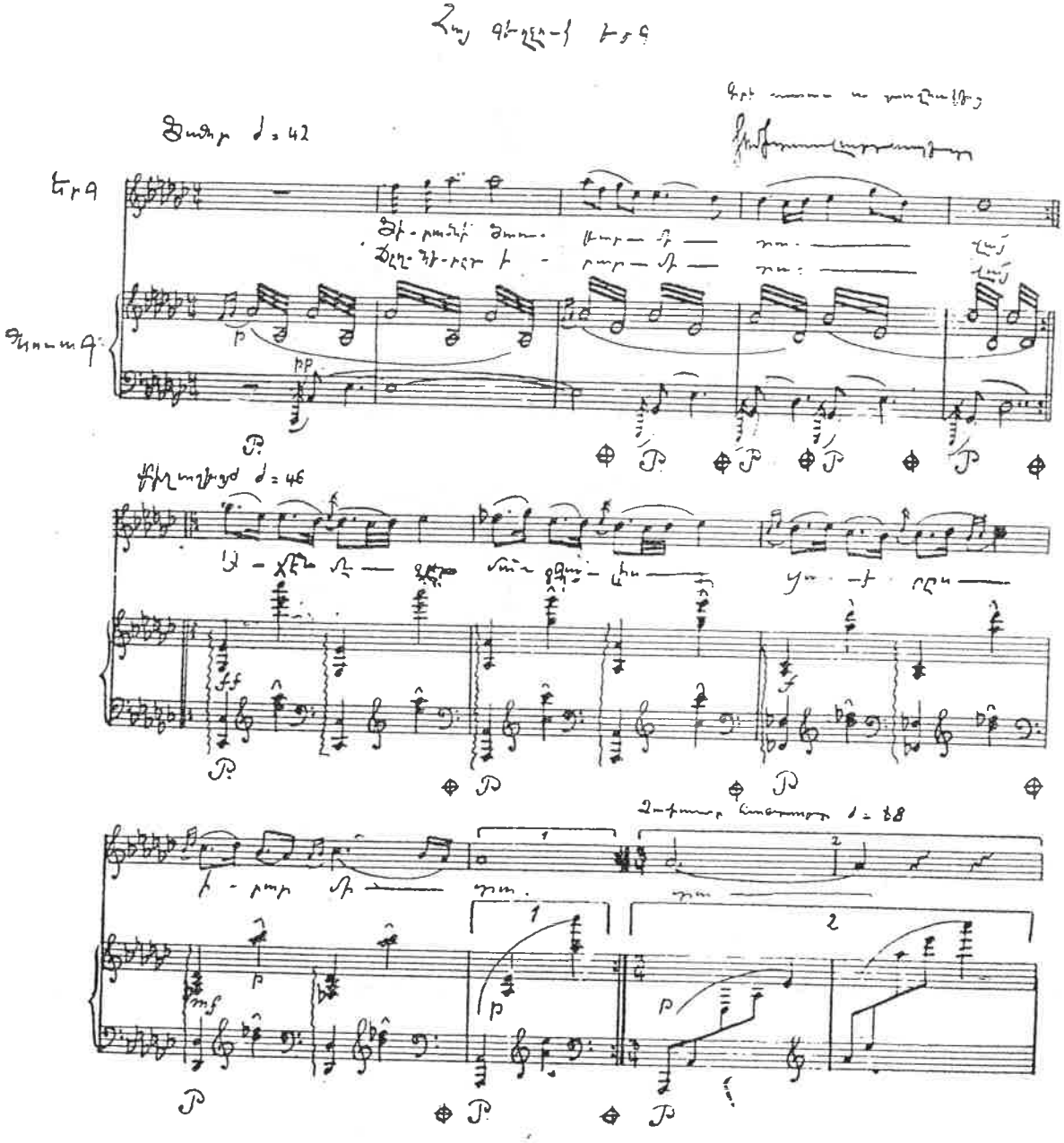

Կոմիտասի ինքնագիրը

ՀՈՎ ԱՐԵՔ · OB APEK

Moderato ♩=60

ppp

Ped.

mf

Հո՛վ ա - ռեք, սա - ռե՜ր ջան, հո՛վ ա - ռեք,

p

f

ppp

p

իմ դար - դին դար - ման ա - ռեք։—

ppp

*

♩=72

p

ինչ հով չե՛ն ա - նում,

ինչ հով չե՛ն ա - նում,

իմ դար - դին դար - ման ա - նում,

decresc.

իմ դար - դին դար - ման ա - նում:

p decresc.

ppp

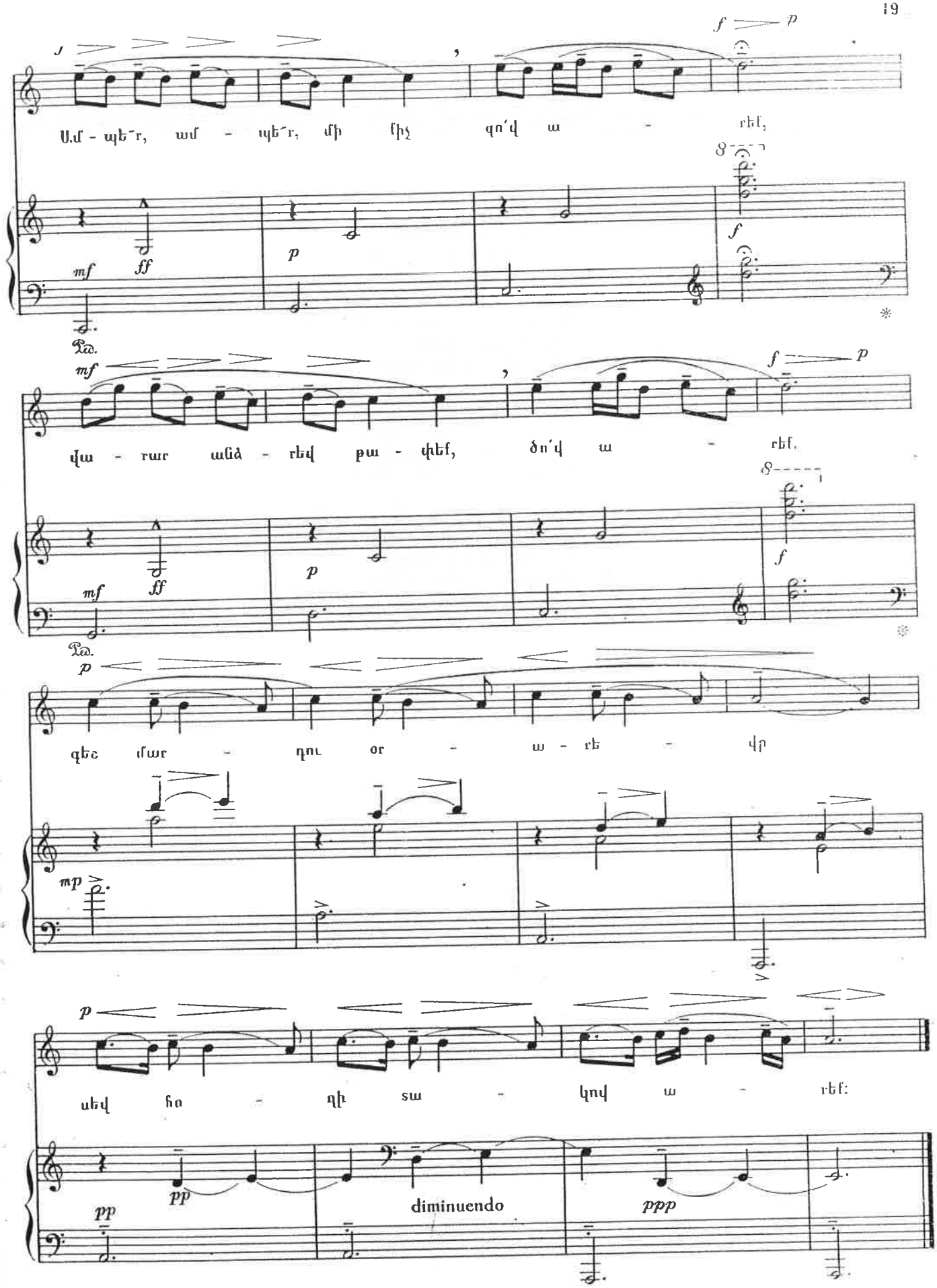
Ամ - պե՜ր, ամ - պե՜ր, մի միչ զո՛վ ա - ռեմ,
վա - ռար անձ - ռեվ թա - փեմ, ծո՛վ ա - ռեմ.
զեռ մար - դու օր - ա - ռե - վր
սեվ հո - դի տա - կով ա - ռեմ:
diminuendo

Հով արեք, սարեր ջան, հով արեք,
Իմ դարդին դարման արեք:—
Սարերը հով չեն անում,
Իմ դարդին դարման անում:

Ամպեր, ամպեր, մի քիչ կով արեք,
Վարար անձրև թափեք, ծով արեք.
Գեշ մարդու օր-արևը
Սև հողի տակով արեք:

Հով արեք, ամպեր ջան, հով արեք,
Իմ դարդին դարման արեք:—
Ամպերը հով չեն անում,
Իմ դարդին դարման անում:

Սարեր, ձորեր, դաշտեր ու ջրեր,
Մարմանդ-մարմանդ վազող աղբյուրներ,
Մի վեր կացեք, իմացեք,
Տեսեք իմ սրտի ցավեր:

ՀԱԲՐԲԱՆ АБРБАН

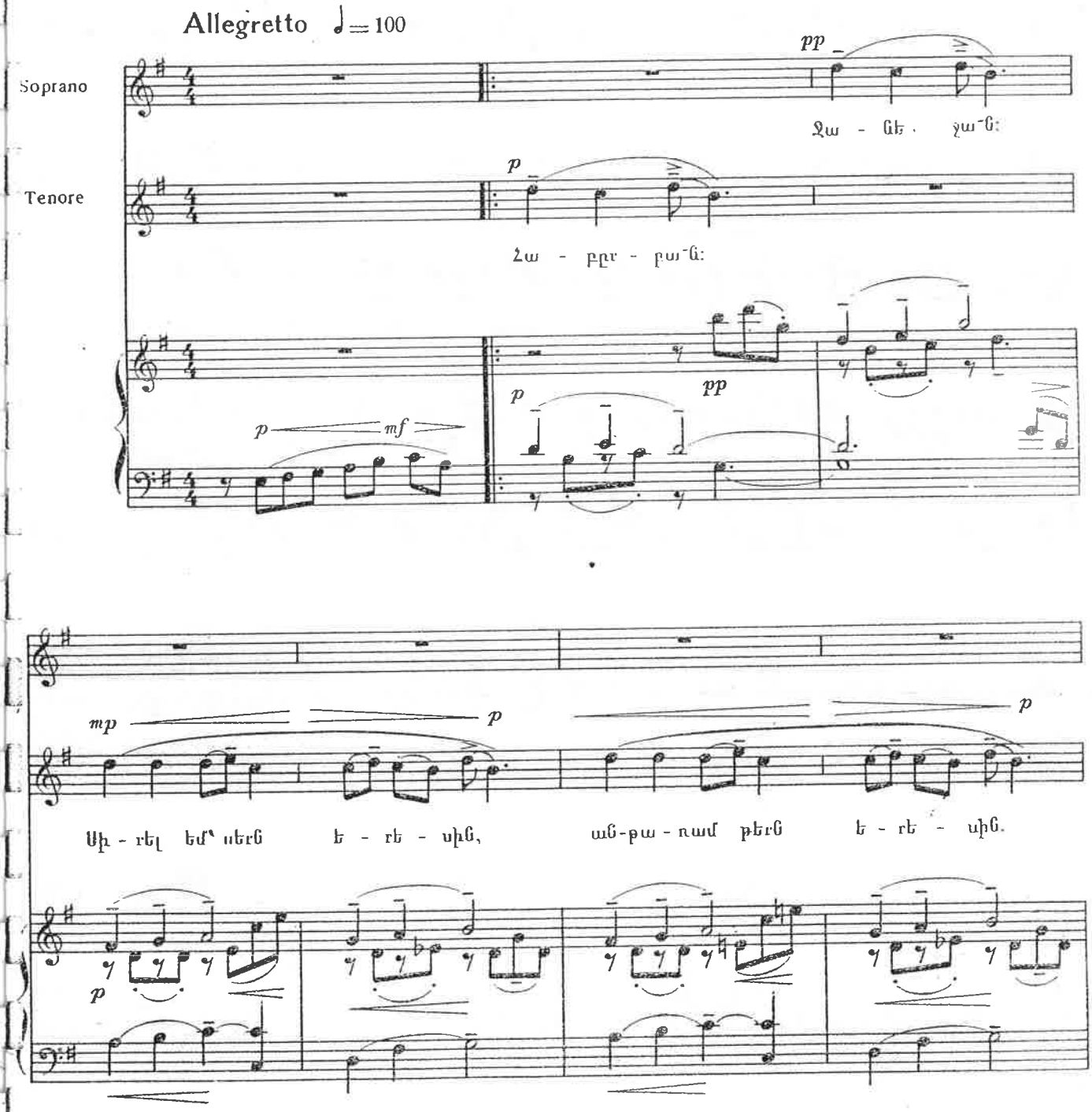

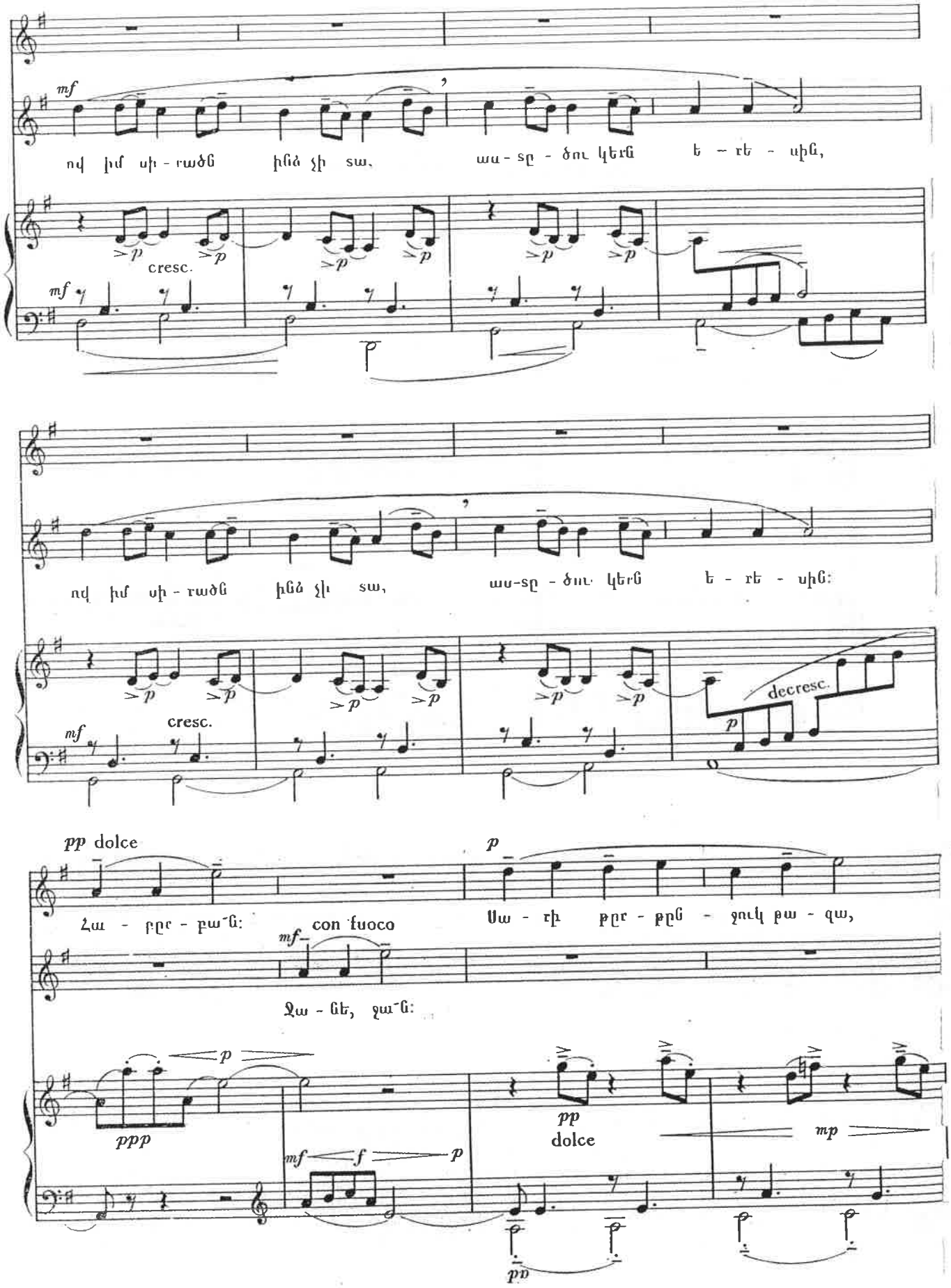
mf
ով իմ սի - ռածն ինձ չի տա, աս - տը - ծու կերն ե - ռե - սին,
cresc.
mf
ով իմ սի - ռածն ինձ չի տա, աս-տը - ծու կերն ե - ռե - սին:
cresc.
decresc.
pp dolce
Հա - բը - բա՜ն:
con fuoco
Սա - ռի թը - թրն - ջուկ թա - զա,
Ջա - նե, ջա՜ն:
ppp
mf f p
pp
dolce
mp
pp

p

Մեղր ու շա - հար հեզ մա - զաւ. ինձ պես նա - զա - նի աղ - ջիկ

pp *mp* più dolce

p

հեզ պես տը - ղին ո՞նց սա - զա. ինձ պես նա - զա - նի աղ - ջիկ

pp

pp decresc

1.2.3. հեզ պես տը - ղին ո՞նց սա-զա: 4. Իմ մոր զո - վա - կան փե - ա:

1.2.3. *ppp* 4. *ppp*

ՏՂԱ. *Հաբըրբան:*
ԱՂՋԻԿ. *Ջանե, ջան:*

ՏՂԱ. Սիրել եմ՝ սերն երեսին,
Անթառամ թերն երեսին.
Ով իմ սիրածն ինձ չի տա,
Աստրծու կերն երեսին:

ԱՂՋԻԿ. *Հաբըրբան:*
ՏՂԱ. *Ջանե, ջան:*

ԱՂՋԻԿ. Սարի թըրթընջուկ թակա,
Մեղր ու շաքար քեզ մակա.
Ինձ պես նապանի աղջիկ
Քեզ պես տըղին ո՞նց սակա:

ՏՂԱ. Պըստիկ աղջիկ, համ ունիս,
Զորեքդիմաց ծամ ունիս,
Խունջիկ-մունջիկ մի անի,
Ինձ առնելու կամ ունիս:

ԱՂՋԻԿ. Գութանըդ հոլա, հոլա,
Գութանիդ տակը քոլ ա.
Քանի գըժություն անես,
Քեզի առնողը տոլ ա:

ՏՂԱ. Ձեր տան տակին վար կանեմ,
Ձար ագռավին քար կանեմ.
Թող իմ սիրածն ինձի տան,
Գըժությունըս թարկ անեմ:

ԱՂՋԻԿ. Ջուրը իր ճամփով կերթա,
Ցողածը վարդի թերթ ա.
Ինձ սիրող կըտրիճ տըղեն
Հակարի մեջ մի բերդ ա:

ՏՂԱ. Բուսել ես բաղի միջին,
Շամամի թաղի միջին.
Գիշեր ցերեկ միալար
Դու ես իմ խաղի միջին:

ԱՂՋԻԿ. Աշուղի պես խաղ ասա,
Բըլբուլի պես տաղ ասա.
Ինչքան որ գովես՝ արժեմ,
Իմ մոր գովական փեսա:

ԵՐԿԻՆՔՆ ԱՄՊԵԼ Է ЕРКИНКН АМПЕЛ Э

Allegretto dolce ♩. = 66

p

Եր - կին - քը ամ - պել է, ի՞նչ ա - նուշ թոն է.

ppp

Ped.

pp

Եր - կին - քը ամ - պել է, ի՞նչ ա - նուշ թոն է.

Ped.

mf

գամ, դրա - նեն անց - նեմ՝ հա - գյա - կըս հոն է.

Ped. * Ped. *

p

Գամ, դրա - նեն անց - նեմ՝

pp

հա - գյա - կըս հոն է:

1.2.3.4.5. 6.

Ես:

1.2.3.4.5. 6.

Ped. * Ped. *

Երկինքը ամպել է,
Ի՜նչ անուշ թոն է.
Գամ դրոնեն անցնեմ՝
Հոգյակը հոն է:

Երկինքը ամպել է,
Գետինը թաց է.
Յարրս քնել է,
Երեսը բաց է:

Երկինքը ամպել է,
Ի՜նչ անուշ երակ.
Սրտիս մեջ ընցավ
Մի բուռը կրակ:

Երկինքը ամպել է,
Գետին շաղերով.
Ես քեզ սիրել եմ
Անուշ խաղերով:

Երկինքը ամպել է,
Գետինը մութ է.
Ես քեզ ուզել եմ,
Թող ասեն՝ սուտ է:

Շորոր դու, շեկլիկ յար,
Տեսնեմ՝ դու ումն ես.
Իրավ եմ ասում՝
Դու իմ սրտումն ես:

ԱՆՏՈՒՆԻ АНТУНИ

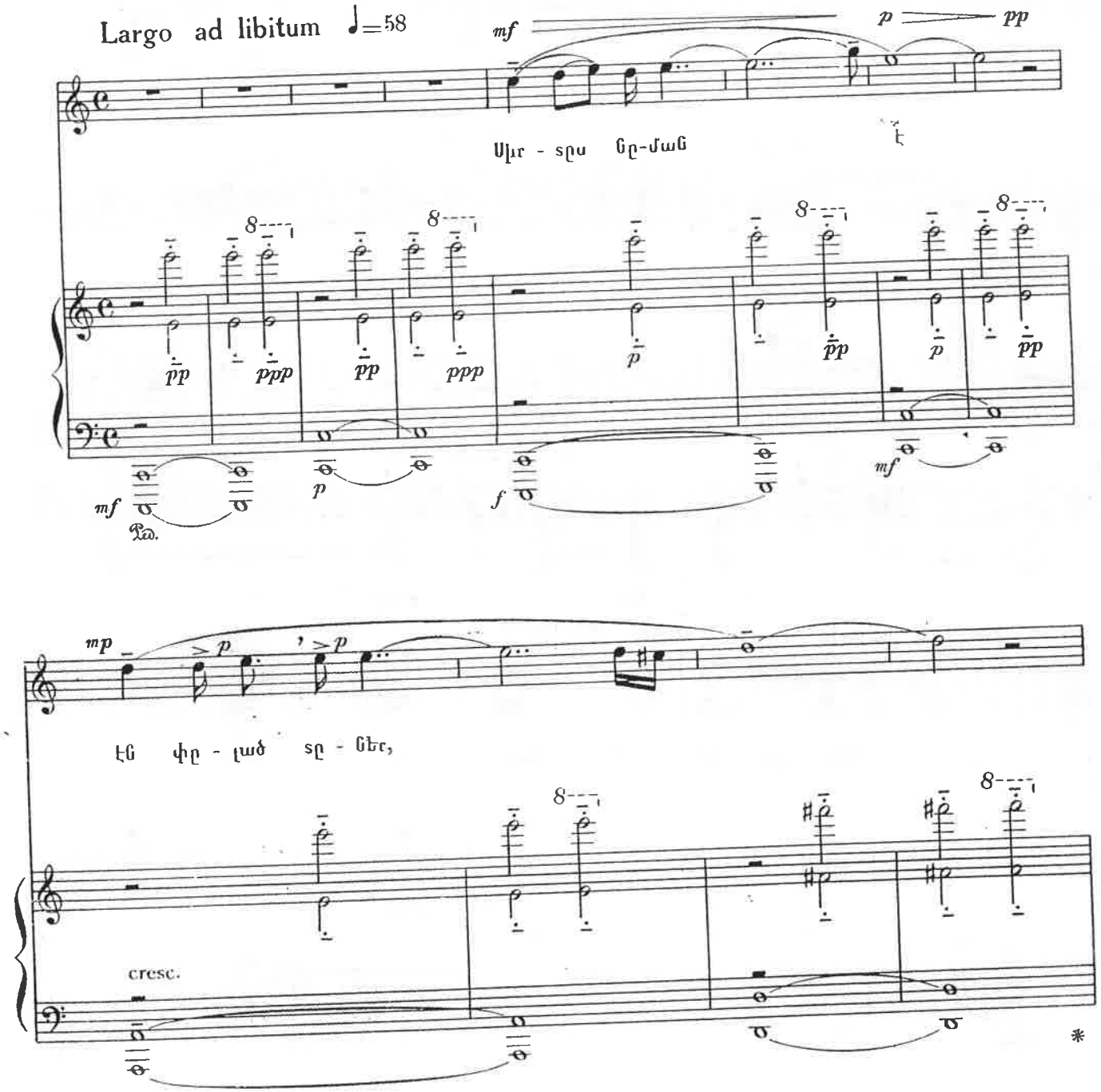

stretto — a tempo

mf — *f* — *pp*

կոս-ւեր զե - ռան-ցեր, խախ-տեր է սը - ցեր.

decresc. — *p* — *pp*

mf — *ff*

բուն պի-տի դը - ցեն մեջ վայ-ռի հավ - ֆեր.

mf — *p* — *ff* cresc. — *sff*

p accelerando — rallentando — espirando

եր - քամ՝ 'ձի թա - լեմ էն էլ - ման զե - տեր.

pp — *pp* — *ppp*

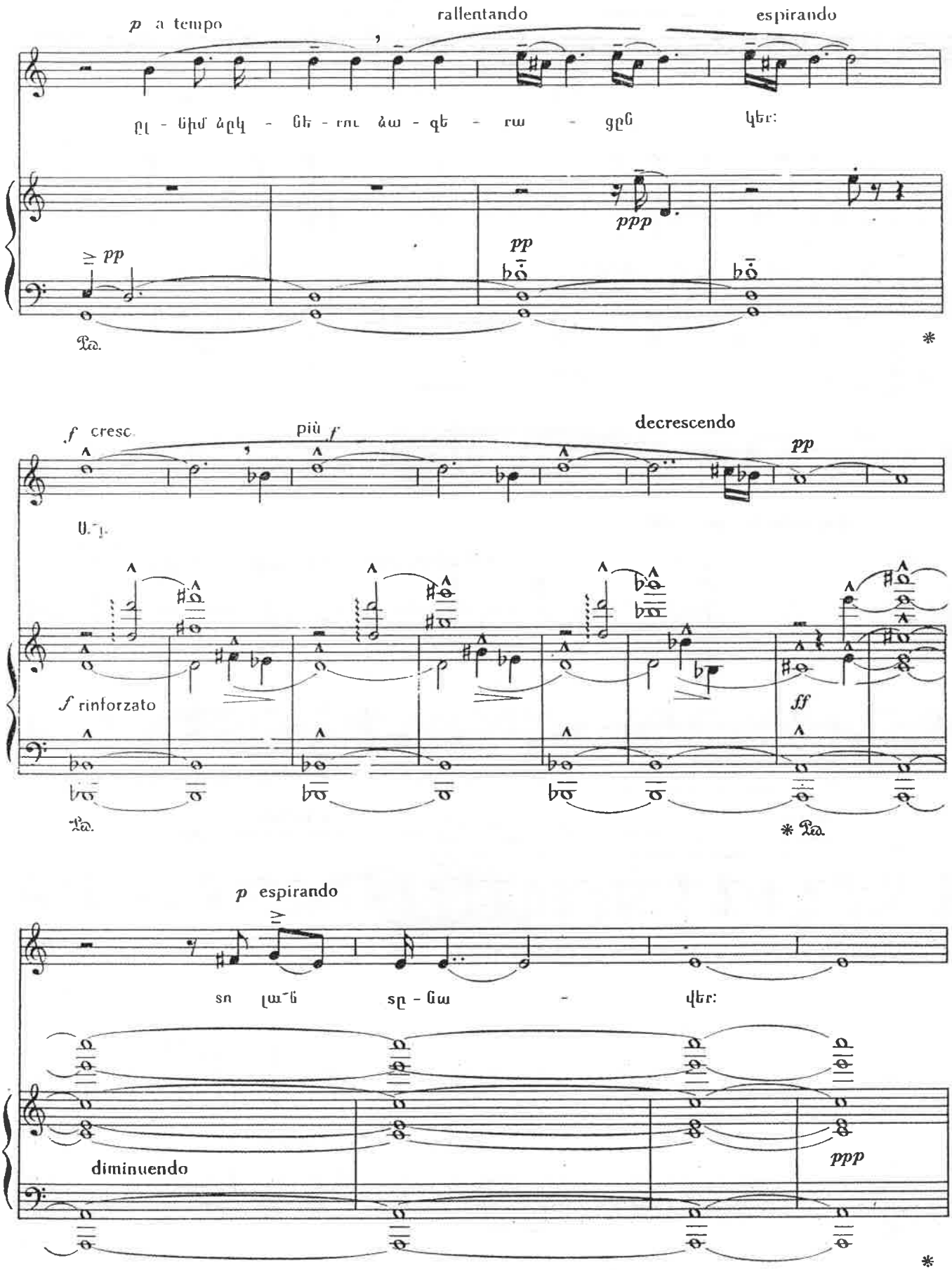
p a tempo
rallentando
espirando
ՐԼ - ԵԻՄ ԱՐԿ - ՆԵ - ՐՈՒ ԱԱ - ԶԵ - ՐԱ - ՑՐՆ ԿԵՐ:
pp
ppp
pp
f cresc.
più f
decrescendo
pp
Ս.Դ.
f rinforzato
ff
p espirando
տո լա՜ն տր - նա - վեր:
diminuendo
ppp

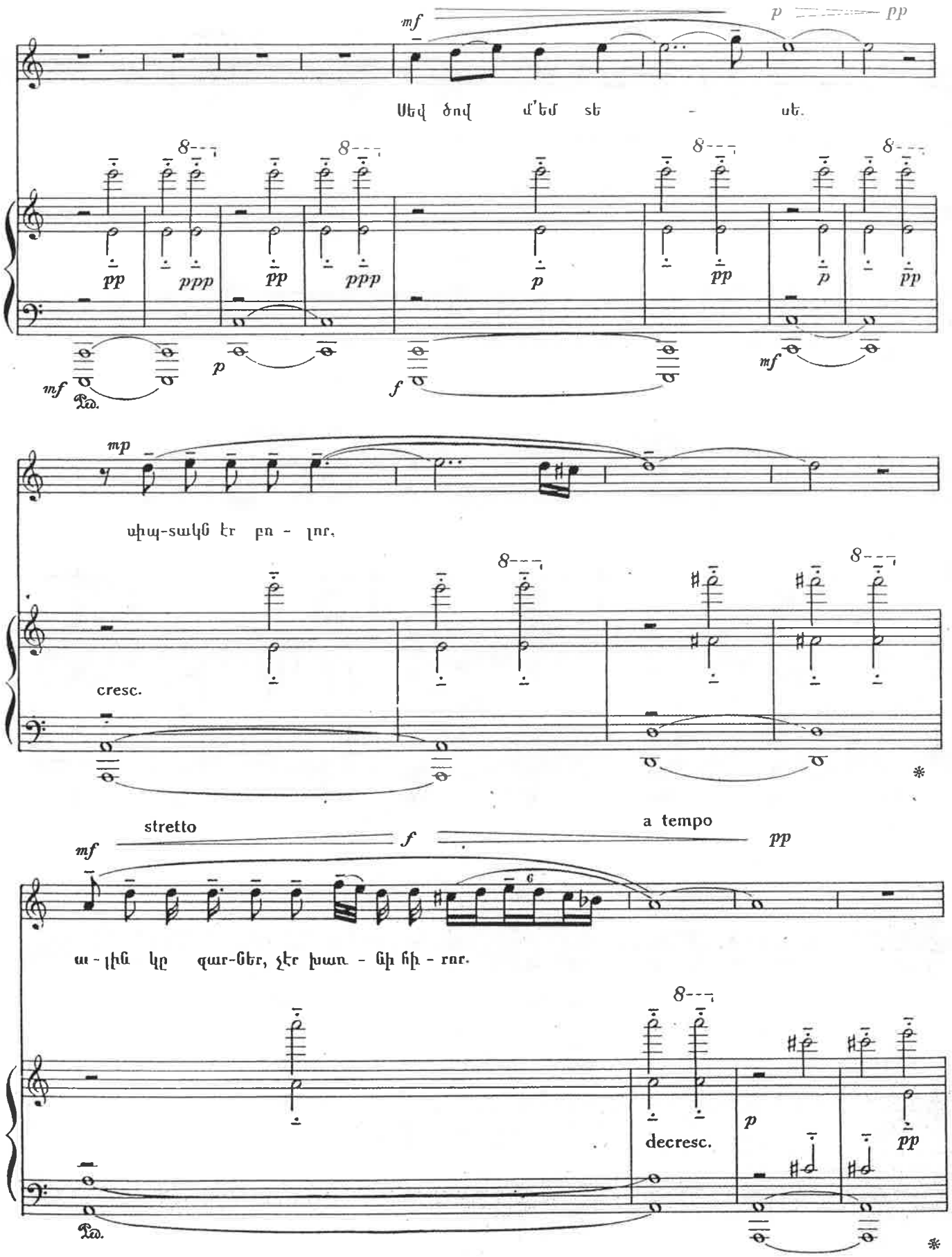
mf
p
pp
Սեվ ծով մ'եմ տե - սե.
pp
ppp
pp
ppp
p
pp
p
pp
mf
p
f
mf
Ped.
mp
սիպ-տակն էր բո - լոր,
cresc.
stretto
mf
f
a tempo
pp
ա - լին կը զար-ներ, չէր խառ - նի հի - ռոր.
decresc.
p
pp
Ped.

mf ff

էՀ ուՀ է տե - սե մեկ ծովՀ երկ-թա - վոր, —

mf p ff cresc. sff

accelerando rallentando espirando

ան - տա - Նի սիրտՀ է պլդ-տոր ու մո - լոր:

pp ppp pp

a tempo rallentando espirando

Ախ, իս - կի մի - Նիք սիր - տիկ սե - վա - վոր:

pp pp ppp

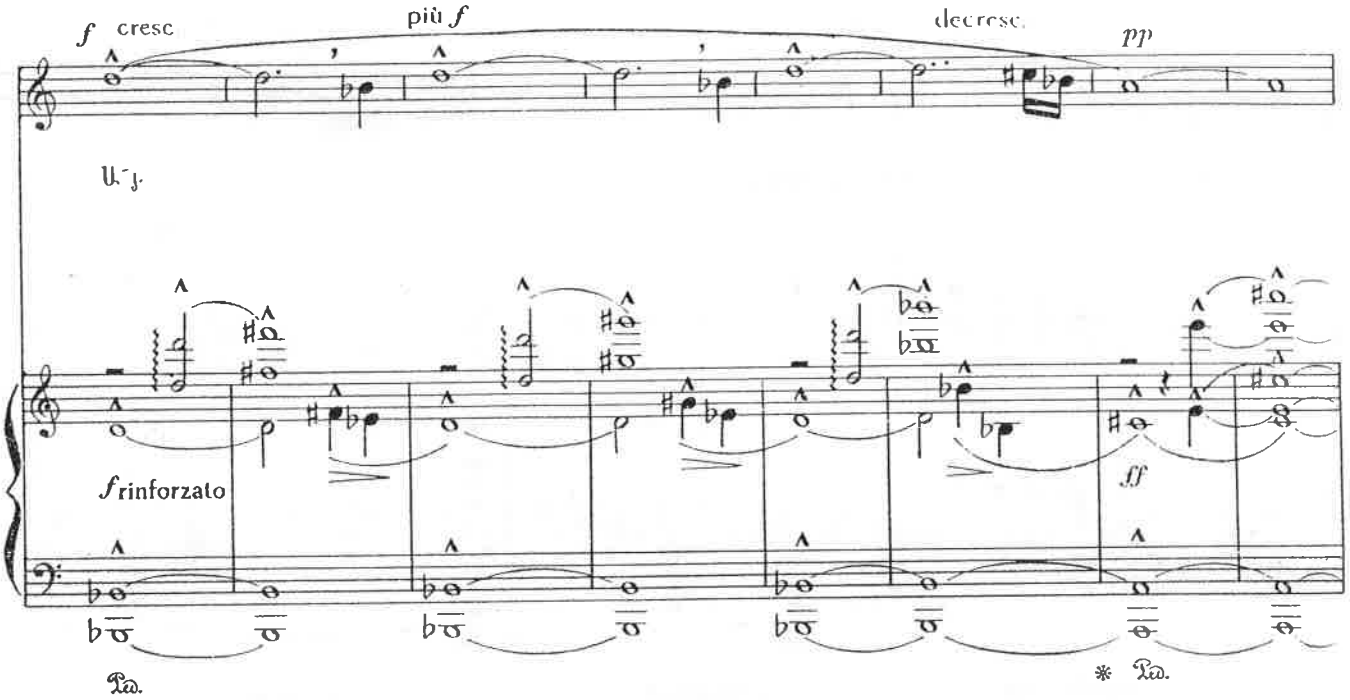
f cresc
più f
decresc.
pp
f rinforzato
ff

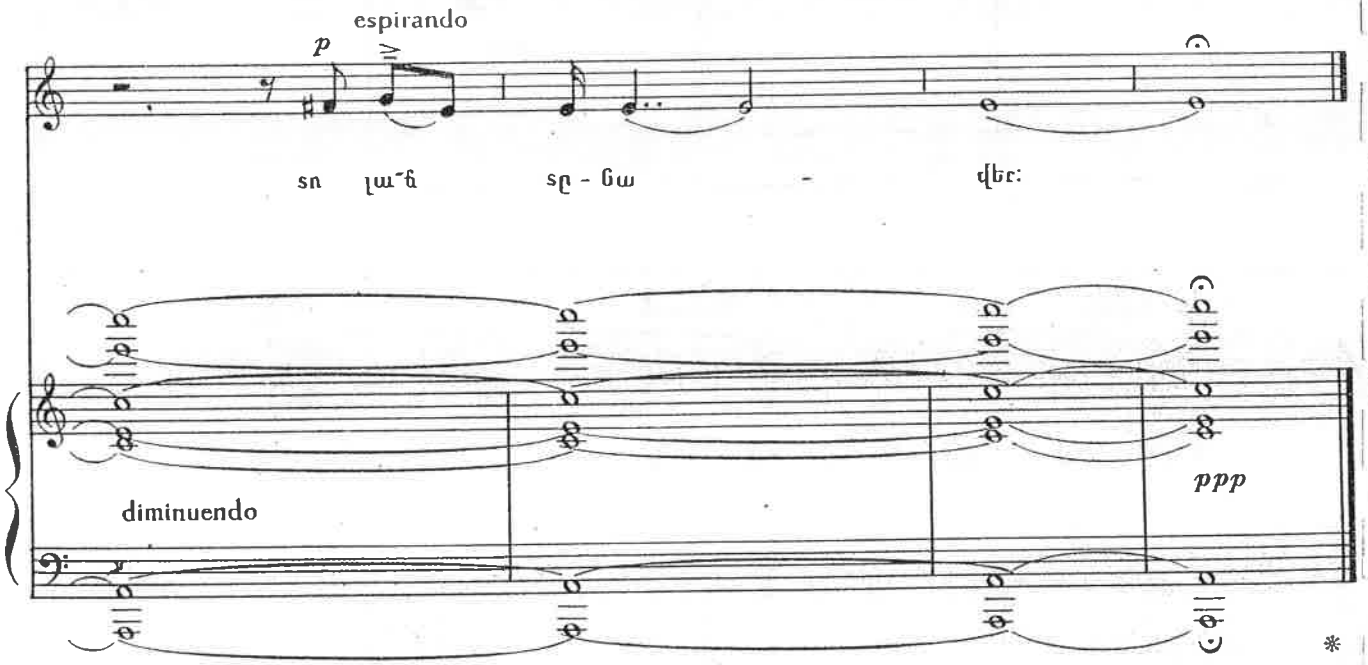
espirando
p
diminuendo
ppp

Սիրարս նման է էն փլված տրներ,
Կոտրեր գերաններ, խախտեր է արներ.
Բուն գիտի գընեն մեջ վայրի հավքեր.
Երբամ՝ 'ծի թալեմ էն ելման գետեր.
Ընիմ ձկներու ձագեքացրն կեր:
Ա՛յ, տո յան տրնավեր:

Սև ծով մ'եմ տեսե, սիպտակն էր բոլոր,
Ալին կրվարներ, չէր խատնի հիրոր.
Էն որն է տեսե մեկ ծովն երկթավոր,
Անտունի սիրան է պըղտոր ու մոլոր:
Ա՜խ, իսկի մի ընիք սրտիկ սեվավոր:
Ա՛յ, տո յան տրնավեր:

ԳԱՐՈՒՆ Ա ГАРУН А

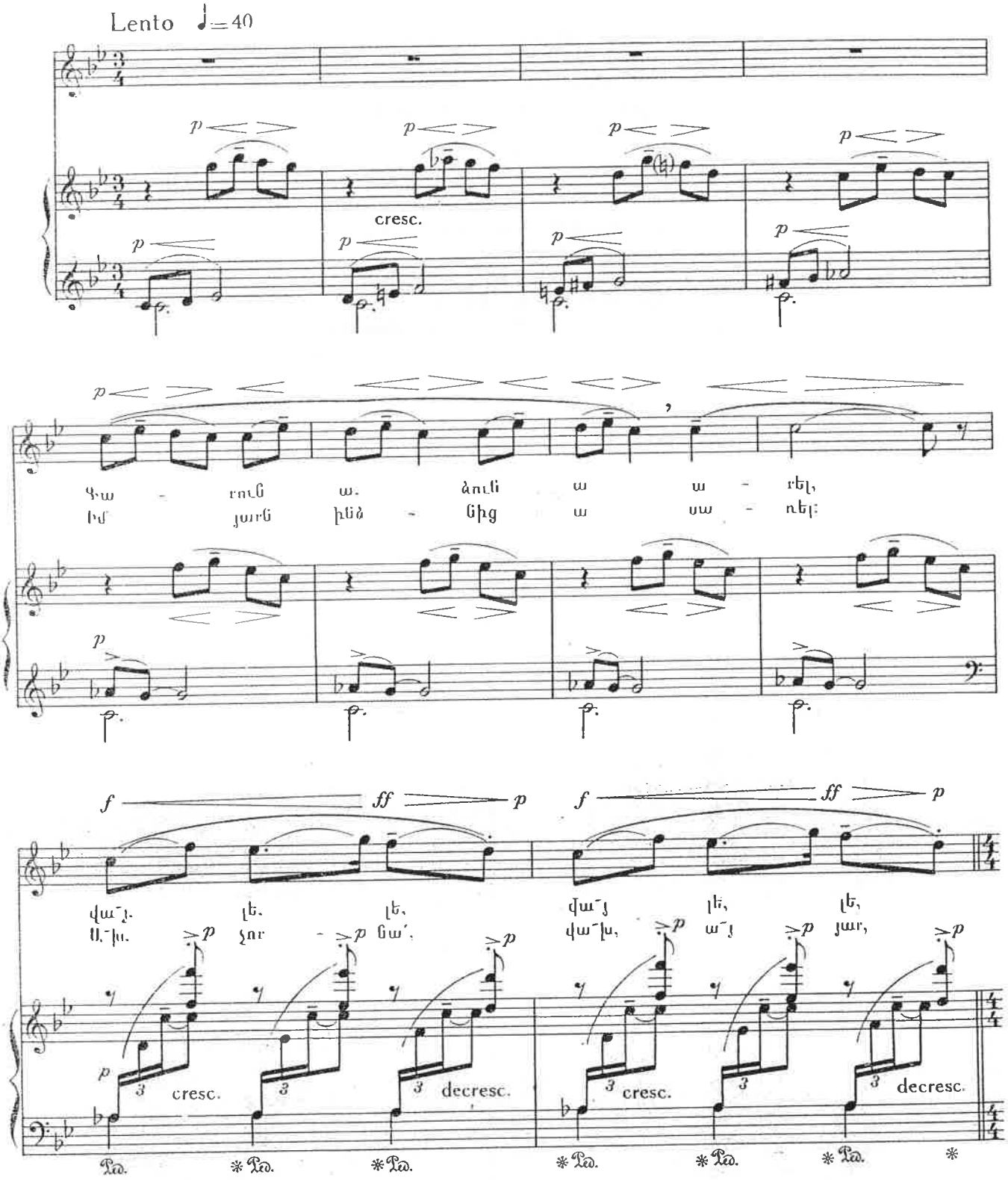

mf f p pp

վա՜յ, լե, լե, լե. լե՜:
չար մար - դու լե - զուն:

p morendo pp

Ped. * Ped. * Ped. * Ped. *

mf f p f p

վա՜յ, լե, լե, վա՜յ, լե, լե.
Ա՜խ, չար - ցաւ, վա՜խ, ա՜յ, չար,

pp cresc. decresc. cresc. decresc.

Ped. * Ped. * Ped. * Ped. * Ped. * Ped. *

p mf pp

վայ, լե, լե, լե. լե:
չար մար - դու լե - զուն:

pp morendo ppp

Ped. * Ped. * Ped. * Ped. *

Գարուն ա, ձուն ա արել,
Վա՛յ, լե, լե, վա՛յ, լե, լե,
Վա՛յ, լե, լե, լե, լե.

Իմ յարն ինձնից ա սառել:
Ա՜խ, չորնա՛, վա՛խ, ա՛յ յար,
Չար մարդու լեզուն:

Քամին փչում ա պաղ-պաղ,
Լերդ ու թոքս անում ա դաղ:

Յա՛ր, ինձ բեմուրադ արիր,—
Սերըդ ինձնե վատ արիր:

ԾԻՐԱՆԻ ԾԱՌ ЦИРАНИ ЦАР

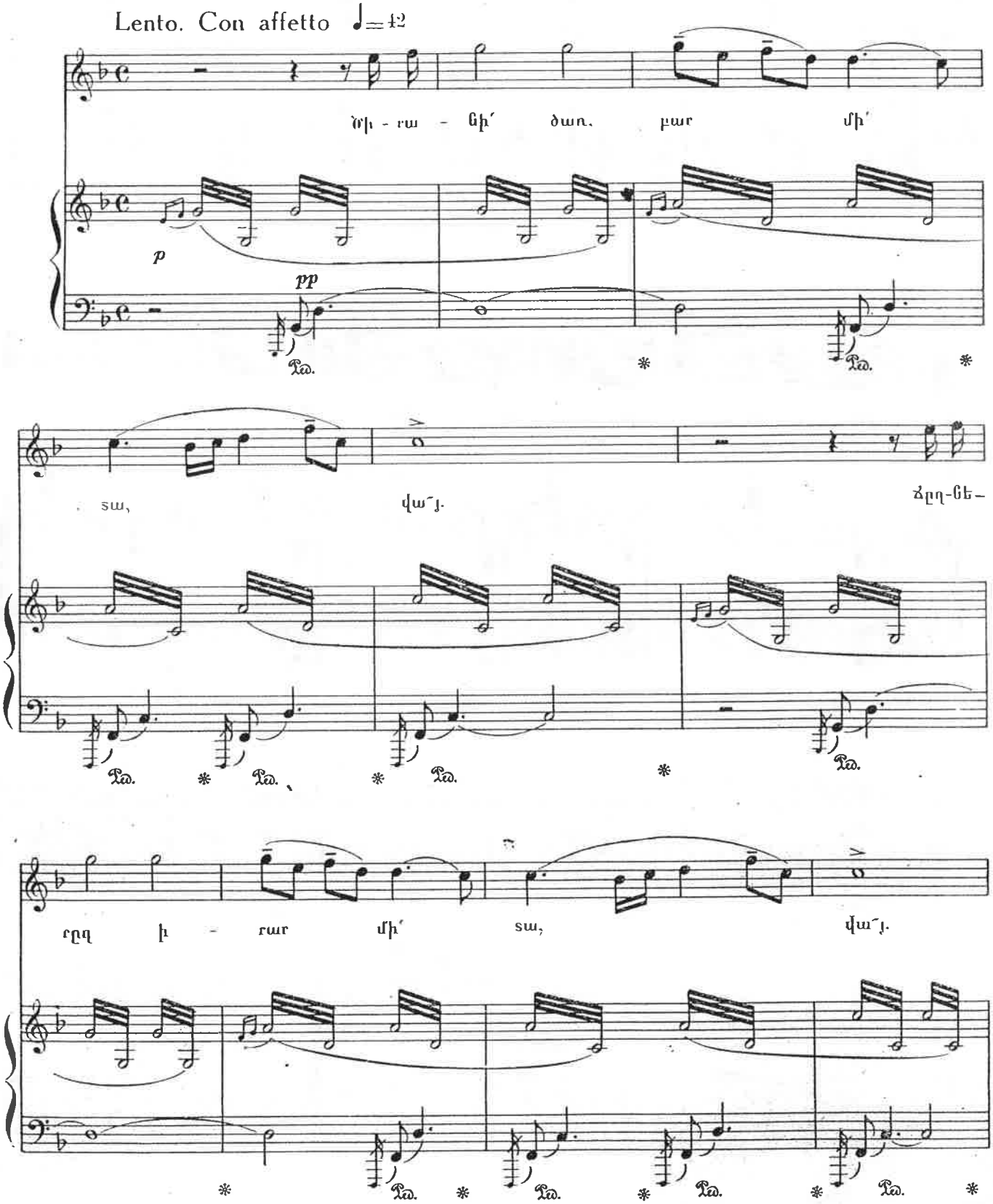

Meno lento ♩=46

Ա - մեն մե - ջլոց մտն զա - վա

ff

Ped. * Ped. *

ցա - վե - ռըս ի - ռար մի՛ տա:

1.

f mf p

Ped. * Ped. * Ped. *

Moderato ♩=88

տա:

2.

p

Ped.

Lamento ma tranquillo ♩=92

Հա՛, տը - վե՛ֆ,
Գը - նա, էլ

pp dolce

* Ped.

Է՛ս տը - վեմ, սա - ռեռ,— հովն ըն - կավ.
Եs չը - զա Էս տաr - վա տա - ռիս,—

սըr - տիս խըն - դում ծովն ըն - կավ.
սեվ դաշոն լամ վը - զովն ըն - կավ:

Più lento, con dolore ♩=72

Հո՜վ, հո՜վ. հովն ըն - կավ,—

pp p

սըr - տիս խըն - դում ծովն ըն - կավ:

pp ppp

Ծիրանի ծառ, բար մի տա,
վա՛յ.
Ծըղներըդ իրար մի տա,
վա՛յ.
Ամեն մեջըդ ման գալիս
Ցավերըս իրար մի տա:

Հա՛, տըվեք, ետ տըվեք, սարեր,— հովն ընկավ
Սըրտիս խընդում ծովն ընկավ.
Գընա, էլ ետ չըգա էս տարվա տարին,—
Սև դարդն իմ վըշովն ընկավ:

Հով, հով, հովն ընկավ,—
Սըրտիս խընդում ծովն ընկավ:

Մեռա բաղում բանելեն,
Մի կողմեն ջուր անելեն.
Ծառերին թուփ չըմընաց
Դարդիս դարման տանելեն:

Սև ամպը գըցել ա հով,
Մութը տըվել ա իմ քով.
Տեսնում եք՝ ինչ պատել ա
Էս անիրավ արյուն ծով:

Նըստած տեղիս քար չունիմ,
Էրված սըրտիս ճար չունիմ.
Ա՛յ անօրեն, փուչ աշխարհ,—
Բաղ ունիմ ու բար չունիմ:

ՔԵԼԵՐ, ՅՈԼԵՐ KEЛEP, ЦOЛEP

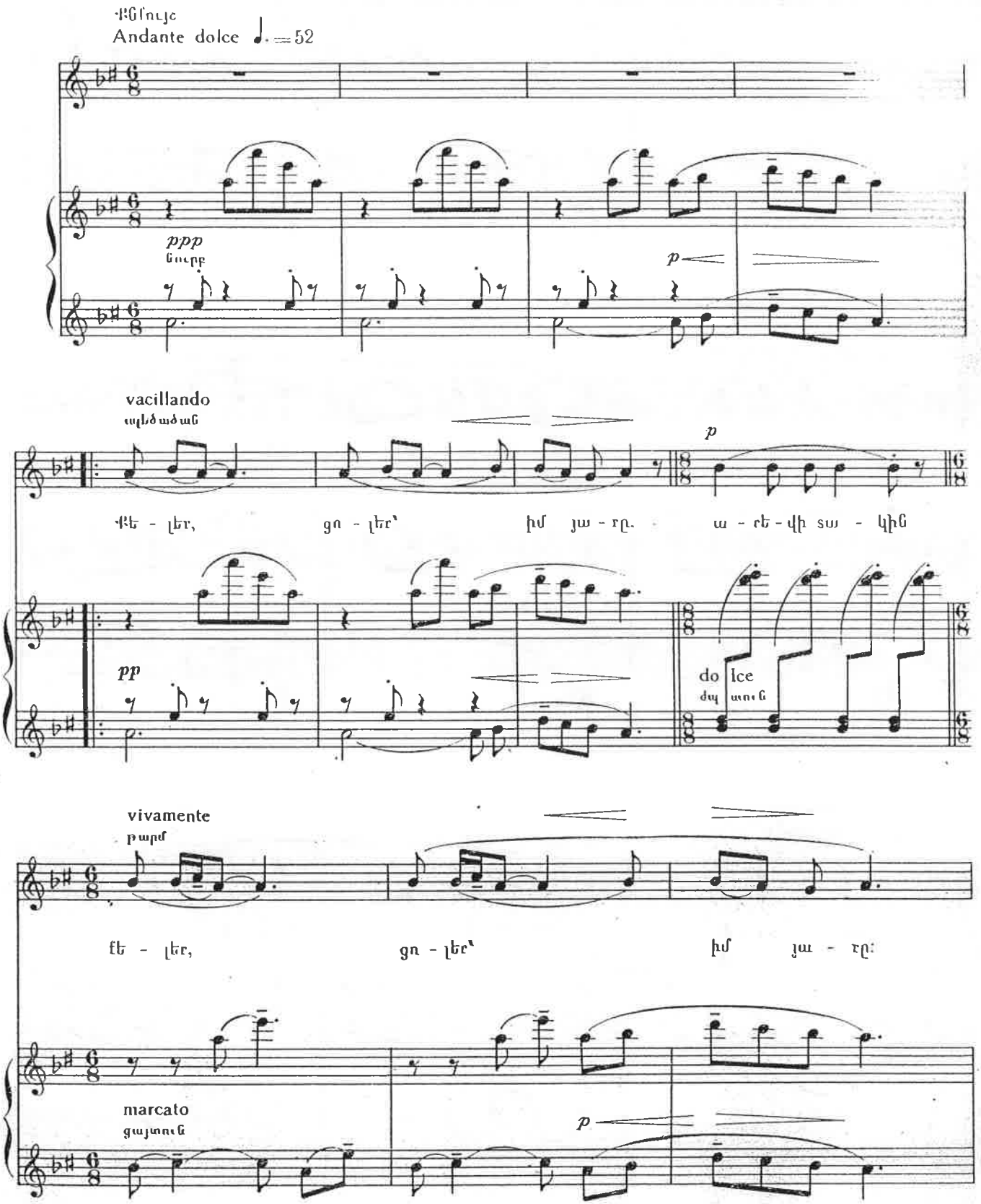

con calore
ջերմ

Սա - հի սո - վոռ. մեն մե - նա - վոռ. հե՛կ տը - դա.

con desiderio
փափագով

pp

f

հո՛ղ ա - ռե - գակ. թո՛ղ ա - ռե - գակ. ե՛կ. տը - դա:

come eco
արձագանք

Սա - հի սո - վոռ. մեն մե - նա - վոռ, հե՛կ տը - դա,

come eco
արձագանք

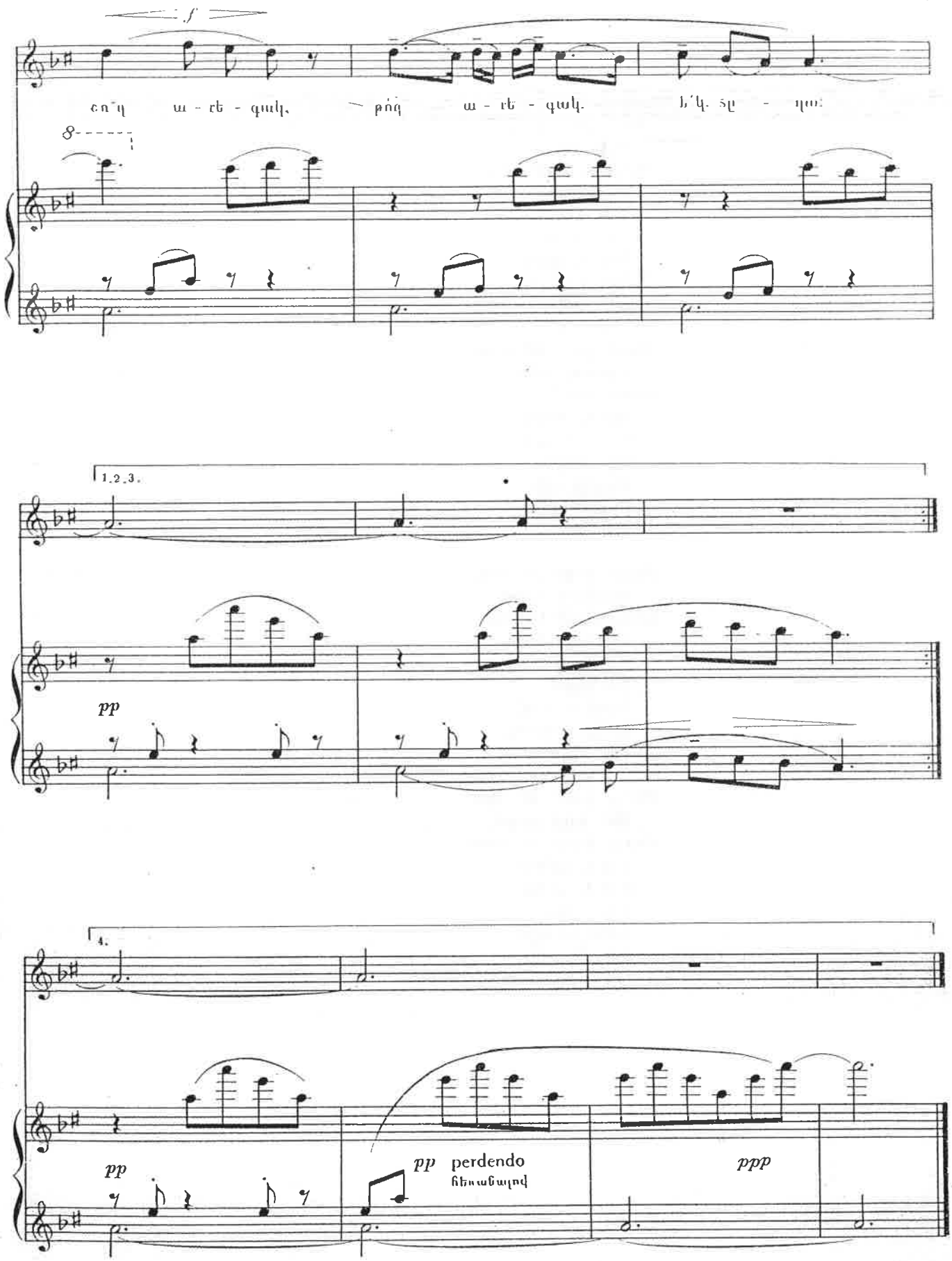
f
ՀՈ՞Ղ ԱՐԵԳԱԿ, ԹՈՂ ԱՐԵԳԱԿ. Ի՛Կ ՏԸ ԴՈՒ
1.2.3.
pp
4.
pp
pp perdendo
հեռանալով
ppp

Քելեր, ցոլեր՝ իմ յարը,
Արևի տակին
Քելեր, ցոլեր՝ իմ յարը:
Սարի սովոր,
Մեն մենավոր,
Շեկ տըղա,
Շող արեգակ,
Թող արեգակ,
Ե՛կ, տըղա:

Քելեր, ցոլեր՝ իմ յարը,
Աղբյուրի ակին
Քելեր, ցոլեր՝ իմ յարը:
Կանաչ առվով,
Ճանաչ առվով
Ե՛կ, տըղա,
Բաղովն արի,
Շաղովն արի,
Շեկ տըղա:

Քելեր, ցոլեր՝ իմ յարը,
Գերանդին ուսին
Քելեր, ցոլեր՝ իմ յարը:
Հով ծառի տակ,
Զով ծառի տակ
Ե՛կ, տըղա,
Հունձ ես արել,
Քրտինք դառել,
Շեկ տըղա:

Քելեր, ցոլեր՝ իմ յարը,
Ջան աչքի լուսին,
Քելեր, ցոլեր՝ իմ յարը:
Հով է, քը՛նիր,
Զով է, քը՛նիր,—
Ե՛կ, տըղա,
Հունձ ես արել
Շատ բեվարել,
Շեկ տըղա:

ՔԵԼԵ, ՔԵԼԵ КЕЛЕ, КЕЛЕ

Սառույգ
Andante amabile ♩= 69

f decrescendo
նեղգիեան նուրբ

Ped.

mf *f* նուրբ

Քե՛-լե, Ռե՛-լե. Հել - Իպ մեռ - նեմ.

mf *ppp*

Ped.

mf *f* *p*

Յո զո - վա - կան Խել - Իպ մեռ - նեմ:

mf perdendo
նեռանալով

pp

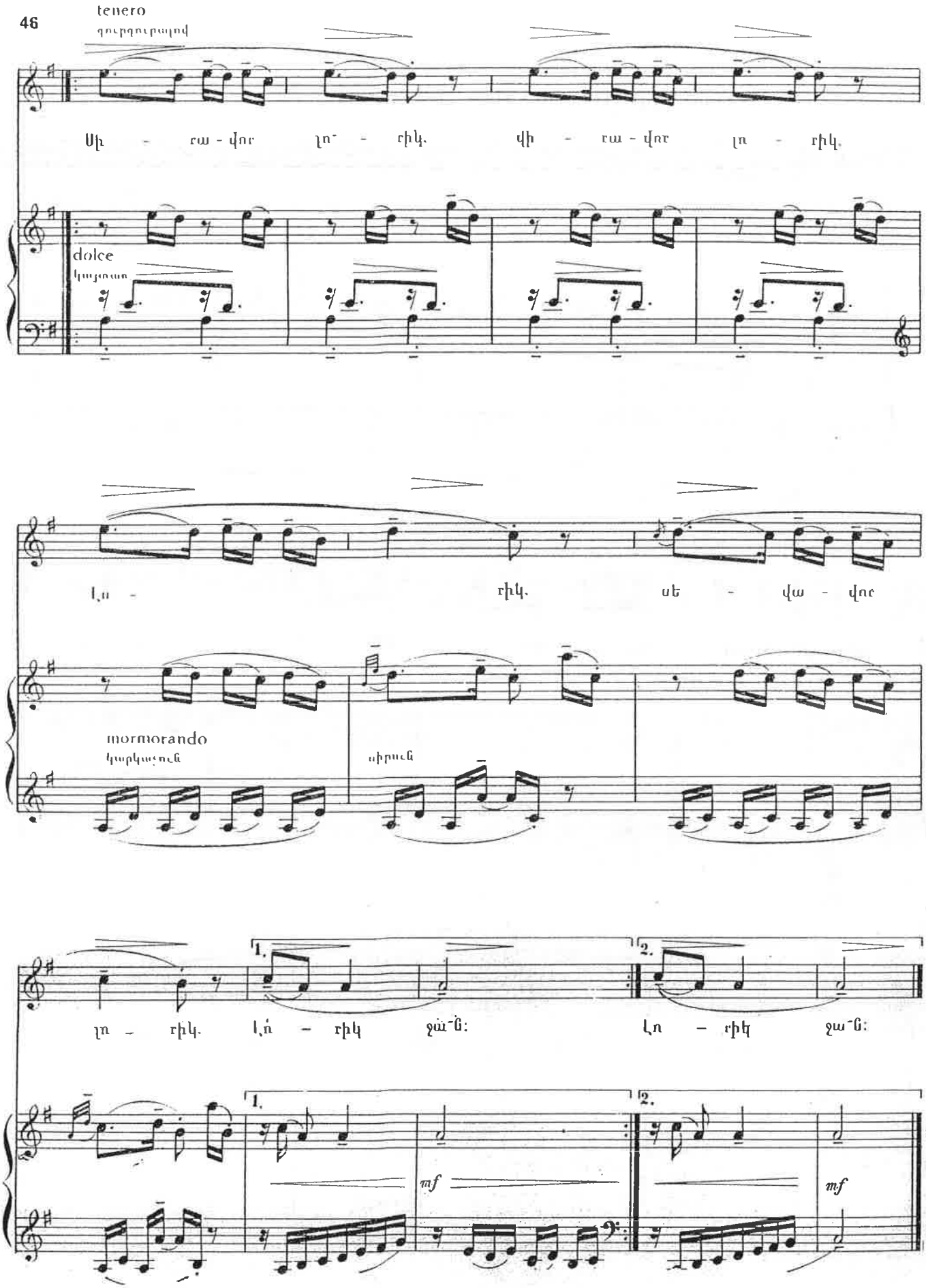
tenero
գութգութալով
Սի - ռա - վոր լո՜ - ռիկ. վի - ռա - վոր լո - ռիկ.
dolce
կայտառ
Լ,ռ - ռիկ. սե - վա - վոր
mormorando
կարկաչուն
սիրուն
լո - ռիկ. Լ,ռ՝ - ռիկ ջա՜ն: Լռ - ռիկ ջա՜ն:
1.
2.
mf

Քելե, քելե, քելքիդ մեռնեմ.
Քո գովական խելքիդ մեռնեմ:
Սիրավոր լորիկ,
Վիրավոր լորիկ,
Լորիկ,
Սեվավոր լորիկ,
Լորիկ ջան:

Քելե, քելե, սոյիդ մեռնեմ.
Քո չինարի բոյիդ մեռնեմ:

Քելե, քելե, քողիդ մեռնեմ.
Քո լուսընկա շողիդ մեռնեմ:

Քելե, քելե, բերնիդ մեռնեմ.
Քո սիրունիկ ծենիդ մեռնեմ:

Քե՛լե, քե՛լե, ձեռիդ մեռնեմ.
Քո հուր կըրակ սերիդ մեռնեմ:

Քելե, քելե, աչիդ մեռնեմ.
Քո անուշիկ պաչիդ մեռնեմ:

ՍԱՐ, ՍԱՐ CAP, CAP

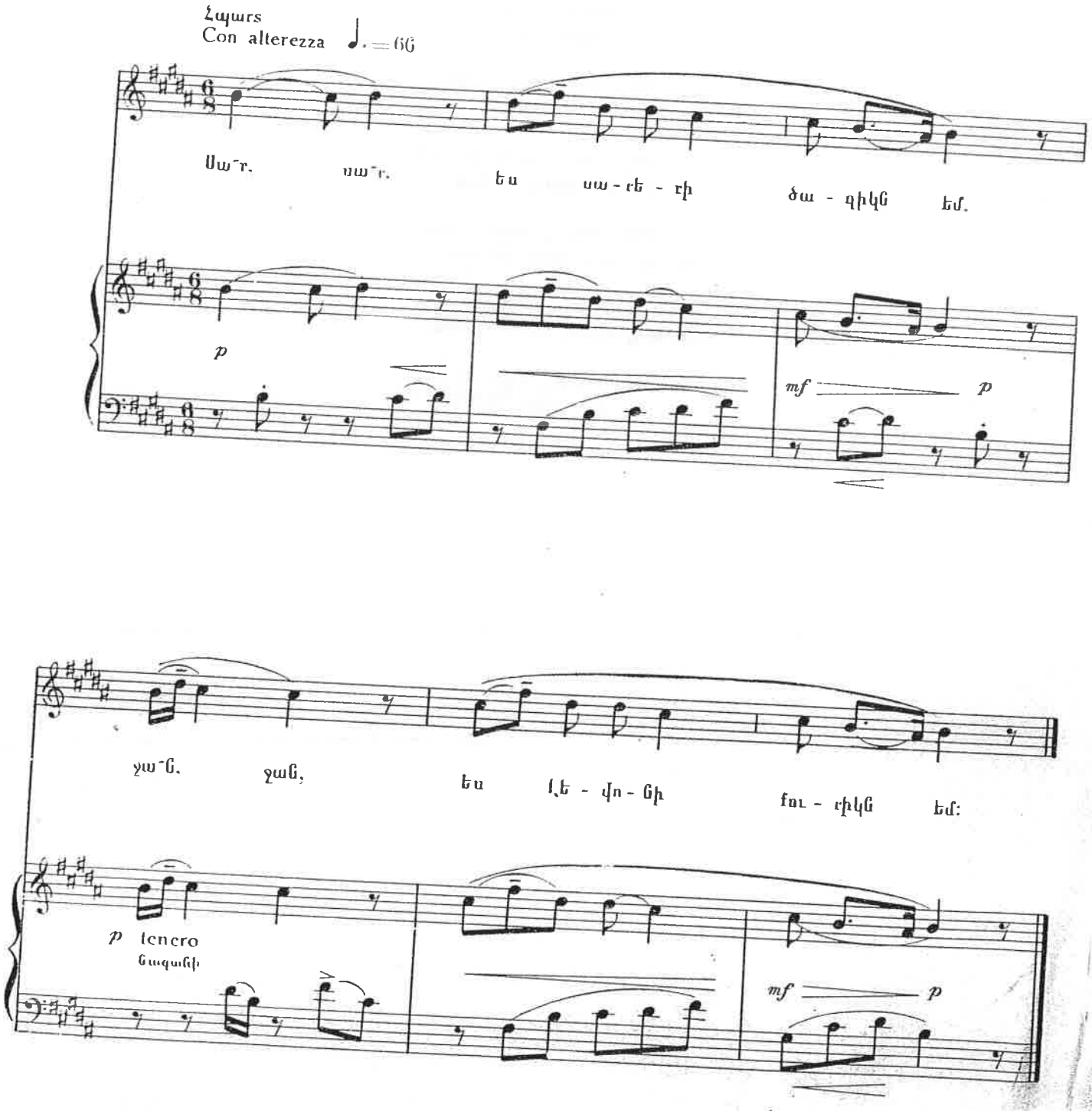

Սա՛ր, սա՛ր,
Ես սարերի ծաղիկն եմ.
Ջա՛ն, ջա՛ն,
Ես Լեռնի քուրիկն եմ:

Ժամի դըռնեն դուս ելա,
Արևի պես լուս ելա:

Էն սարին սա՛ր չեմ ասի,
Փիս գյադին յա՛ր չեմ ասի:

Ինձ չէր առնում՝ թող չառներ.
Խոսք ու կըրիցն էլ ի՞նչ էր:

Հաց եմ թըխել փըրփըռի,
Վատ խոսողը քըրքըրի:

Ես սարերի ծաղիկն եմ.
Ես Լեռնի քուրիկն եմ:

ԿԱՆՉԵ ԿՌՈՒՆԿ КАНЧЕ КРУНК

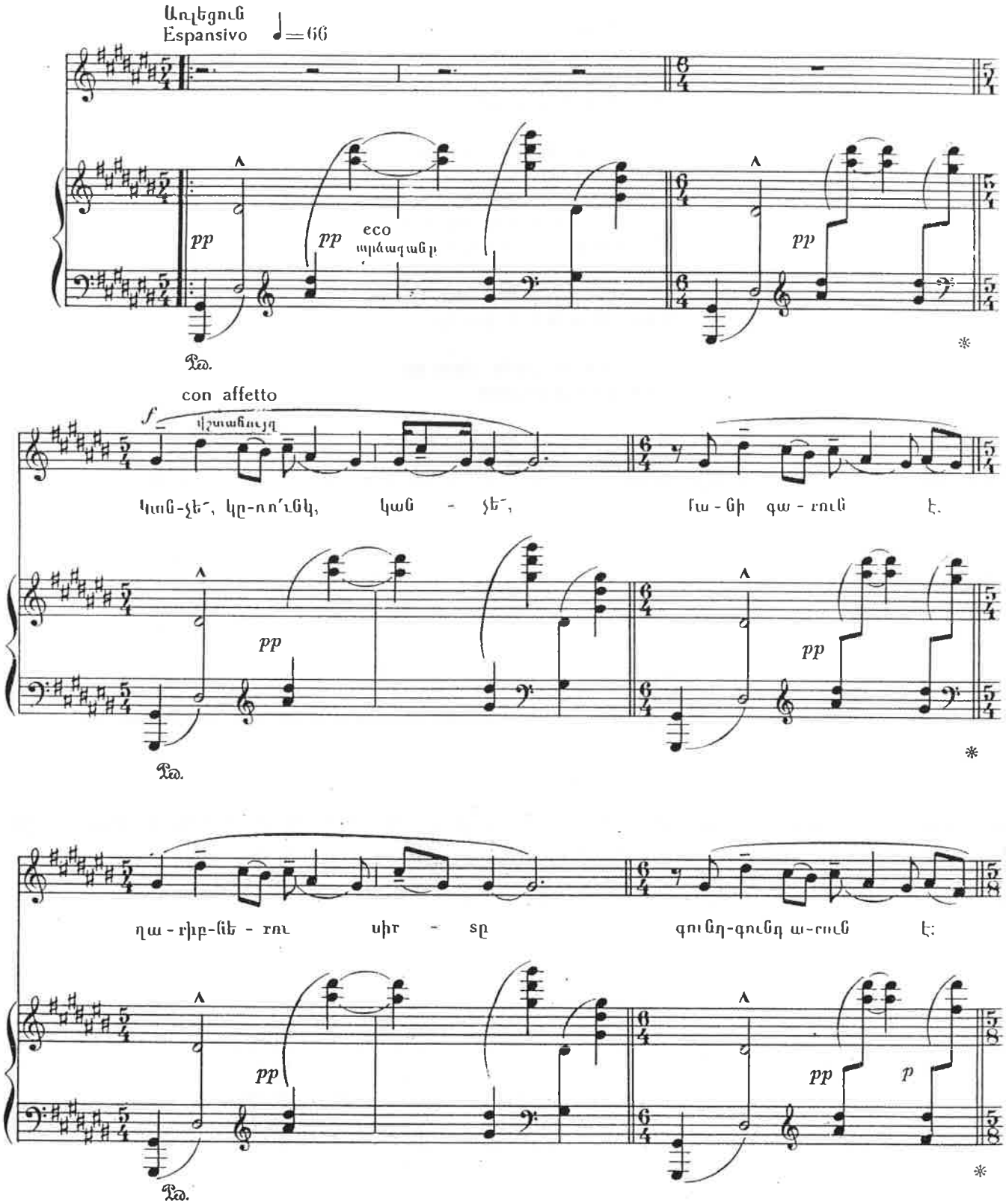

poco mosso փոքրիկ

Կը-ոռ-ւնկ ջան. Կը-ոռ-ւնկ ջան. գա - ռուն է.

pp

con tinto duolo
ցավագին վիշտ

p

Կը - ռուն-ինկ ջան. Կը-ոռ-ւնկ ջան. գա - ռուն է.

mf

ա՜խ, սիր - տս ա - ռուն է:

mf

p f p

Կը - ռո՜ւնկ ջան, կը - ռո՜ւնկ ջան, գա - ռուն է.

Կը - ռո՜ւնկ ջան, կը - ռո՜ւնկ. ջան, գա - ռուն է.

f *ppp*

ա՜խ, սիր - տըս ա - ռուն է:

pp

pp *pp* eco արձագանք *p* *ppp* *ppp* morendo մարելով

Կանչե՛, կլոռունկ, կանչե՛, քանի գարուն է,
Ղարիբներու սիրտը գունդ-գունդ արուն է:
Կլոռունկ ջան, կլոռունկ ջան, գարուն է,
Կլոռունկ ջան, կլոռունկ ջան, գարուն է.
Ա՜խ, սիրտըս արուն է:

Կանչե՛, կլոռունկ, կանչե՛, քանի արոտ է.
Աշխարհն է արեգակ, սիրտըս կարոտ է:
Կլոռունկ ջան, կլոռունկ ջան, արոտ է,
Կլոռունկ ջան, կլոռունկ ջան, արոտ է.
Ա՜խ, սիրտըս կարոտ է:

Կանչե՛, կլոռունկ, կանչե՛, քանի արեվ է.
Աշնան կերթաս երկիր, յարիս բարեվե:
Կլոռունկ ջան, կլոռունկ ջան, արեվ է,
Կլոռունկ ջան, կլոռունկ ջան, արեվ է.
Ա՜խ, յարիս բարեվե:

ԵՍ ՍԱՐԵՆ ԿՈՒԳԱՅԻ
ЕС САРЕН КУГАИ

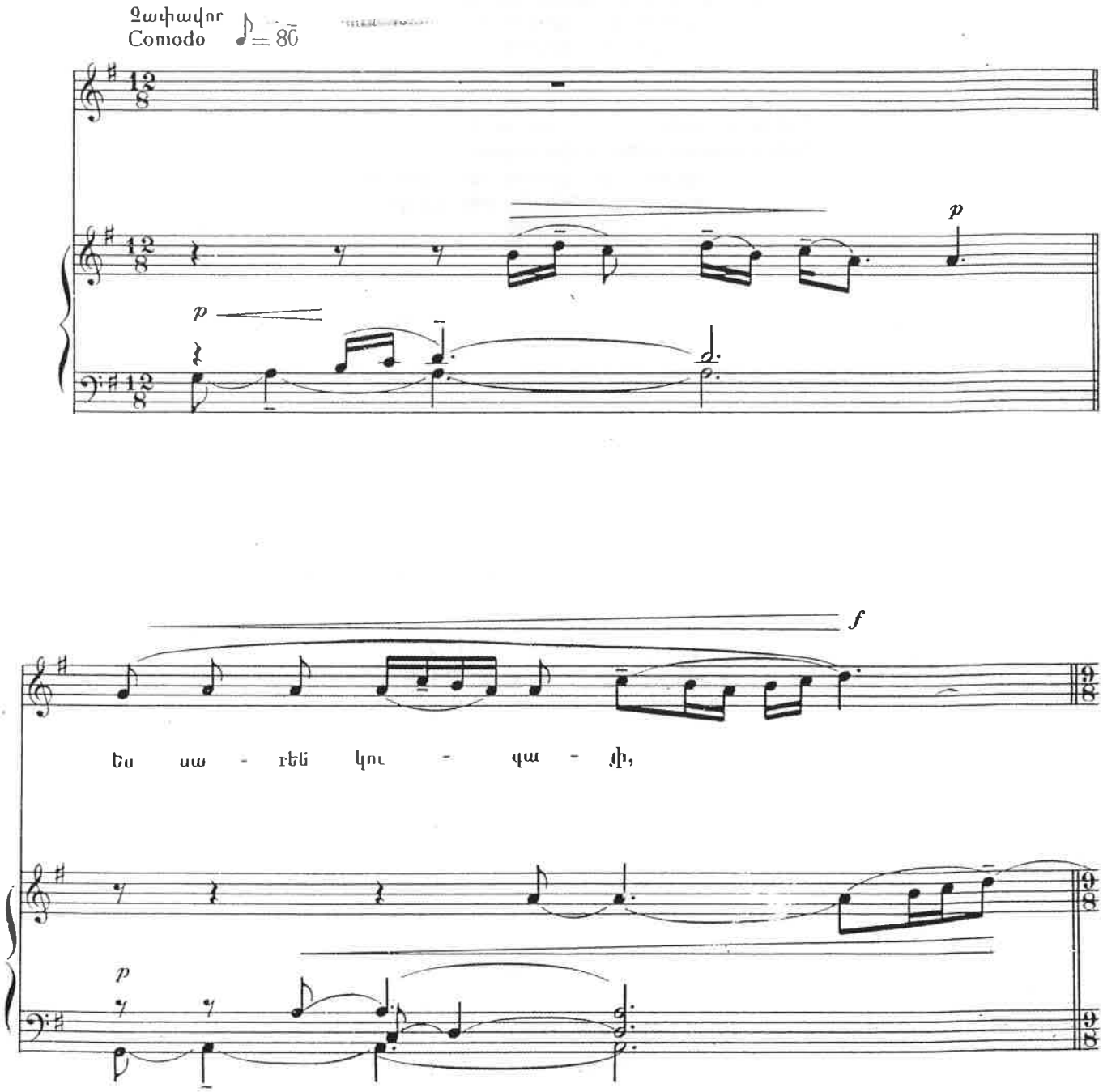

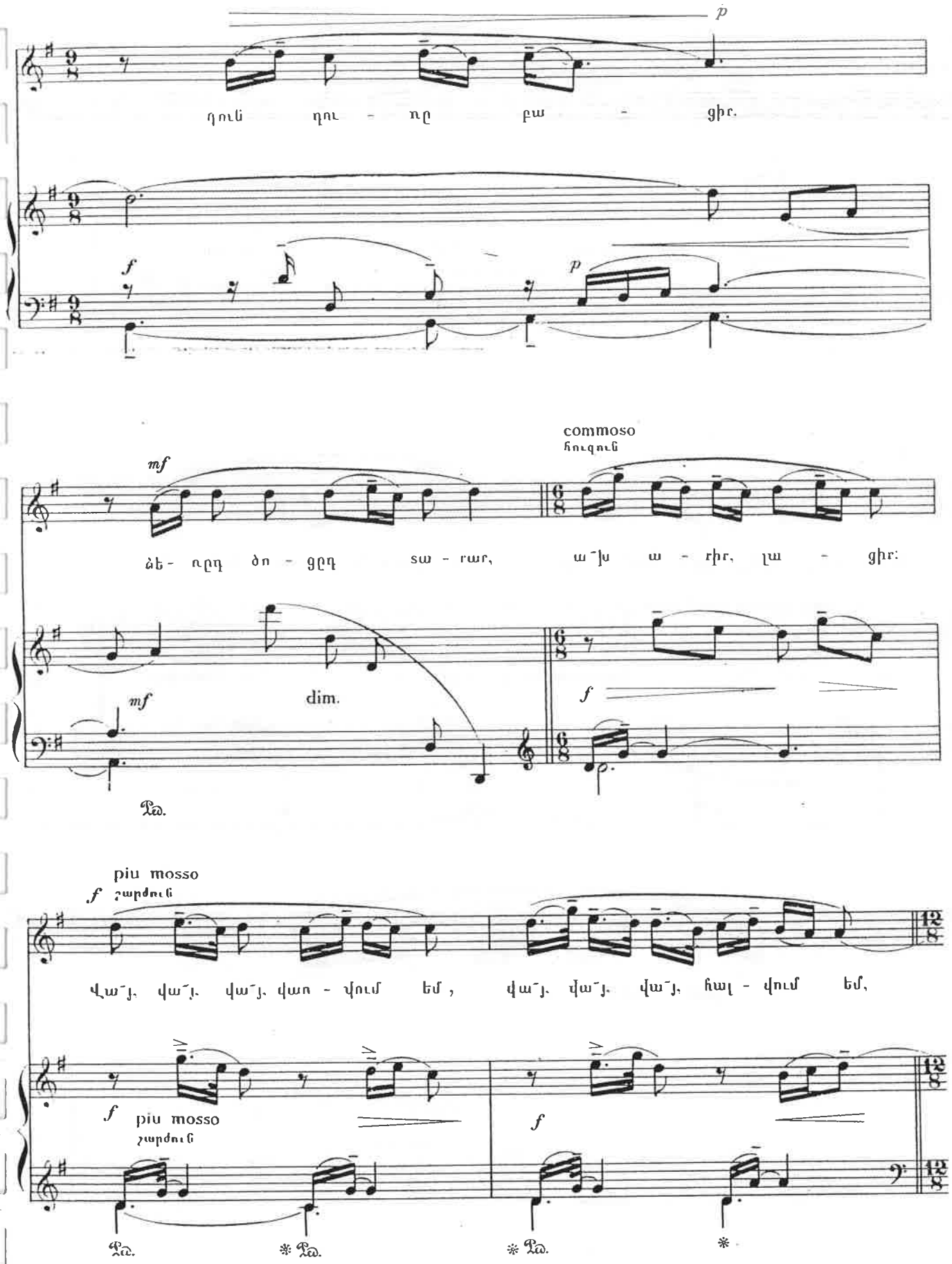
p
դուն դու - ռը բա - ցիր.
f
p
mf
commoso
հուզուն
ձե - ռըդ ծո - ցըդ տա - ռար, ա՜խ ա - ռիր, լա - ցիր:
mf
dim.
f
piu mosso
f շարժուն
Վա՜յ. վա՜յ. վա՜յ. վառ - վում եմ, վա՜յ. վա՜յ. վա՜յ. հալ - վում եմ,
f piu mosso
շարժուն
f

a tempo
չափով

հալ - վում, վառ - վում եմ:

a tempo!
չափով

f

Վա՜յ, վա՜յ, վա՜յ, վառ - վում եմ, վա՜յ, վա՜յ, վա՜յ, հալ - վում եմ,

f *f*

Ped. * Ped. * Ped. *

հալ - վում, վառ - վում եմ:

Ես սարեն կուգայի,
Դուն դուռը բացիր.
Ձեռքդ ծոցդ տարար,
Ա՜խ արիր, լացիր:
Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վառվում եմ,
Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, հալվում եմ,
Հալվում, վառվում եմ:

•

Ես մի պինդ պաղ էի,
Դու մըրմուռ լացիր.
Քո հրեղեն արցունքով
Ինձի հալեցիր:

Ես մի չոր ծառ էի,
Դու գարնան արև.
Քո սիրով ծաղկեցավ
Իմ ճյուղն ու տերև:

Թե ինձ չէիր առնի,
Ինչո՞ւ սիրեցիր.
Մի բուռ կըրակ եղար,
Սիրտըս էրեցիր:

ԶԻՆՉ ՈՒ ԶԻՆՉ ЗИНЧ У ЗИНЧ

Ս.Հախումյան
Allegretto ♩.=54

mf

Զի՞նչ ու զի՞նչ տամ լող-վոր-չուն.— զո-մա զո-մա

pp glissando սահուն p

Էր. զիմ լա-չակ տամ լող-վոր-չուն. Մո-մա Մո-մա

p mf pp p

Էր: Ո՛չ է-առ, ո՛չ հավ-ճե-ցավ, զո-մա զո-մա

p f

Էր. ոչ ե-հան ծամ-կալ ծո-վեն. Մո-մա Մո-մա Էր: Էր:

p f 1. 2. 3. 4. mf

Զինչ ու զինչ տամ լողվորչուն:
Զուտա զուտա էր:
Զիմ լաչակ տամ լողվորչուն:
Զուտա բուտա էր:
Ո՛չ էաս, ո՛չ հավնեցավ.
Զուտա զուտա էր.
Ո՛չ ենան ծամկալ ծովեն:
Զուտա բուտա էր:

Զինչ ու զինչ տամ լողվորչուն:—
Զիմ մեջկապ տամ լողվորչուն:
Ո՛չ էաս, ո՛չ հավնեցավ.
Ո՛չ ենան ծամկալ ծովեն:

Զի՞նչ ու զի՞նչ տամ լողվորչուն:—
Զիմ շապիկ տամ լողվորչուն:
Ո՛չ էաս, ո՛չ հավնեցավ.
Ո՛չ ենան ծամկալ ծովեն:

Զինչ ու զինչ տամ լողվորչուն:
Լուսնակ գիշեր պակ մի տրվի:
Հետ էաս, հետ հավնեցավ.
Հետ ենան ծամկալ ծովեն:

ԱԼԱԳՅԱԶ АЛАГЯЗ

Պայծառ
Clara voce ♩ =63

p delicato նազուկ pp

Ա. – լա-գյազ սարն ամ – պել ա, վա՜յ. լե՜. լե՜, լե՜. լե՜.

p delicato նազուկ crescendo

p — mf p — mf f

լե՜. լե՜. լե՜. աղ – բեր իր ձին թամ – բել ա: Իմ

decrescendo pp p pp

մայ – րիկ, ջա՜ն, իմ մայ – րիկ ջա՜ն:

f risonante արձագանք pp mf

Այգայալ սարն ամպել ա,
Վաղ, լե, լե, լե, լե, լե, լե, լե.
Աղբեր իր ձին թամբել ա:
Իմ մայրիկ ջան, իմ մայրիկ ջան:

Աղբեր իր ձին թամբել ա:
Յարոջ դրռնեն անցել ա:

Յարոջ դրռնեն անցել ա,
Ելե դաշտը՝ խաղցել ա:

Ելե դաշտը՝ խաղցել ա,
Անձրեվ եկե, թրրջել ա:

Անձրեվ եկե, թրրջել ա,
Արեվ կարկե՝ չորցել ա:

Արեվ կարկե՝ չորցել ա,
Քան կարմիր վարդ բացել ա:

ԽՆԿԻ ԾԱՌ ХНКИ ЦАР

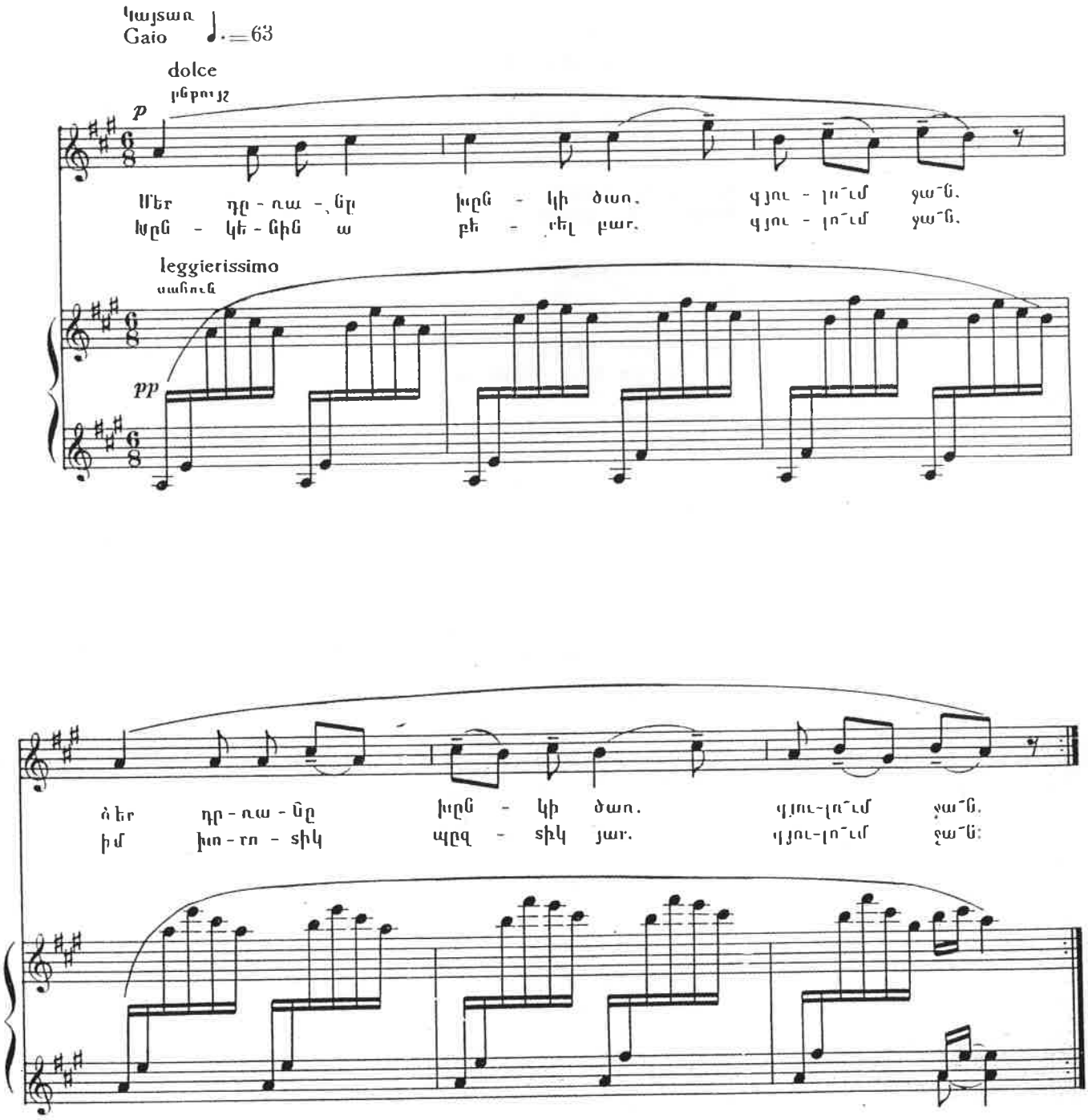

Մեր դրռանը խընկի ծառ,
Գյուլում ջան,
Ձեր դրռանը խընկի ծառ.
Գյուլում ջան.
Խընկենին ա բերել բար,
Գյուլում ջան.
Իմ խորոտիկ, պըվտիկ յար:
Գյուլում ջան:

Մեր դրռանը խընկի ծառ,
Նախշուն բըլբուլ վըրեն թառ.
Երթար ու գար, շորոր տար,
Սիրուն յարին օրոր տար:

Մեր դրռանը խընկի ծառ,
Մարջան բըլբուլ վըրեն թառ.
Գընար ու գար, շըվին տար,
Անուշ յարի թևին տար:

Մեր դրռանը խընկի ծառ,
Ոսկի բըլբուլ վըրեն թառ.
Կարմիր խընձոր անել տար,
Ալվան ծաղիկ տանել տար:

ԱԼ ԱՅԼՈՒՂՍ АЛ АЙЛУХС

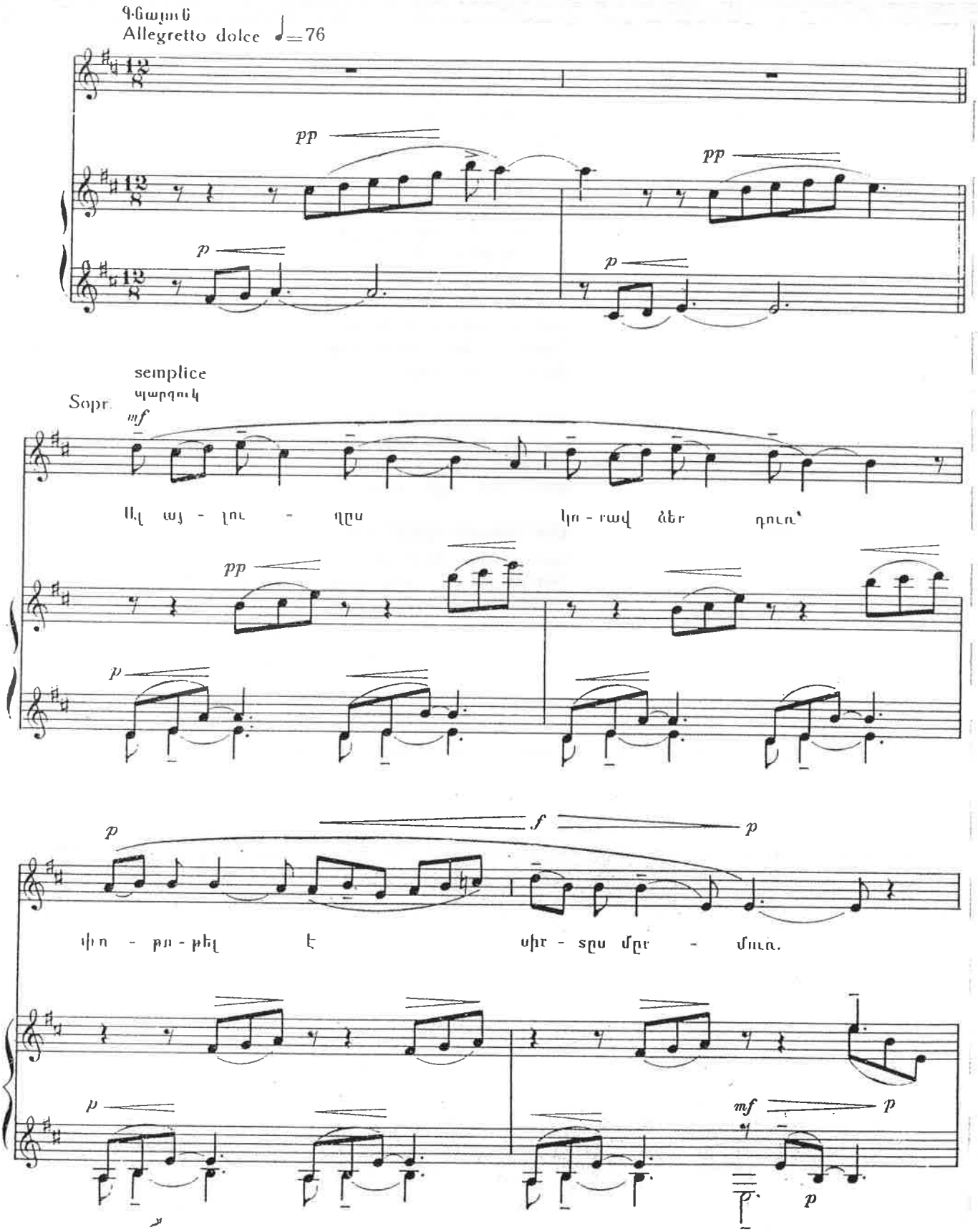

mf *mf* *p* *mf*

Բաղ - տը ըն - ձի գը - գեց էս կուռ. ջա՛-նա ջան.

p *p*

con delicatezza
նազուկ

mf *p*

amabile
սիրարժան

mf *p*

սի - ռուն տը - դա տո՛ւր այ - լու - դլուխ:

p *pp* *p*

mf *mf* *p* *mf*

Բաղ - տը ըն - ձի գը - գեց էս կուռ. ջա՛-նա ջան.

p *p*

mf *p*

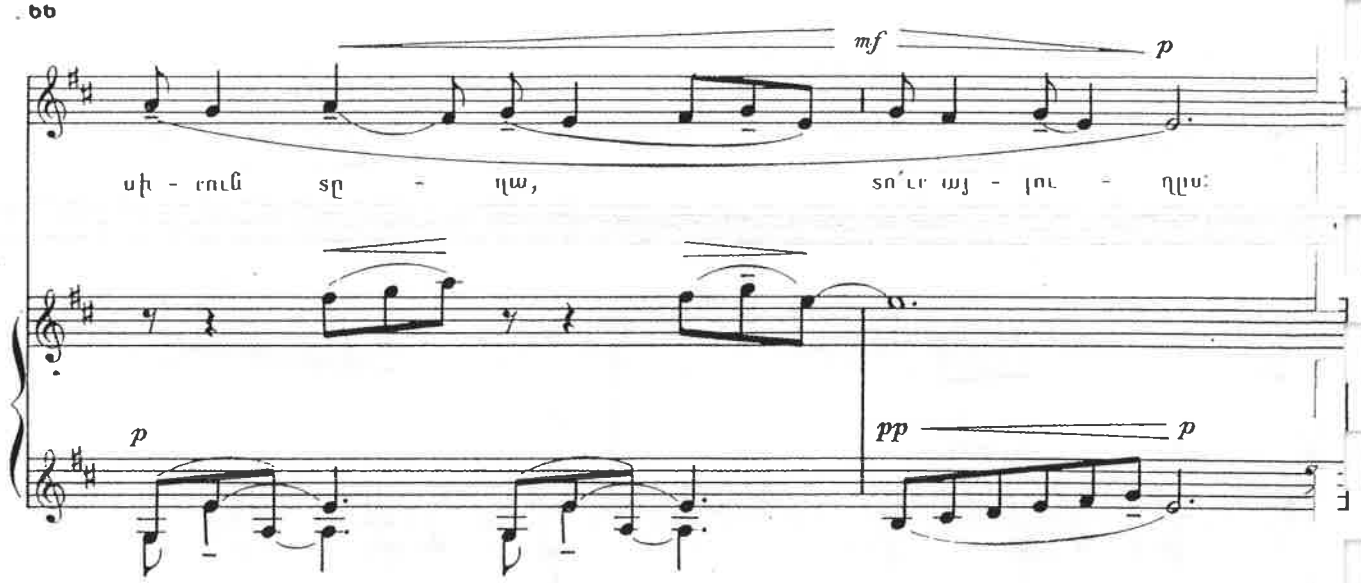

Tenor. con tenerezza
անուշ

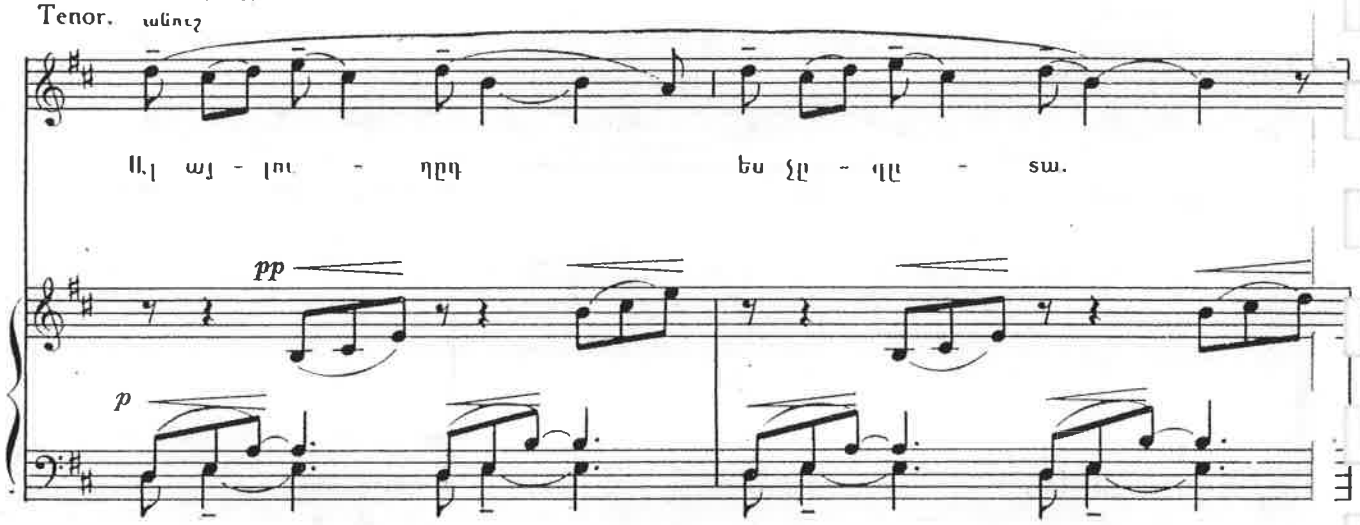

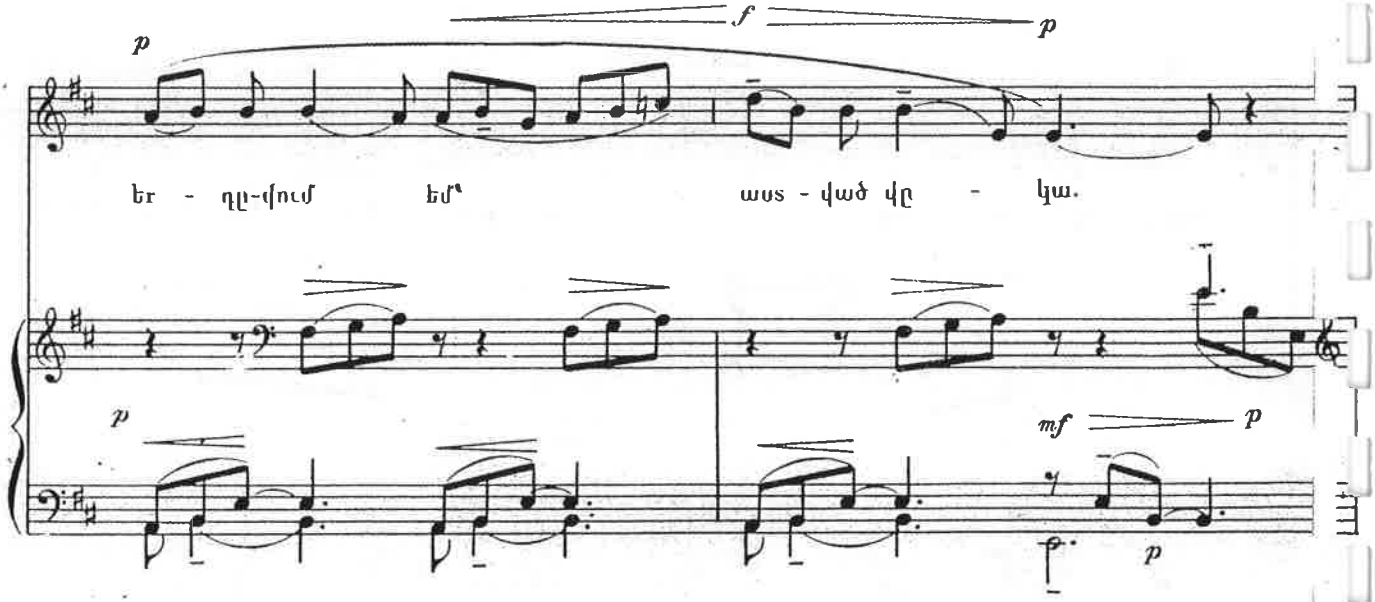

espansivo
ընդարձակ

ով գը-տել է՝ թող քե - ռի տա, չա՛-նո. չա՛ն. սի - ռուն աղ - ջիկ.

con amore
սիրագեղ

մո այ - լու - ղըդ: Ով գը-տել է՝ թող քե - ռի տա, չա՛-նո. չա՛ն.

սի - ռուն աղ - ջիկ, մո այ - լու - ղըդ:

ԱՂՋԻԿ. Ակ այլուղքս կորավ ձեր դուռ՝
Փոթոթել է սիրտքս մրմուռ.
Բախտը ինձի գցեց էս կուռ.
Ջանս ջան.
Սիրուն տղա, տուր այլուղքս:

ՏՂԱ. Ակ այլուղքդ ես չքգըտա.
Երդվում եմ՝ աստված վըկա.
Ով գըտել է՝ թող բերի տա,
Ջանս ջան.
Սիրուն աղջիկ, քո այլուղքդ:

ԱՂՋԻԿ. Ակ այլուղքս յարս էր բաշխել.
Ակ աբըրշում շուքջը նախշել,
Պատկերքս վըրեն էր քաշել.
Սիրուն տղա, տուր այլուղքս:

ՏՂԱ. Ջանիկ ջիվան՝ սարերն ընկա.
Ցավոտ սրտիս ճար չըգրտա.
Քո սերն ինձի հոգի կուտա.
Թող ինձ մընա ալ այլուղքդ:

ԱՂՋԻԿ. Ա՜խ, ինչ ասեմ իմ խորթ մորքս,
Կամ ինչ պատմեմ ակիկ հորքս.
Խաբար կուտան շնկ աղբորքս.
Տը՛դա. տը՛դա, տուր այլուղքս:

ՏՂԱ. Սեվուկ աղջիկ. սիպտակ հագիր.
Առ այլուղքդ, վերքքս կապիր.
Սիրուդ գերի՝ ինձ մի՛ տանջիր.
Երված աղջիկ, առ այլուղքդ:

ԿՈՒԺԻՆ ԱՌԱ КУЖН АРА

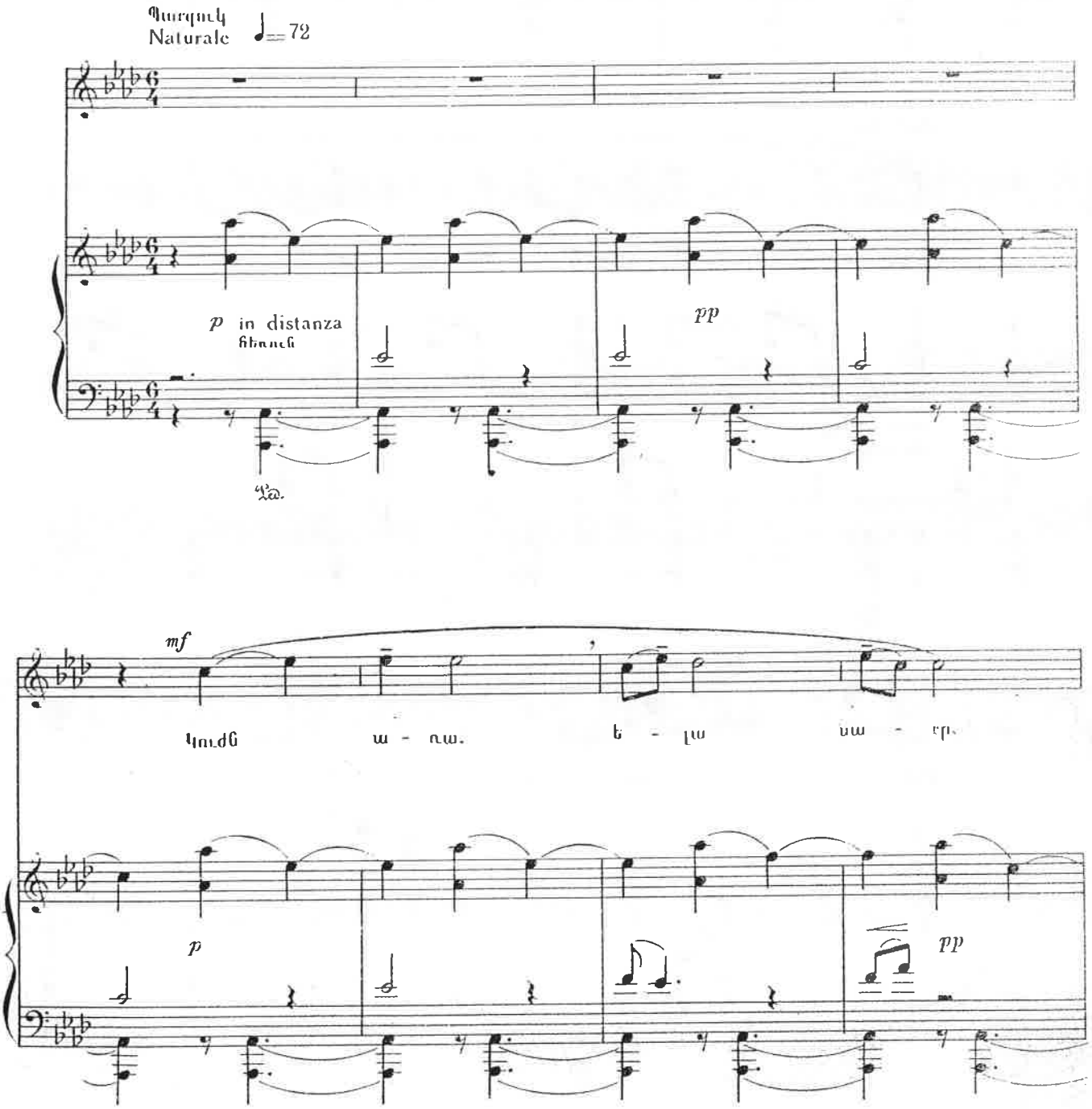

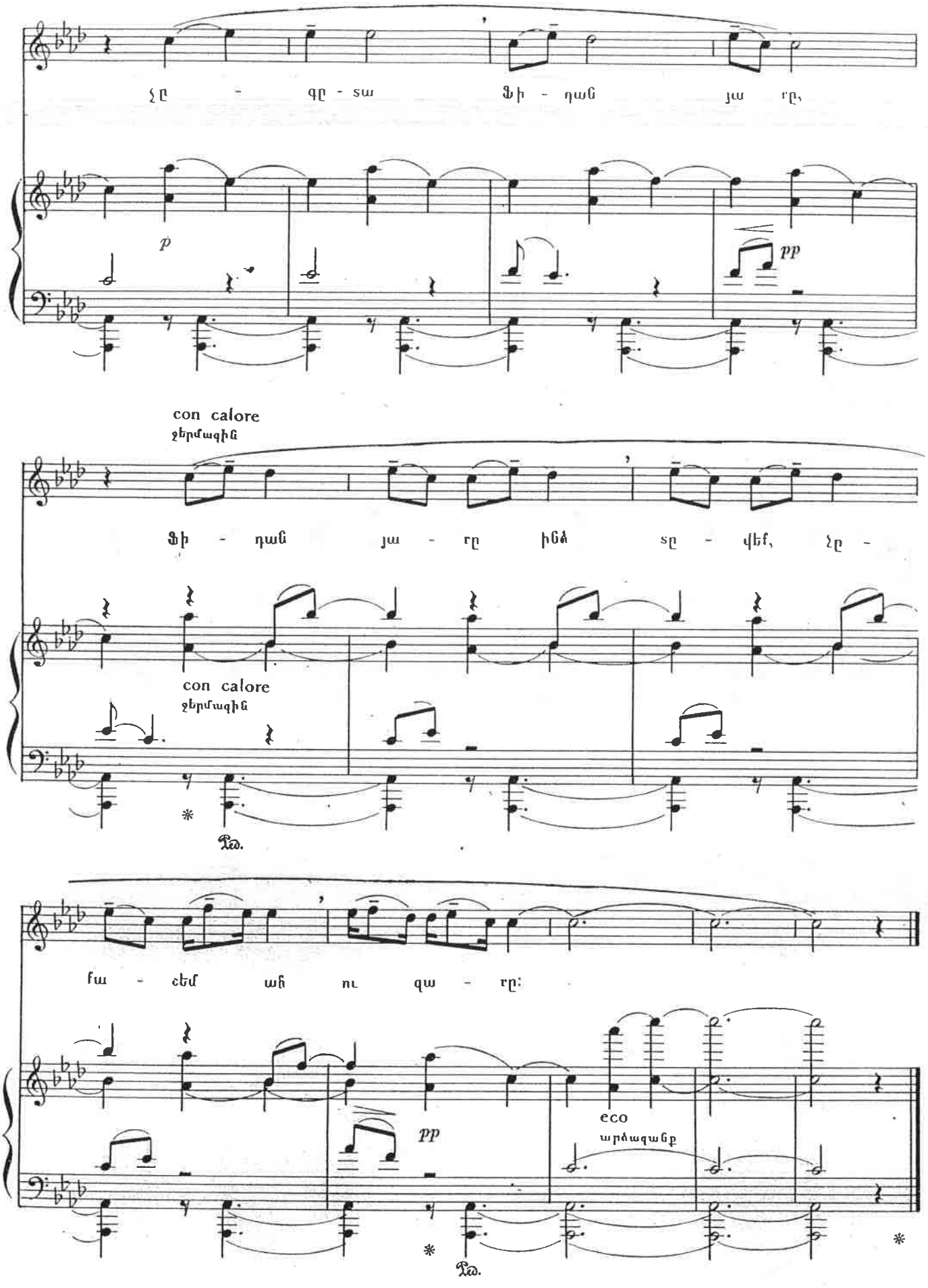
Չը - գը - տա Ֆի - դան յա - ռը,
p
pp
con calore
ջերմագին
Ֆի - դան յա - ռը ինձ տը - վեմ, Չը -
con calore
ջերմագին
Ped.
քա - ջեմ ահ ու զա - ռը:
pp
eco
արձագանք
Ped.

Կուժս առա, ելա ասրը.
Չըգրտա ֆիդան յարը.
Ֆիդան յարը ինձ տըվեր.
Չըքաշեմ ան ու վարը:

Մեծ ասրի հովին մեռնեմ,
Շեկ տըղի բոյին մեռնեմ,
Մի տարի ա չեմ տեսել,—
Տեսնողի աչքին մեռնեմ:

Բլբուլը դարի վըրա,
Խրնձորը սարի վըրա.
Սիրած սիրածի տալին,
Չոր գետնին՝ քարի վըրա:

ԿԱՔԱՎԻ ԵՐԳԸ КАГАВИ ЕРГ

Խօսք՝ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ

Քնքոյշ և զվարթ
Tendre et alerte ♩=126

Ա. - ռեվ բաց - վեց թուխ ամ - պե - ռեն, կա - ռավ թը - ռավ

col canto

Կա - նաչ սա - ռեն, կա - նաչ սա - ռեն՝ սա - ռի ծե - ռեն,

simile

un poco meno mosso

բա - ռեվ բե - ռավ ծա - ղիկ - նե - ռեն: Սի - ռու - նի՜կ,

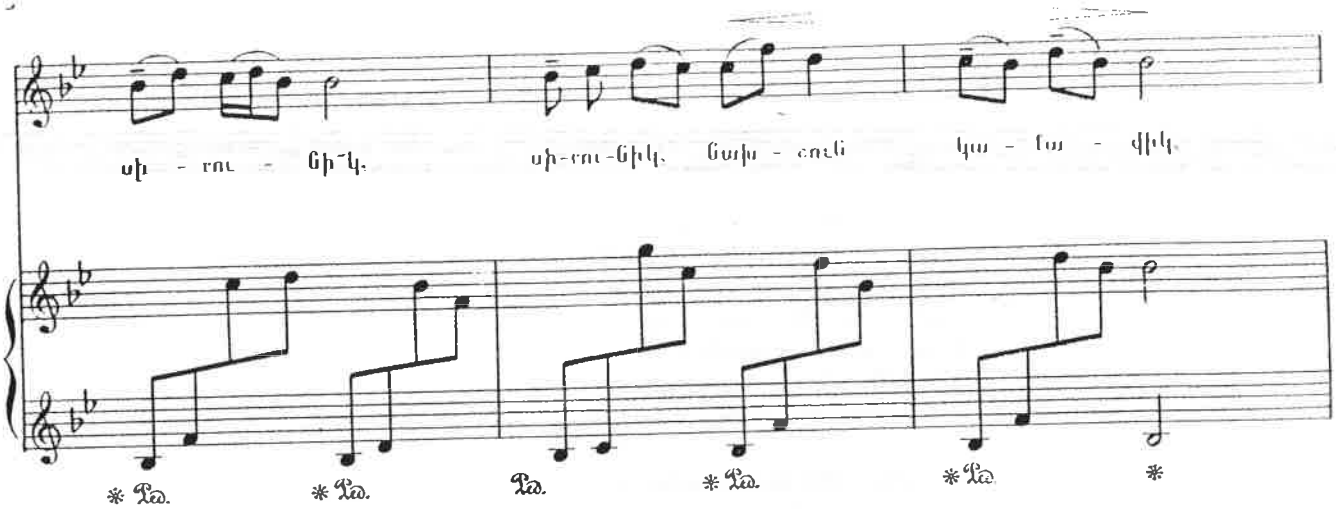
սի - ռու - ցի՜կ, սի-ռու-ցիկ, նախ - շուն կա - ռա - վիկ,
* Ped. * Ped. Ped. * Ped. * Ped. *

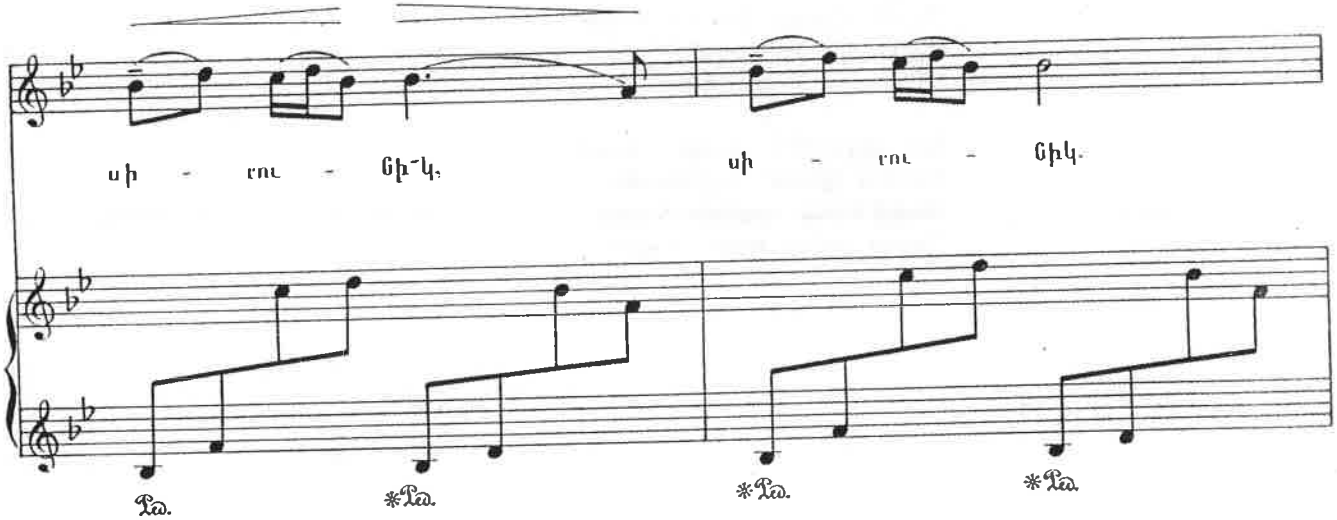
սի - ռու - ցի՜կ, սի - ռու - ցիկ.
Ped. * Ped. * Ped. * Ped.

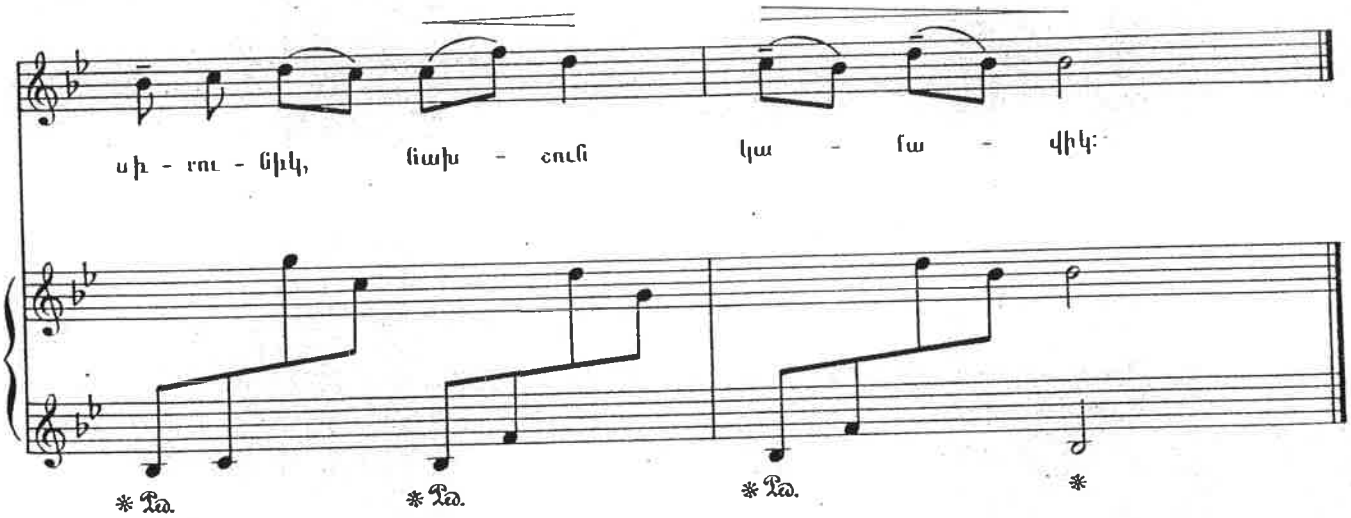
սի - ռու - ցիկ, նախ - շուն կա - ռա - վիկ:
* Ped. * Ped. * Ped. *

Արեվ բացվեց թուխ ամպերեն,
Կաքավ թրռավ կանաչ սարեն,
Կանաչ սարեն՝ սարի ծերեն,
Բարև բերավ ծաղիկներեն:
Սիրունիկ, սիրունիկ,
Սիրունիկ, նախշուն կաքավիկ:

Քո բուն հյուսած ծաղիկներով—
Շուշան, նարգիկ, նունուֆարով:
Քո տեղ լրցված ցող ու շաղով,
Քընես-կելնես երգ ու տաղով:

Քո թեվ փափուկ ու խատուտիկ,
Պըստի կըտուց, կարմիր տոտիկ,
Կարմիր-կարմիր տոտիկներով
Կըշորորաս ճուտիկներով:

Երբ կըկանգնես մամռոտ քարին,
Սաղմոս կասես ծաղիկներին,—
Սարեր-ձորեր կըվարթ կանես,
Դարդի ծովեն սիրտ կըհանես:

ՉԵՄ ԿՐՆԱ ԽԱՂԱ ЧЕМ КРНА ХАГА

Քնքուշ նազանիով
Delicato

♩.= 50

pp

Չե՛մ, չե՛մ. չեմ՛. կը - նա խա - ղա. չե՛մ, չե՛մ,

p

pp

p

քնքուշ

չե՛մ կը - նա խա ղա. մաս փա-փու-չըս կը նրռ - նը - ռա,

pp

mp

անհայտացնել

ա - նո - թի փո - ըս կը գրռ - գը - ռա:

p

անհայտացնել

pp

Չեմ, չեմ, չեմ կըրնա խաղա,
Չեմ, չեմ, չեմ կըրնա խաղա,
Մաս փափուչըս կըճըռճըռա,
Անոթի փորըս կըգըռգըռա:

Չեմ, չեմ, չեմ կըրնա խաղա,
Չեմ, չեմ, չեմ կըրնա խաղա,
Վարդ կոշիկըս կըճըռճըռա,
Կեսուրըս կըգա կըվըռվըռա:

ՇՈՂԵՐ ՋԱՆ ШОГЕР ДЖАН

Նազելի
Moderato grazioso

Ամ - պել ա, ձուն չի՛ գա - լի, ՇՈ - ղե՜ր ջա՜ն.

pp leggiero

Ped.

սա - ռի - ցը տուն չի՛ գա - լի, ՇՈ - ղե՜ր ջան.

pp

Ped.

դու ՇՈ - ռո - ռա՛, դուն ՇՈ - ռո - ռա՛, ՇՈ - ղե՜ր ջան.

pp

Ped.

Ped.

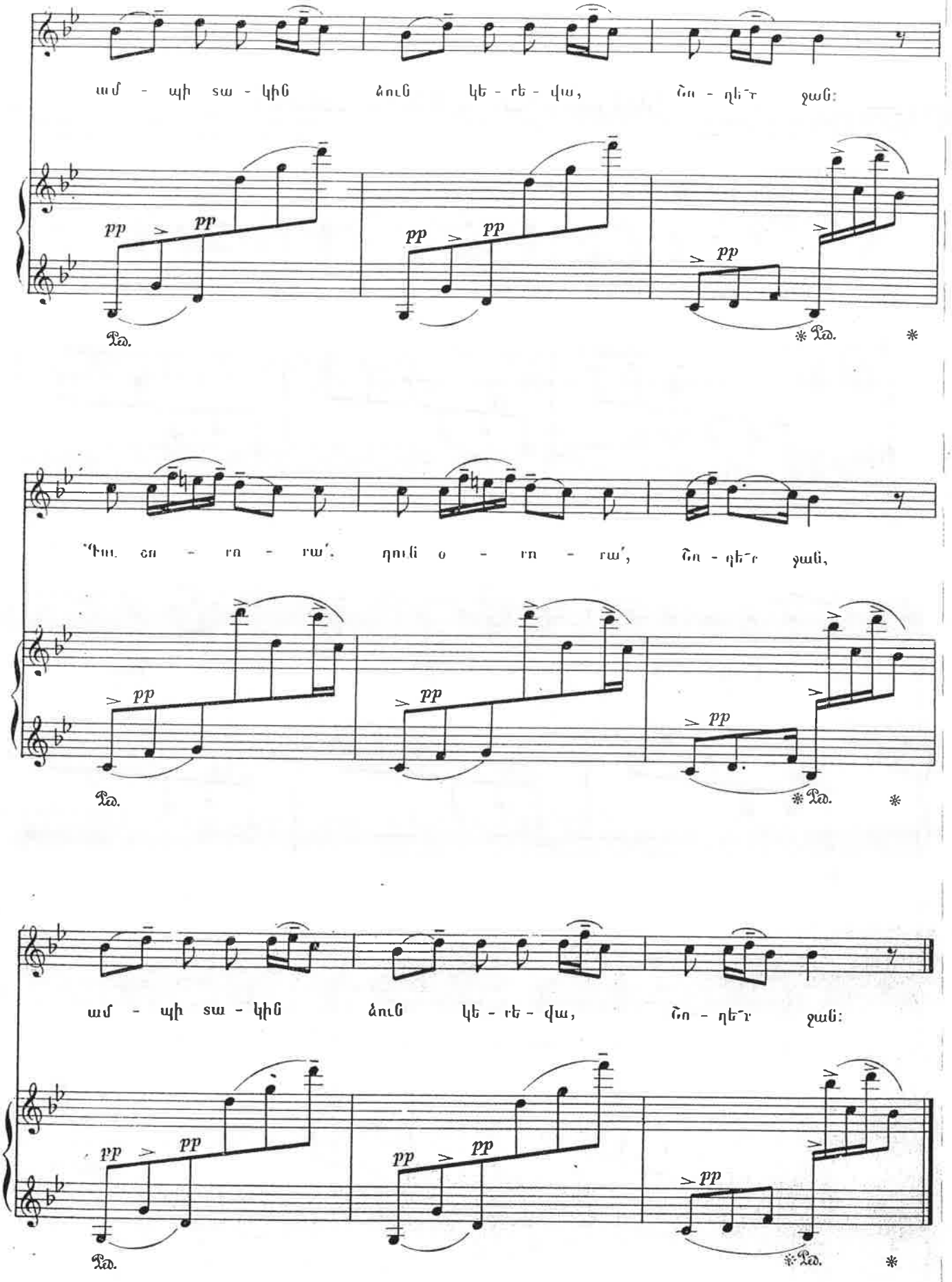
ամ - պի տա - կին ձուն կե - ռե - վա, ճո - ղե՜ր ջան:
pp
Ped.
Վու՛ ռո - ռա՛, դուն ռ - ռա՛, ճո - ղե՜ր ջան,
ամ - պի տա - կին ձուն կե - ռե - վա, ճո - ղե՜ր ջան:

Ամպել ա. ծուն չի գալի,
Շողեր ջան,
Սարիցը տուն չի գալի.
Շողեր ջան.
Դու շորորդ, դուն օրորդ,
Շողեր ջան,
Ամպի տակին ծուն կերևա,
Շողեր ջան.

Սիրտըս կրակով լըցված,
Շողեր ջան,
Աչքերիս քուն չի գալի:
Շողեր ջան.
Դու շորորդ, դուն օրորդ,
Շողեր ջան,
Ամպի տակին ծուն կերևա,
Շողեր ջան:

Հուրք ա թափում վերիցը,
Ես վառա քո սերիցը.
Վարդավառին ինձ համար
Ջուն բեր դու սարերիցը:

Սարի գըլխին ծուն եկավ,
Շողեր ջան,
Շեկլիկ յարըս տուն եկավ,
Շողեր ջան·
Ուն կերեվա, ծուն կերեվա,
Շողեր ջան,
Բերդի տակին տուն կերեվա,
Շողեր ջան.
Դեռ մուրապիս չըհասած,
Շողեր ջան,
Վըրես խորունկ քուն եկավ:
Շողեր ջան.
Ուն կերեվա, ծուն կերեվա,
Շողեր ջան,
Բերդի տակին տուն կերեվա,
Շողեր ջան:

Աշունն եկավ սարիցը,
Տերև թափեց ծառիցը.
Շողոն դարդով լըցվել ա,—
Հեռացել ա յարիցը:

ՉԻՆԱՐ ԵՍ ЧИНАР ЕС

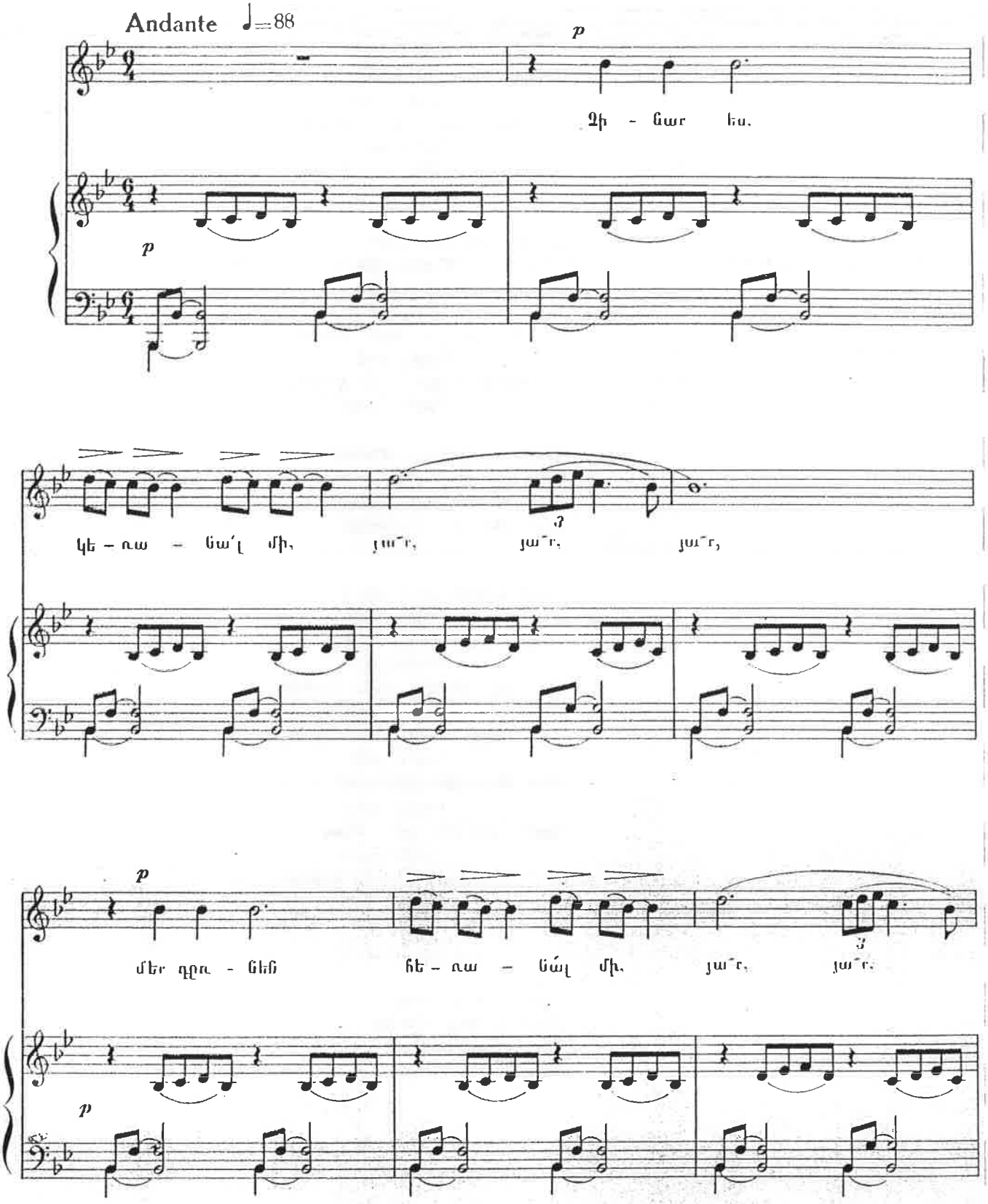

pp
pp
pp
pp

Չինար ես, կեռանմ մի,
Յմր, յմր, յմր.
Մեր դրոնեն հեռանմ մի.
Յմր, յմր, յմր.
Յմր. նա նմ, նայ նմ, նմ, նմ:
Նայ նմ, նայ նմ, նմ:
Յմր, քո աստված կըսիրես,
Յմր, յմր, յմր:
Հեռու ես, մոռանմ մի:
Յմր, յմր, յմր:
Յմր, նա նմ, նայ նմ, նմ, նմ:
Նայ նմ, նայ նմ, նմ:

Ձեր բաղի դուռը բաց ա,
Ոտներըս շաղով թաց ա.
Ինձանից հեռացել ես՝
Աչքերըս լիքը լաց ա:

Էս գիշեր երալ տեսա,
Հերկերըս վարած տեսա,
Ամոթ քեզի, մյ տըղա,
Ռու յարը տարած տեսա:

ԷՍ ԱՌՈՒՆ ԷՍ АРУН

Grazioso ♩.=88

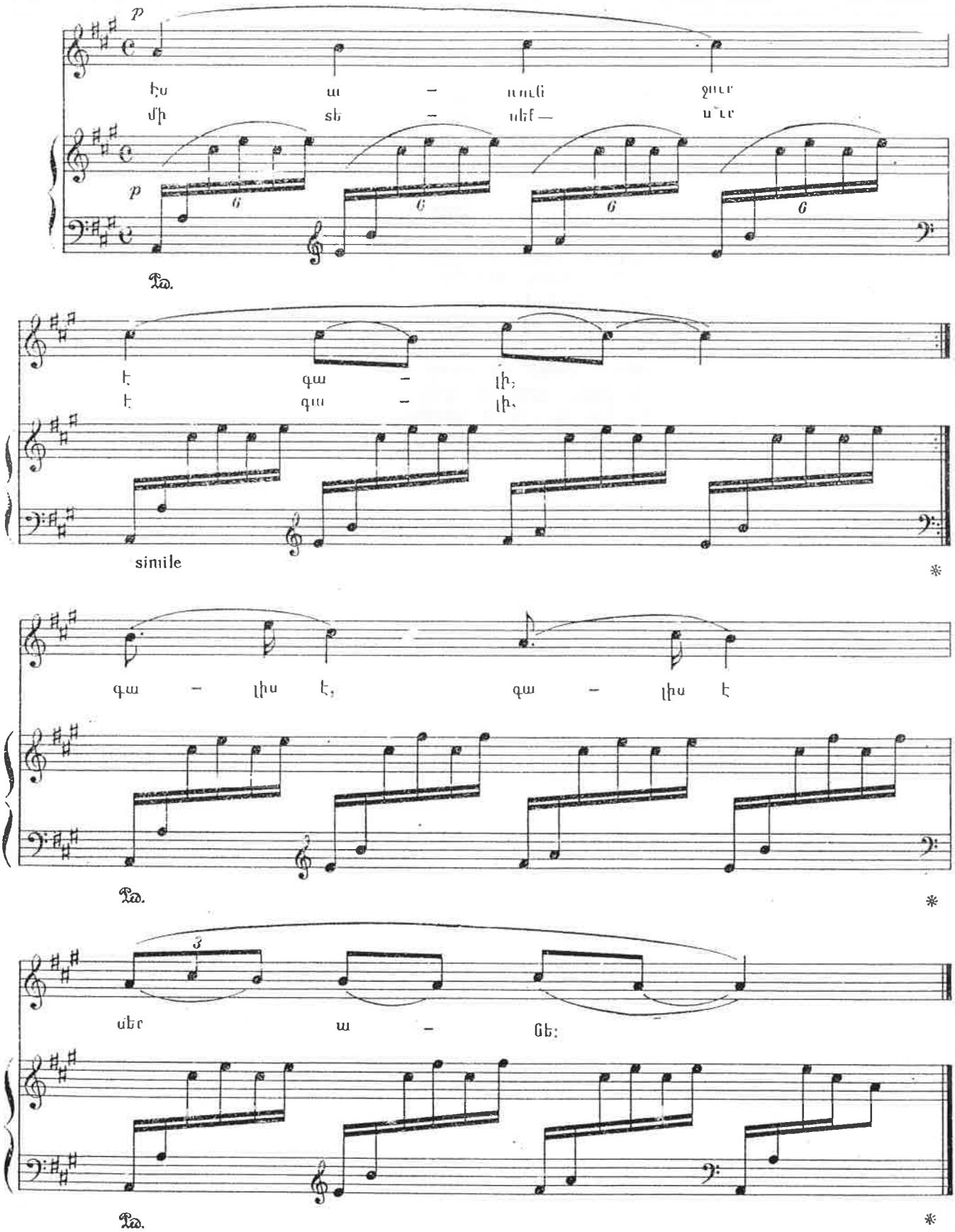

Էս առուն ջուր է գալի.
Մի տեսեք—ոուր է գալի.
Գալիս է, գալիս է սեր անե:
Քենին մահանա արել,
Իր յարին հյուր է գալի.
Գալիս է, գալիս է սեր անե:

Վարդ եմ քաղել մաղերով,
Վեր եմ դըրել շաղերով.
Արի, իմ սիրեկան յար,
Առաջ գամ քեզ տաղերով:

Տանըս տակին կա նըռնի,
Ես բարձ բերեմ դու կըռնի.
Ես դու մի բաղում պիտենք,
Դու ֆինարի, ես նրռնի:

ԱԼԱԳՅԱԶ АЛАГЯЗ

Խաչատուր ՀՈՎՀ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ

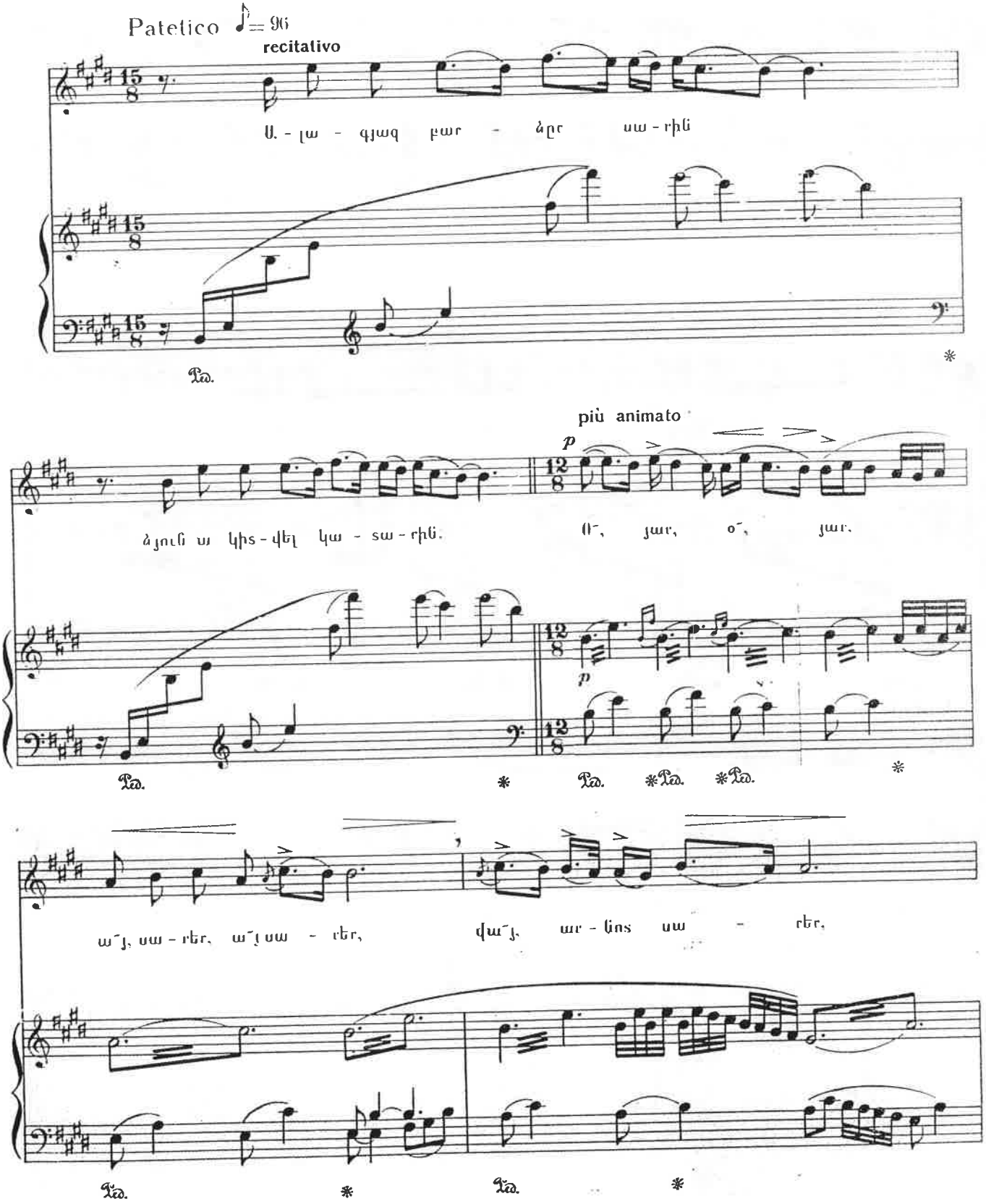

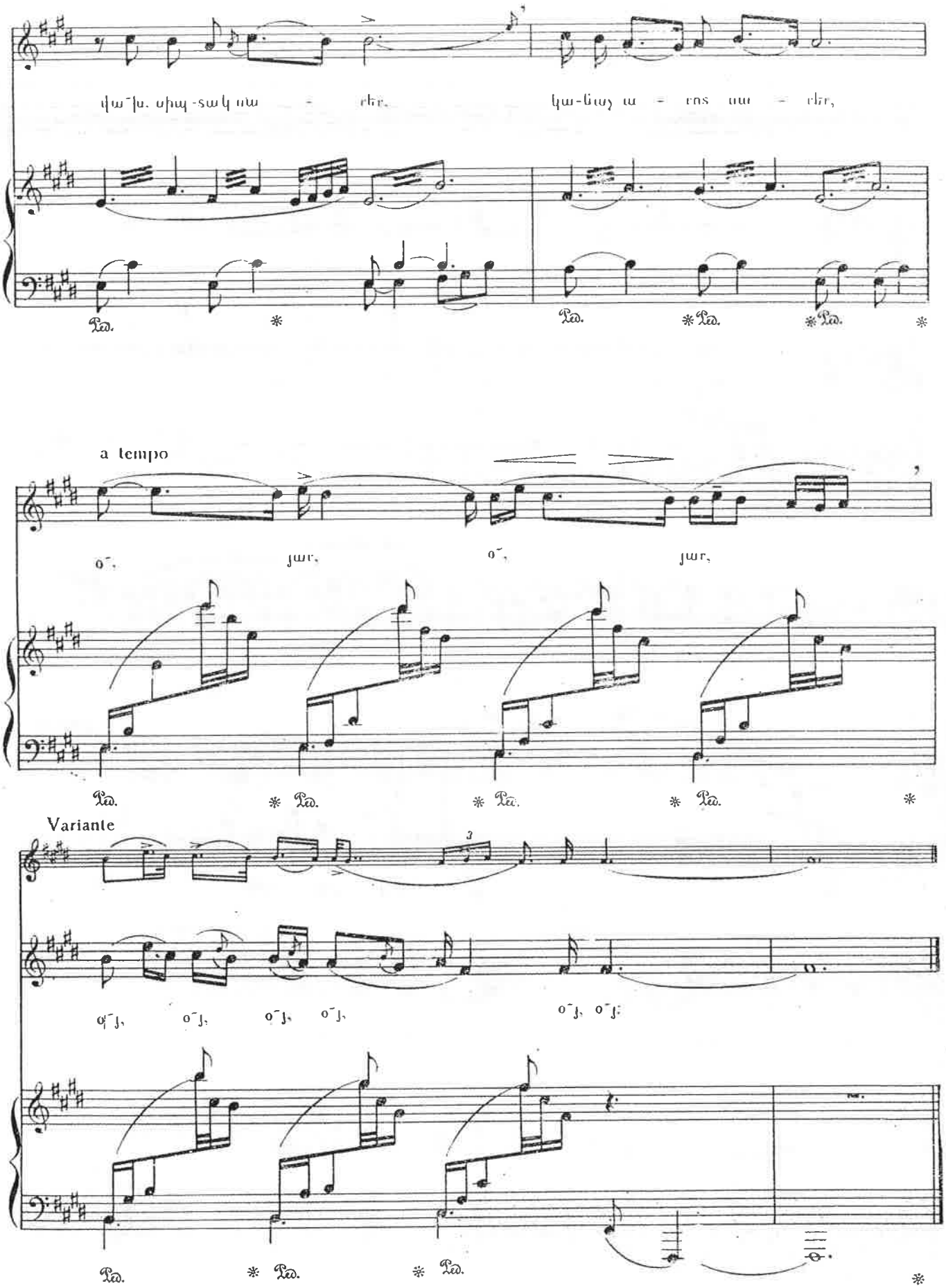
վա՜խ. սիպ-տակ սա - ռեր.
կա-նայ ա - ռոտ սա - ռեր,
Ped.
a tempo
օ՜, յար, օ՜, յար,
Variante
օ՜յ, օ՜յ, օ՜յ, օ՜յ, օ՜յ, օ՜յ:

Այագյազ բարձրը սարին
Ջրան ա կիավել կատարին.
Օ՛, յար, օ, յար,
Ա՛յ սարեր, ա՛յ սարեր,
Վա՛յ, արնոտ սարեր,
Վա՛խ, սիպտակ սարեր,
Կանաչ արոտ սարեր,
Օ՛, յար, օ, յար,
Օ՛յ, օյ, օյ, օյ, օյ, օյ:
Սարի՝ ճամփեք. բաց ելեք,
Էդ սեր հասանեմ իմ յարին:
Օ՛, յար, օ, յար,
Ա՛յ սարեր, ա՛յ սարեր,
Վա՛յ, արնոտ սարեր,
Վա՛խ, սիպտակ սարեր,
Կանաչ արոտ սարեր,
Օ՛, յար, օ, յար,
Օ՛յ, օյ, օյ, օյ, օյ, օյ:

Ա՛խ, իմ ճամփեն քարոտ ա,
Սիրտը էրված. յարոտ ա.
Ղարիբի օրն ընի սև,—
Ապիկ յարի կարոտ ա:

Յարիս տեսա՝ լալիս էր,
Լալիս, գլխին տալիս էր.
Ճամփա ելվեք, ա՛յ սարեր,
Ջեռով արի՝ գալիս էր:

Էն ինչ ղուշ ա էն քարին.—
Սիրտը կաթում ա արին,
Ա՛յ իմ թաքան, թև տուր ինձ,
Թըռչեմ, հասնեմ իմ յարին:

ՀՈՅ, ՆԱԶԱՆ ОЙ, НАЗАН

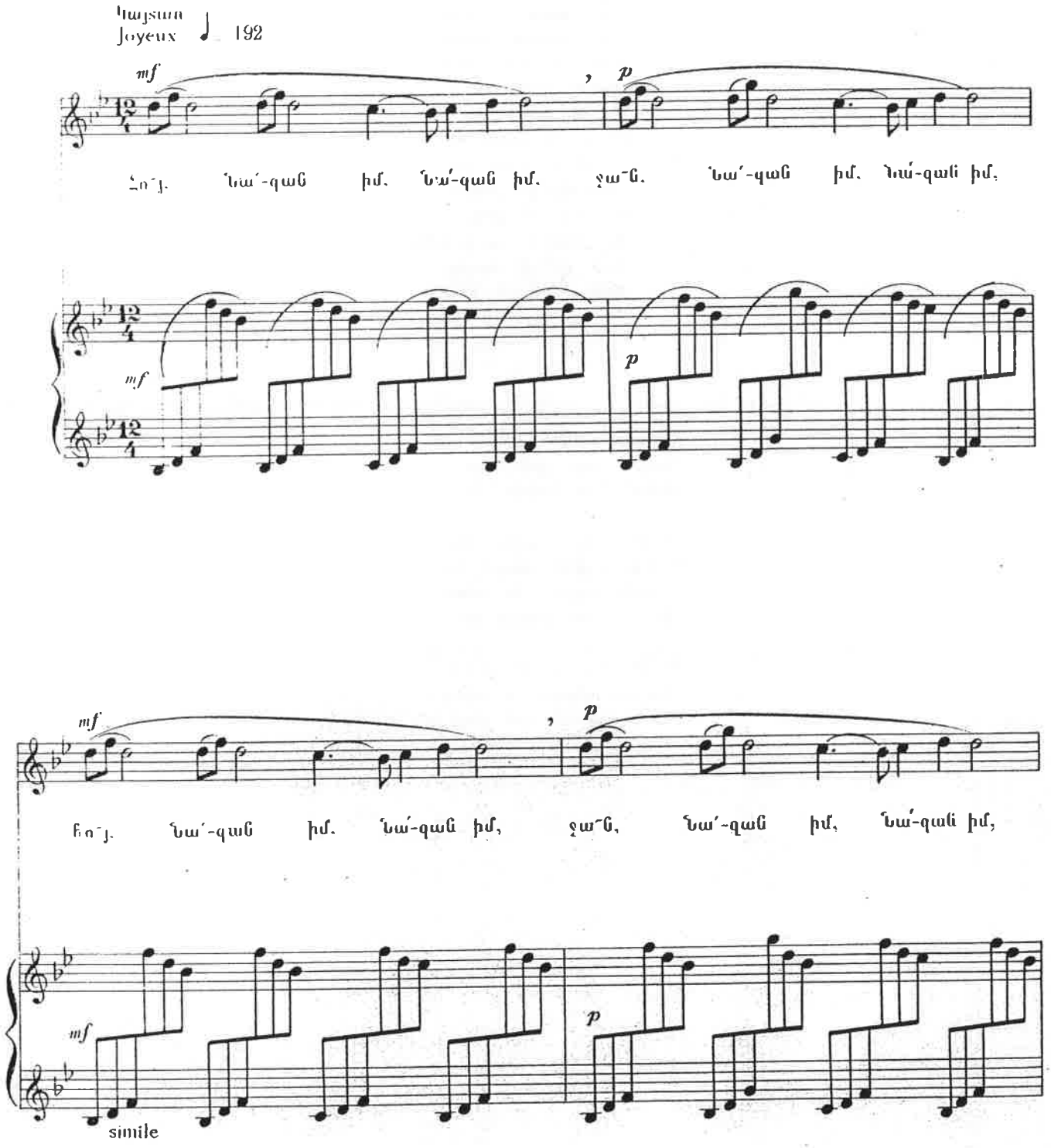

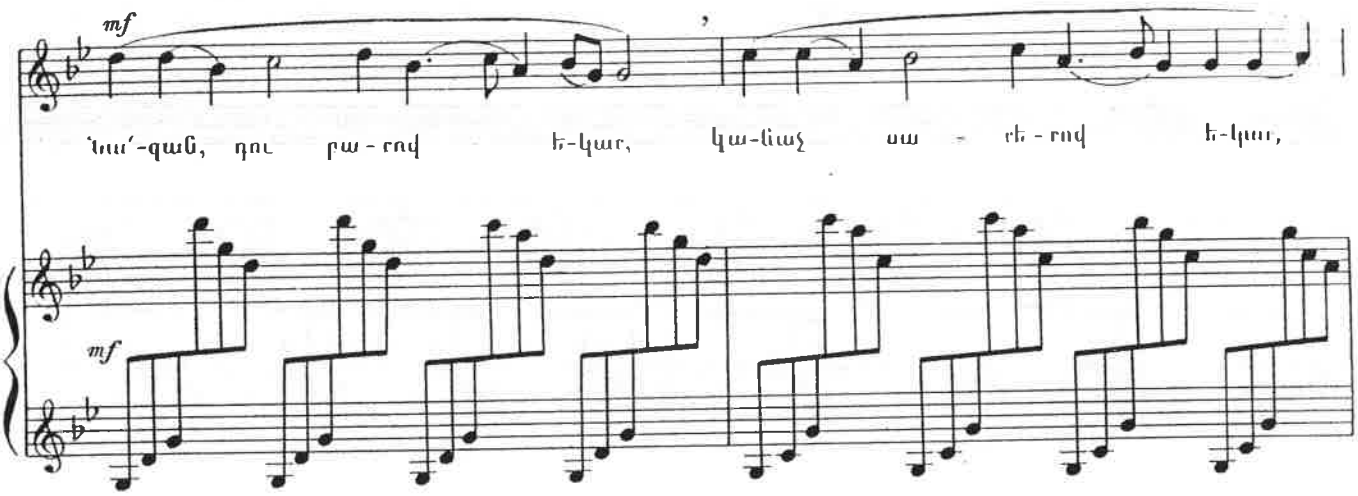
mf
Նա՛-զան, դու բա - ռով է-կար, կա-նաչ սա - ռե - ռով է-կար,
mf

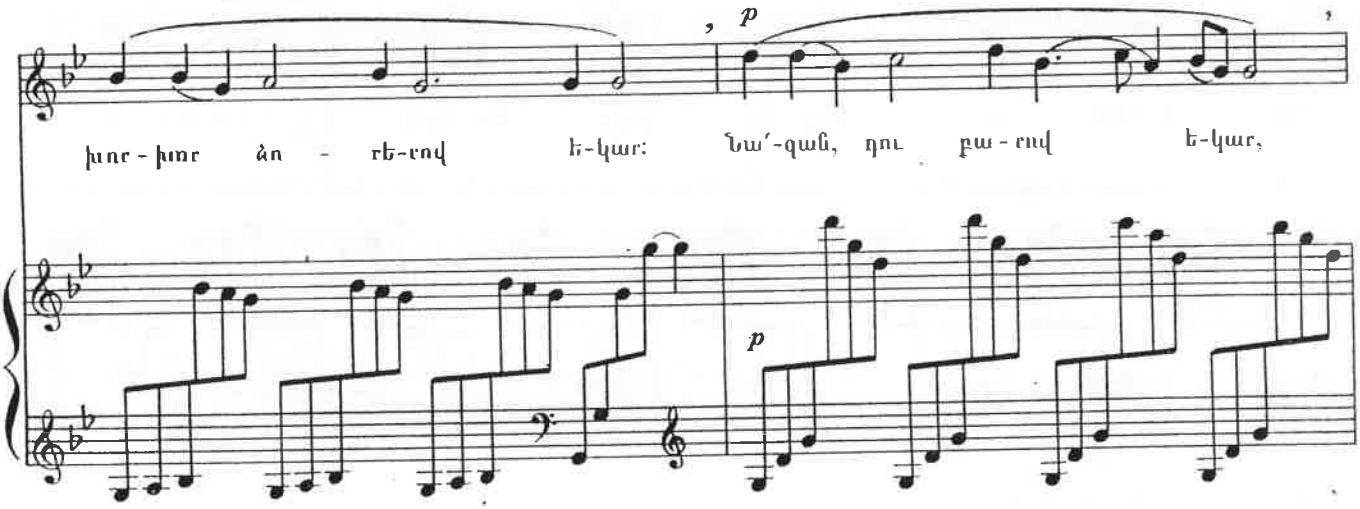
p
խոր - խոր ձո - ռե-ռով է-կար: Նա՛-զան, դու բա - ռով է-կար,
p

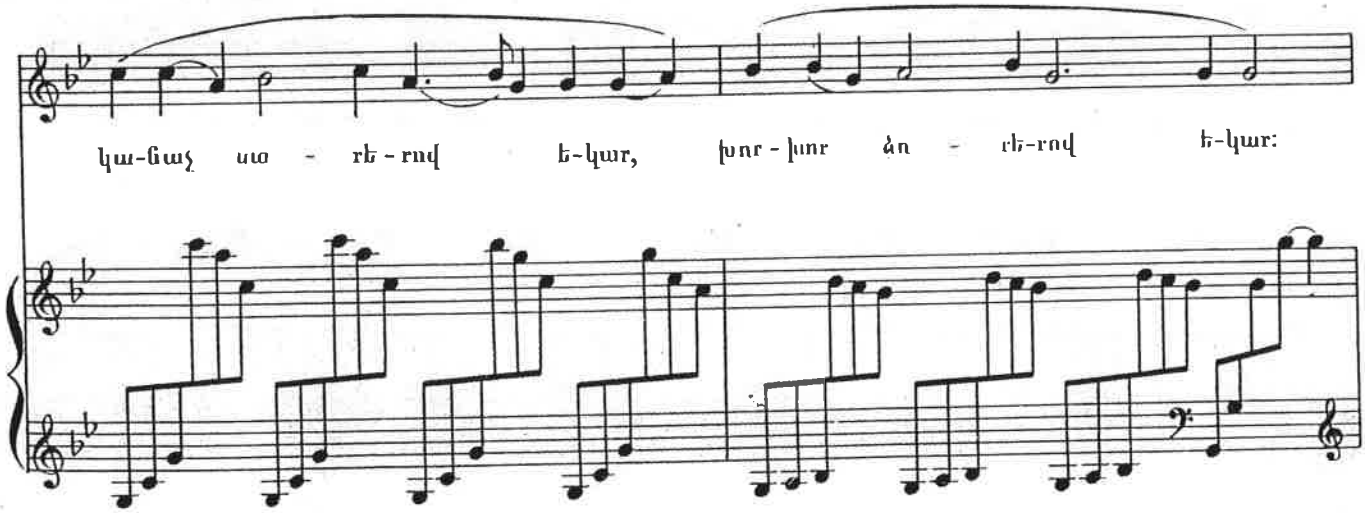
կա-նաչ սա - ռե - ռով է-կար, խոր - խոր ձո - ռե-ռով է-կար:

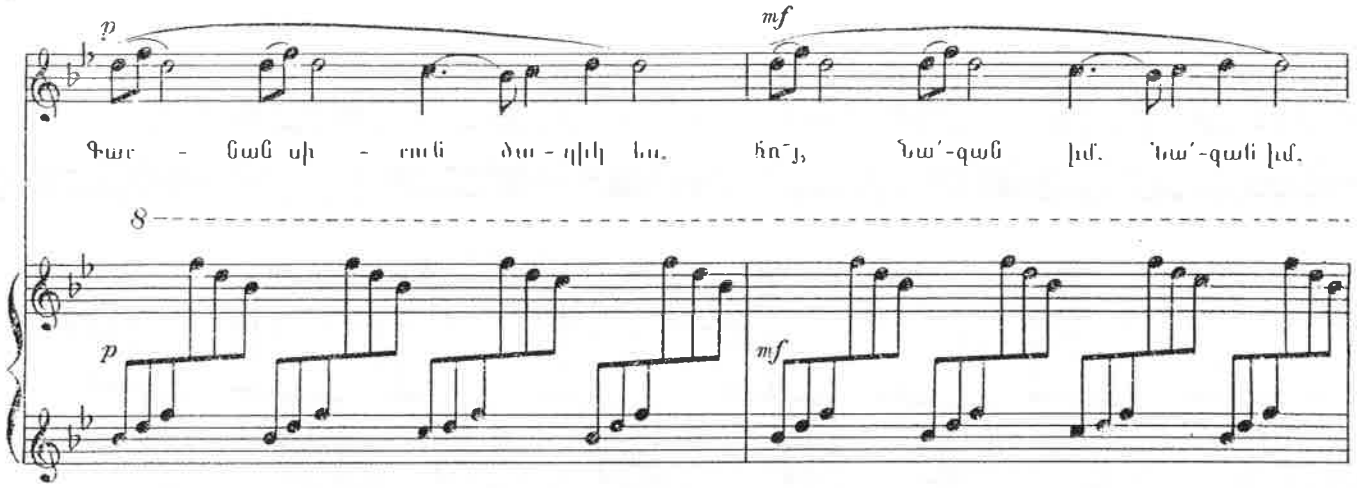
p
mf
Գաբ - նան սի - ռուն ծա - գիկ ես, հո՜յ, Նա՛-զան իմ. Նա՛-զան իմ.
8
p
mf

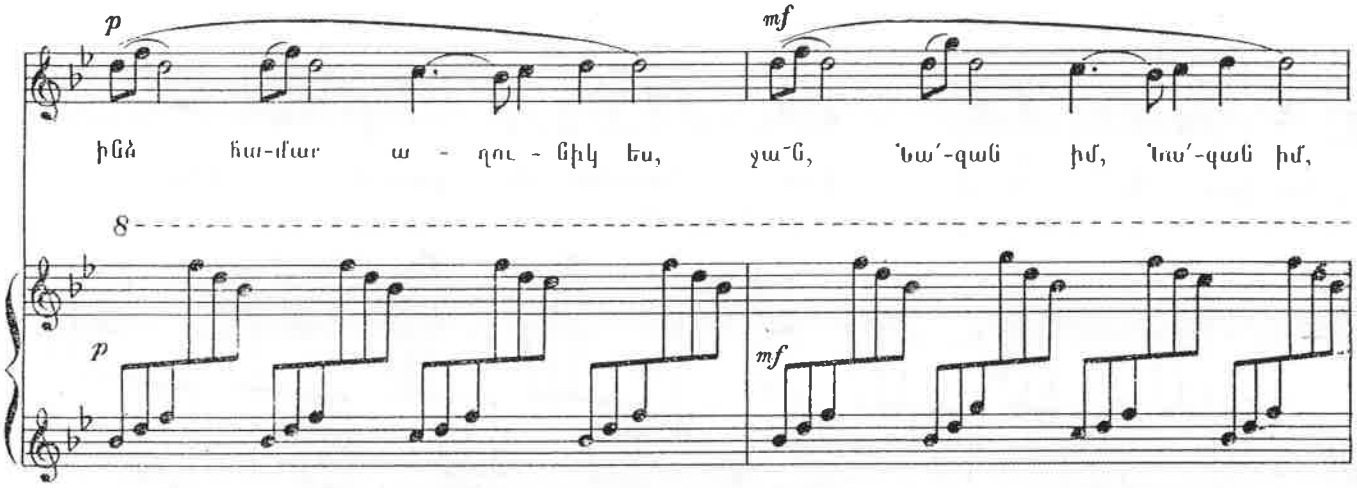
p
mf
ինձ հա-մար ա - զու - նիկ ես, չա՜ն, Նա՛-զան իմ, Նա՛-զան իմ,
8
p
mf

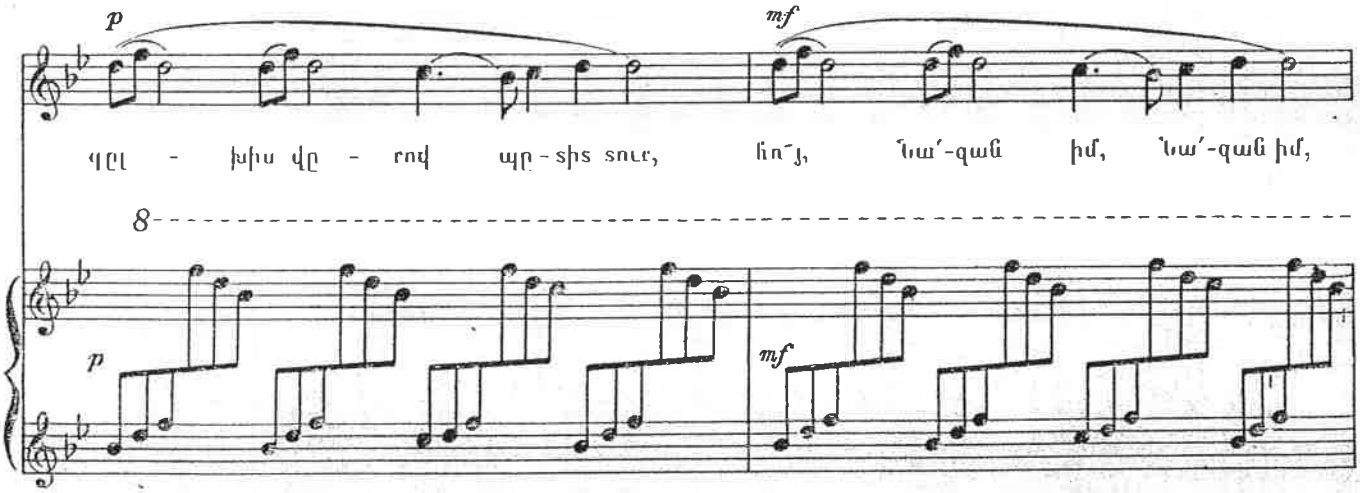
p
mf
կըլ - խիս վը - ռով պը - տիս տուր, հո՜յ, Նա՛-զան իմ, Նա՛-զան իմ,
8
p
mf

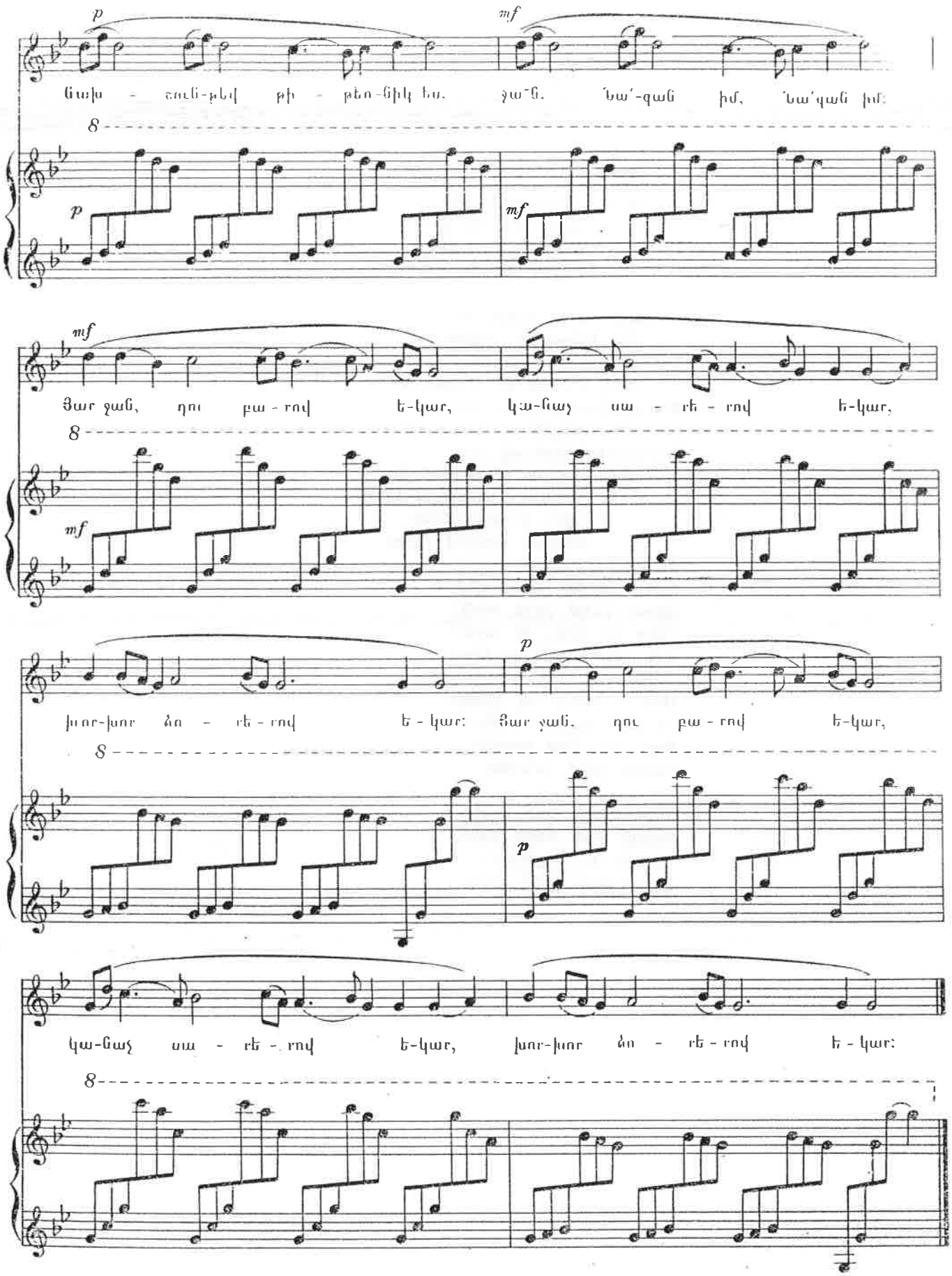
p
mf
Նախ - ուսն-թով թի - թեռ-նիկ ես. չա՜ն. Նա՛-զան իմ, Նա՛զան իմ:
mf
Ցար չան, դու բա - ռով ե-կար, կա-նաչ սա - ռե - ռով ե-կար,
p
խոռ-խոռ ձո - ռե - ռով ե - կար: Ցար չան, դու բա - ռով ե-կար,
կա-նաչ սա - ռե - ռով ե-կար, խոռ-խոռ ձո - ռե - ռով ե - կար:

Հոյ, Նապան իմ, Նապան իմ,
Ջան, Նապան իմ, Նապան իմ,
Նապան, դու բարով եկար,
Կանաչ սարերով եկար,
Խոր-խոր ձորերով եկար:

Գարնան սիրուն ծաղիկ ես,
Հոյ, Նապան իմ, Նապան իմ,
Ինձ համար աղունիկ ես,
Ջան, Նապան իմ, Նապան իմ,
Գլուխս վրրով պըտիտ տուր,
Հոյ, Նապան իմ, Նապան իմ,
Նախշուն-թև թիթեռնիկ ես,
Ջան, Նապան իմ, Նապան իմ:
Յար ջան, դու բարով եկար,
Կանաչ սարերով եկար,
Խոր-խոր ձորերով եկար:

Ճամփա տրվեք՝ առաջ գամ,
Սիրած յարիս բարև տամ.
Ուխտ եմ արել, որ առնեմ,
Թող տեսնի աշխարհ ալամ:

Սարեր, ձորեր, ետ կացեք,
Իմ յարի ճամփեն բացեք.
Յար յարի հետ խոսելիս
Ականջ արեք, իմացեք:

Նըշի ծառին նուշ կըլնի,
Վարդի հոտն անուշ կըլնի.
Երանեկ էն աղջըկան՝
Սիրած յարին թուշ կըլնի:

ԳԱՐՈՒՆ ГАРУН

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱԿ

Andante sostenuto ♩=88

Ա. - ռարն ա - սաց տաս - ռակ հավ - հուն.

p

«Թե-ֆի կու - լաս կուց կուց ար - յուն,

mp

Եր-թա լաց-վի բա - ռակ ա - ռուն»:

p

Un poco più mosso

Տաս-ռակն ա - սաց ա - ռոր հավ - ռուն.

pp

«Դը-նաց զա - ռուն, է - կավ ա - ռուն.

Animato ♩.=88

կըս - ռավ ջը - ռիկ աղ - բյուռ- նե - ռուն. կըս - ռավ խո - տիկ

leggiero

ծա - ղիկ-նե - ռուն, կըս - ռավ ձե - նիկ կա - ռավ -նե - ռուն.

Tempo I

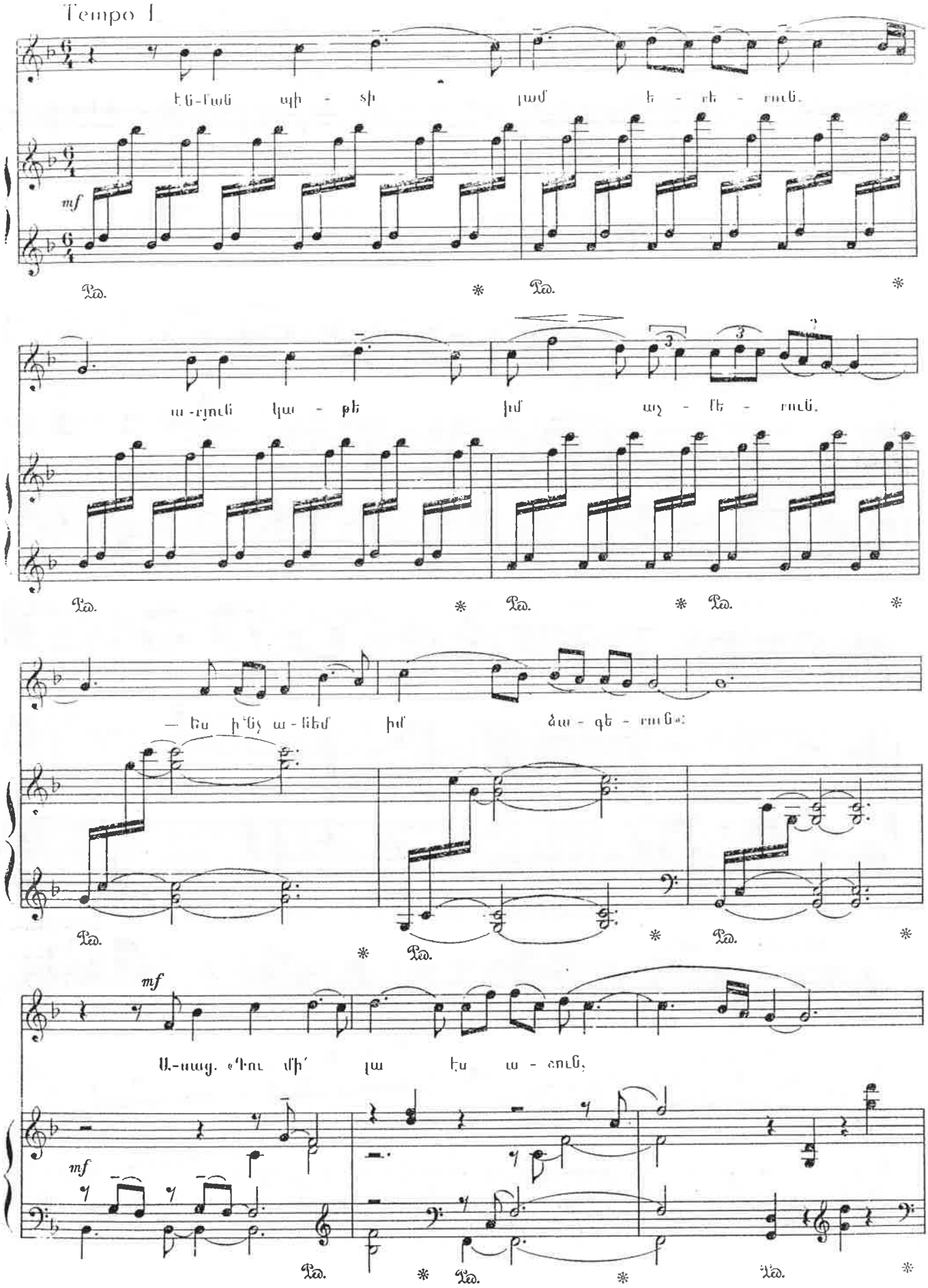
էն-Հան պի - տի յամ է - ռե - ռուն.
mf
Ped.
ա-ղյուն կա - թե իմ այ - Մե - ռուն.
— Ես ի՞նչ ա - նեմ իմ ձա - գե - ռուն»:
mf
Ա.-սաց. «Դու մի՛ լա էս ա - ղուն,
mf

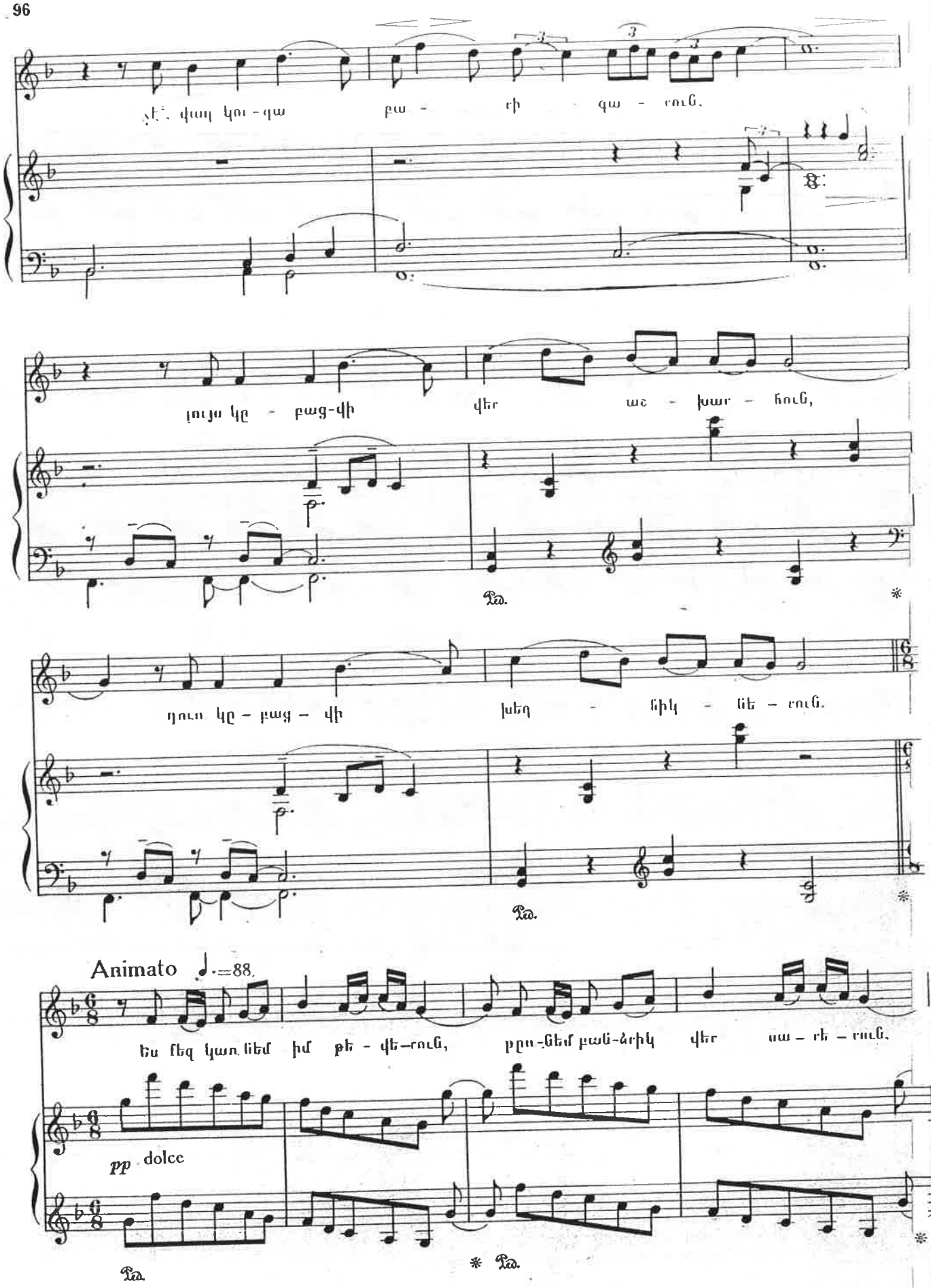
Չէ՞, վայ կու-գա բա - ռի զա - ռուն,
լույս կը - բաց-վի վեր աշ - խար - հուն,
դուռ կը - բաց - վի խեղ - ճիկ - ներ - ուն.
Animato ♩.=88.
Ես ինչ կաս-նեմ իմ թե - վե-ռուն, թրա-նեմ բան-ձրիկ վեր սա - ռե - ռուն.
pp dolce
Ped.
* Ped.

բաւն կը դը - նեմ մեջ հա - ճե - ռաւն, տաւն կը - մի - նեմ մեջ գա - գի - ռաւն

Tempo I.

եր-թիկ բա - նամ ոեմ նով հա-մաւն, բա-նիր բա - նեմ

մեջ ապ - րե - ռաւն, ծաւխ կը-հա - նեմ ոնոն ամ - պե - ռաւն,

մեր գաւ կը տանի հա - ռաւ հա - մաւն: Գր-նաց ա - ռաւն,

mf

mf

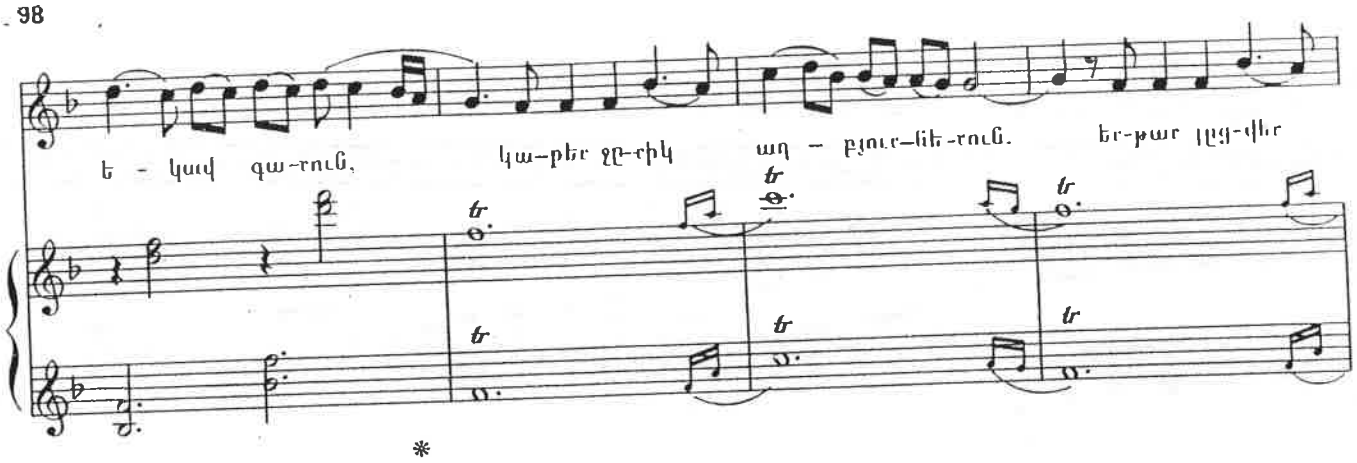
Ե - կավ գա-ռուն, կա-բեր ջը-ռիկ աղ - բյուռ-ևեռ-ռուն. եր-թար լեց-վեր

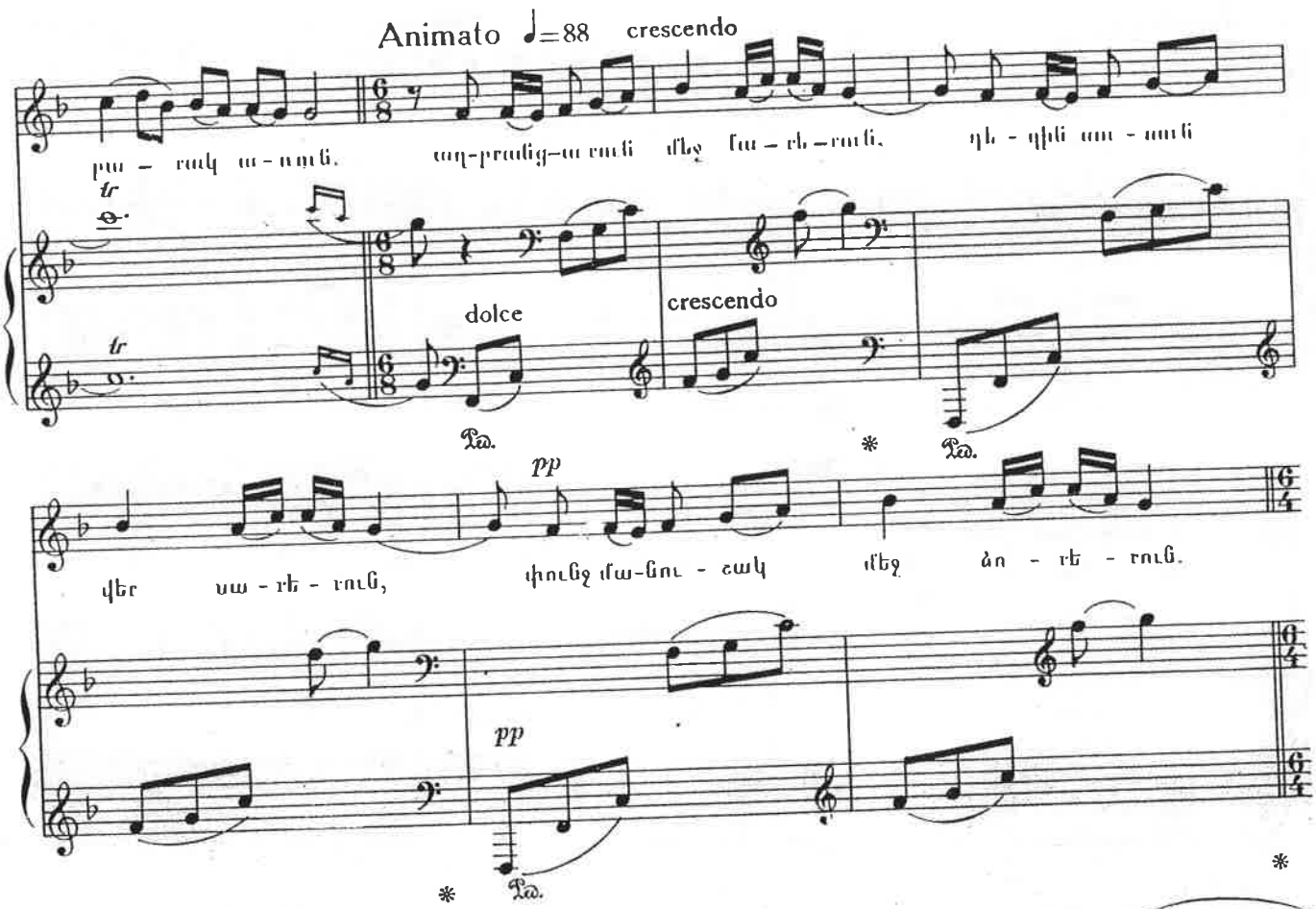
Animato ♩=88
crescendo
բա - ռակ ա-ռուն. աղ-բուլց-ա ռուն մեջ հա - ռե - ռուն. դե - գին սա - սուն
dolce
crescendo
pp
վեր սա - ռե - ռուն, փունջ մա-նու - շակ մեջ ձո - ռե - ռուն.
pp

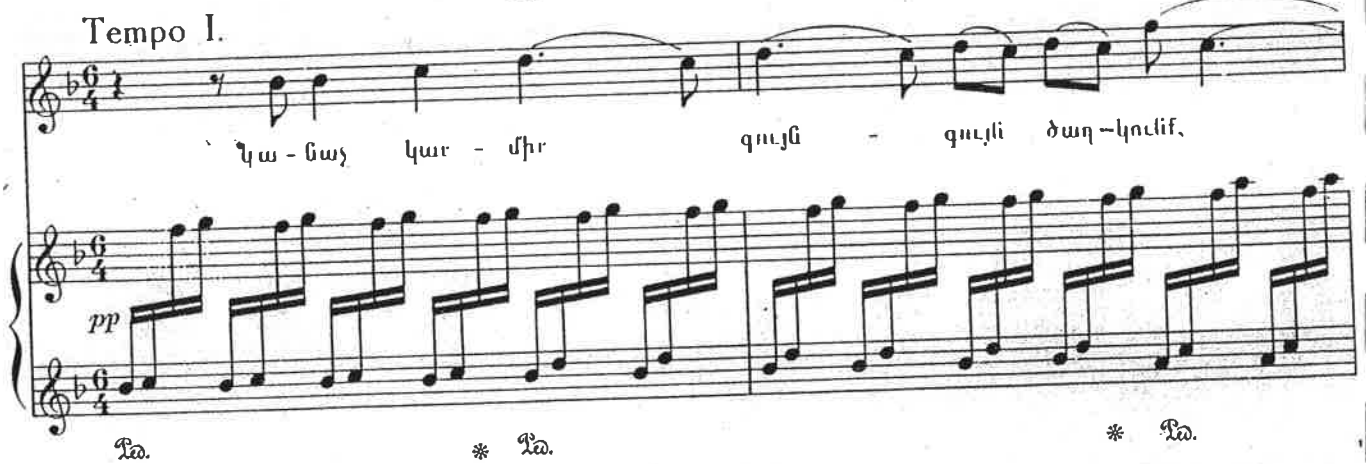
Tempo I.
Կա - նայ կար - միր գույն - գույն ծաղ-կունք.
pp

դաշ - տերն ա - մեն

Ped. * Ped. * *

է - ուն մ, թրա - յուն մ. ձե - նիկ կու - զա

Ped. *

զաւ - նիկ մա - ֆուն,

Ped. * Ped. *

più largo e carezzando

մեր ապ - ռե - լիմ վեր եր - կրն ֆուն:

col canto *ppp* eco

Ped. * *

Արքան ասաց տատրակ հավքուն.
«Ինչու կուլաս կոց-կոց արյուն,
Երթա լըցվի բարակ առուն»:

Տատրակն ասաց ապար հանքուն.
«Գընաց գարուն, եկավ աշուն,
Կըտրավ ջըրիկ աղբյուրներուն,
Կըտրավ խոտիկ ծաղիկներուն,
Կըտրավ ձենիկ կաքավներուն:
Էնքան արեվ լամ երկրուն,
Արյուն կաթե իմ աչքերուն,—
Ես ինչ անեմ իմ ծագելուն»:

Ասաց. «Դու մի լա էս աշուն,
Չէ, վաղ կուգա յարի գարուն,
Լույս կըբացվի վեր աշխարհուն,
Դուռ կըբացվի խեղճիկներուն:
Ես բեվ կառնեմ իմ թևերուն,
Ծըրնեմ բանձրիկ վեր սարերուն,
Հուն կըդընեմ մեջ քարերուն,
Տուն կըշինեմ մեջ գավերուն,
Երթիկ բանամ դեմ հով բամուն.
Թոնիր թաղեմ մեջ այրերուն,
Ծուխ կըհանեմ հետ ամպերուն,
Մեր ցավ կըտանք հարավ բամուն»:

Գնաց աշուն, եկավ գարուն,
Կաթեր ջըրիկ աղբյուրներուն,
Երթար լըցվեր բարակ առուն:
Աղբրանց-արյուն մեջ քարերուն,
Դեղին սուսուն վեր սարերուն,
Փունջ մանուշակ մեջ ձորերուն.
Կանաչ կարմիր գույն-գույն ծաղկունք,
Դաշտերն ամեն էրունք, թըռչունք.
Ձենիկ կուգա գառնիկ մաքուն,—
Մեր ապրելիք վեր երկընքուն:

ԿՌՈՒՆԿ КРУНК

Larghetto

p

Ped.

dolce

կաո՛ւմկ

m. s.

Ped.

ուս - տր կու - գաս.

mf *p*

p

Ped.

ծա - ոա եմ ձայ -

poco stringendo

a tempo

[*] [Ped.] [*]

ցիր.

[Ped.] [*] [Ped.] [*]

dolce

կոա՛ՀՆԿ,

մեր աչ-խար - հեն

[Ped.] [*]

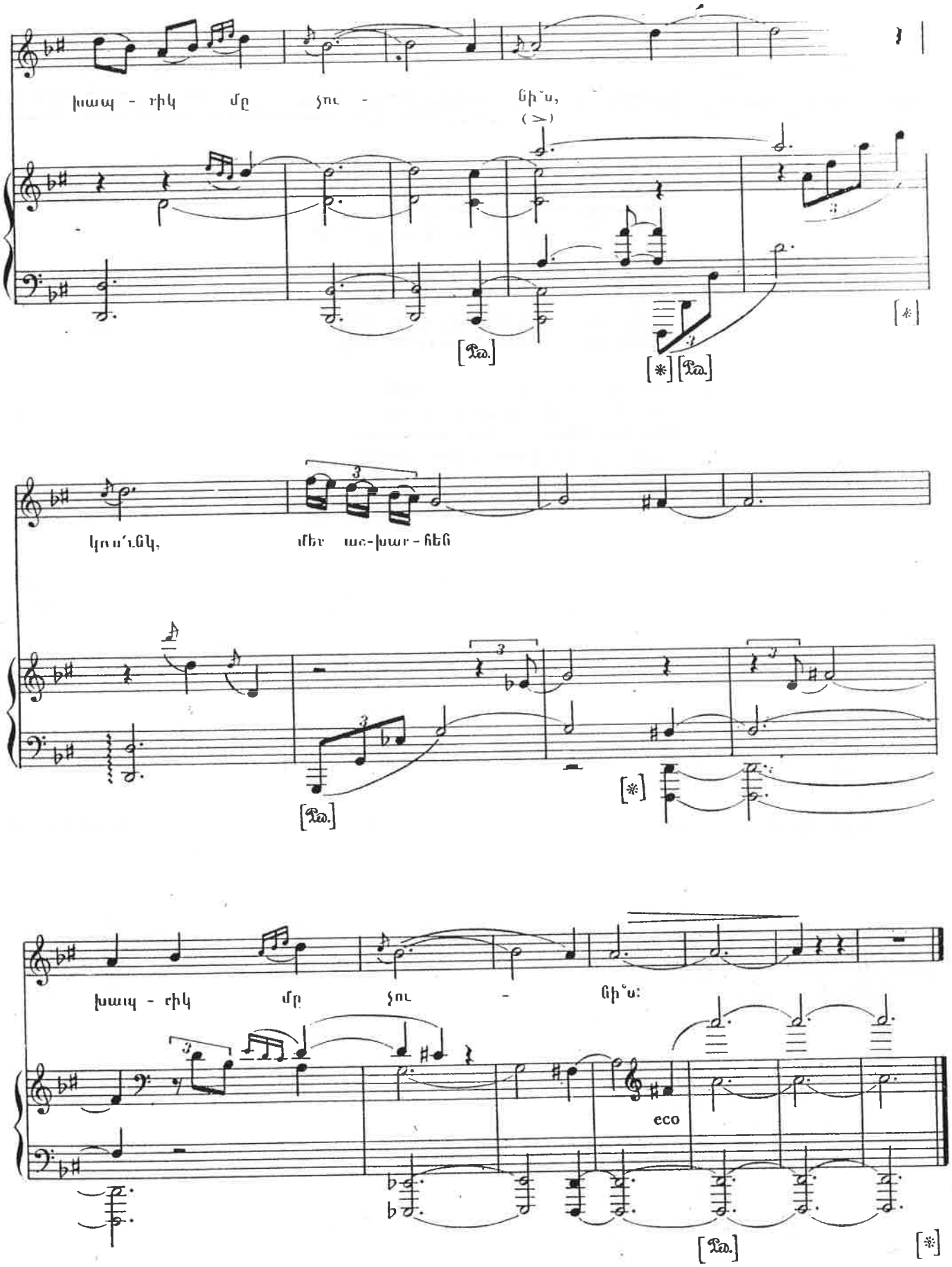
խաղ - ռիկ մը չու -
նի՞ս,
կուս՛ունկ, մեր աչ-խար - հեն
խաղ - ռիկ մը չու - նի՞ս:
eco

Կռունկ, ուստի կուգաս, ծառա եմ ձայնիդ.
Կռունկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մը չունիս:
Մի վայեր, երամիդ շուտով կընտանիս.
Կռունկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մը չունիս:

Թողել եմ ու եկել մըլբերս ու այգիս,
Քանի որ ամ կանիմ, կրբաղվի հոգիս:
Կռունկ, պահ մի կացիր, ձայնիկդ ի հոգիս.
Կռունկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մը չունիս:

Աշուն է մոտեցել, գնալու ես թեպտիր.
Երամ ես ժողովել հապարներ ու բլուր,
Ինձ պատասխան չրտվիր, ելար գնացիր.
Կռունկ, մեր աշխարհեն գնա, հեռացիր:

ԱՄՊԵԼ Ա. ԿԱՄԱՐ-ԿԱՄԱՐ
АМПЕЛ А КАМАР-КАМАР

Հանդիսավոր և կարոտով Largo legato, con desiderio ♩= 84

p *mf*

Ամ-պել ա կա-մար կա-մար, մեջ-ի-նը ոչ-կե էյա-մար,

յո-թը տա-ի պաս պա-հի, յա՜ր ջան, Ռո ջի-վան ջա-նի հա-մար:

Ձա՜ր ջան, Ռո բո-յիդ մեռ-նեմ սի ռուն հիկ սո-յիդ մեռ-նեմ, յա՜ր ջան,

ա-ռուն ե-կավ՝ մի կտռ-նեմ:

Ամպել ա կամար-կամար,
Մեջքինըդ ոսկե քամար,
Յոթը տարի պաս պահի,
Յար ջան,
Քո ջիվան ջանի համար:

Յար ջան, քո բոյիդ մեռնեմ,
Սիրունիկ աչիդ մեռնեմ,
Յար ջան,
Հաշուն եկավ՝ քե կառնեմ:

ԵՍ ԱՂՋԻԿ ԵՄ ЕС АХЧИК ЕМ

Աղաչակաց
Semplice ♩= 96

mf

Ես աղ - ջիկ եմ, ֆեր յու - ցիմ. վա՜յ.

mf

Ped.

լե՛, լե՛, լե՛, լե՛, լե՛, լե՛, լե՛, լե՛, մի սիր - տա - ցավ

* Ped.

տեր յու - ցիմ, վա՜յ, լո՛, լո՛, լո՛, լո՛, լո՛, լո՛, լո՛:

*

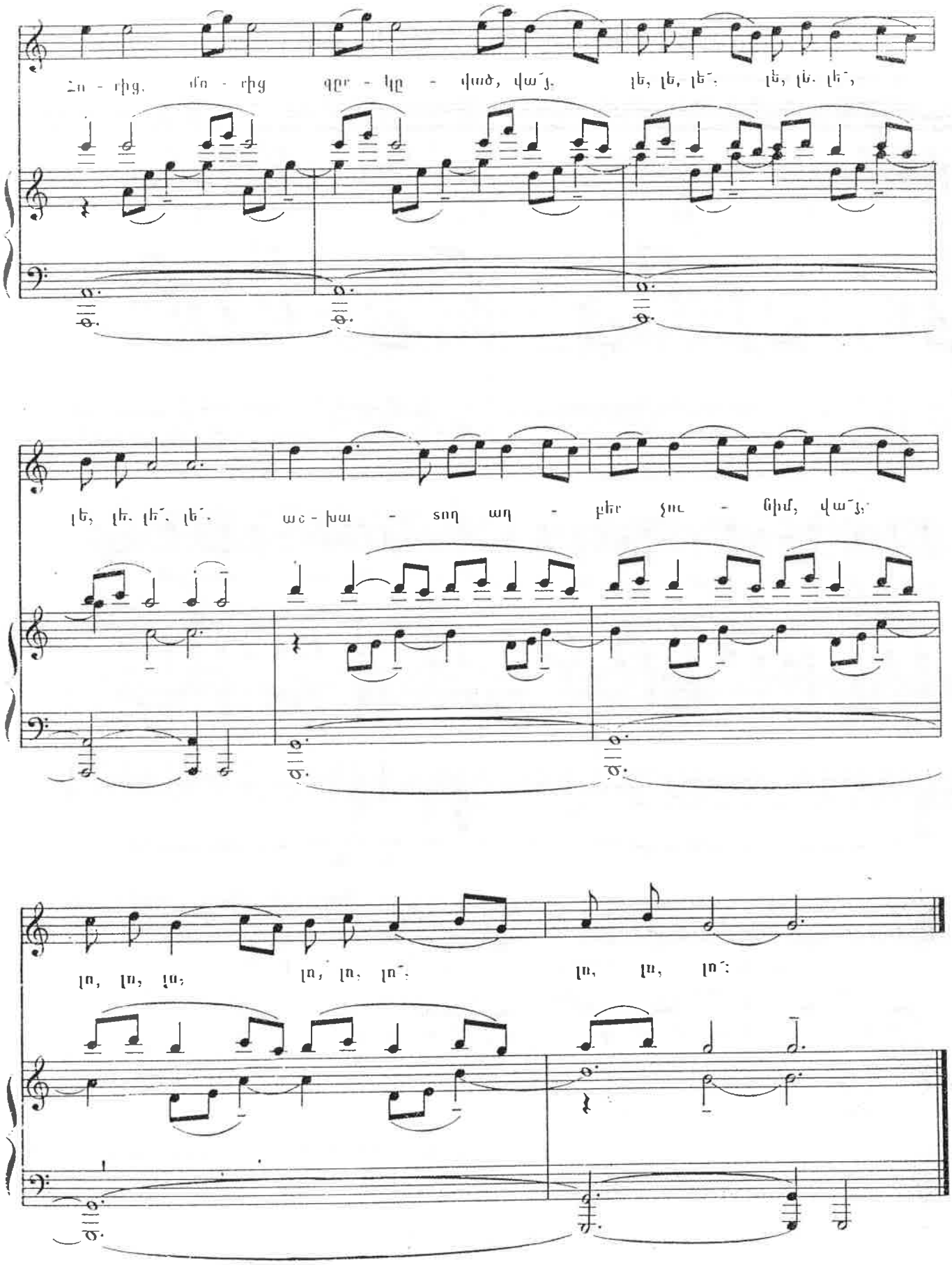
Հո - ւից, մո - ւից զըր - կը - ված, վա՜յ, լե, լե, լե՜, լե, լե, լե՜,
լե, լե, լե՜, լե՜, աշ - խատ - տող աղ - բեր չու - նիմ, վա՜յ,
լո, լո, լո, լո, լո, լո՜, լո, լո, լո՜:

Ես աղջիկ եմ, հեր չունիմ.
Վա՛յ. լե, լե. լե, լե, լե. լե,
Լե. լե. լե, լե, լե.
Մի սիրտացավ տեր չունիմ.
Վա՛յ, լո, լո, լո՛, լո լո, լո՛,
Լո, լո, լո՛.
Հորից. մորից կորկըված՝
Վա՛յ. լե, լե, լե, լե. լե, լե,
Լե, լե. լե, լե, լե.
Աշխատող աղրկր չունիմ:
Վա՛յ. լո, լո, լո՛, լո, լո, լո՛.
Լո, լո. լո՛:

Ղարիբ հավքը բուն չունի.
Որբ աղջիկը տուն չունի.
Ինձ նրման սևվարսիտը
Աշխարհքումը ի՞նչ ունի:

Ծագեց արևը սարևն.
Կանչեց կաքավը բարևն.
Սիրածս էլ ա ինձ տրվեր.
Լավանա սրտիս յարևն:

ԷՐՎՈՒՄ ԵՄ ЭРВУМ ЕМ

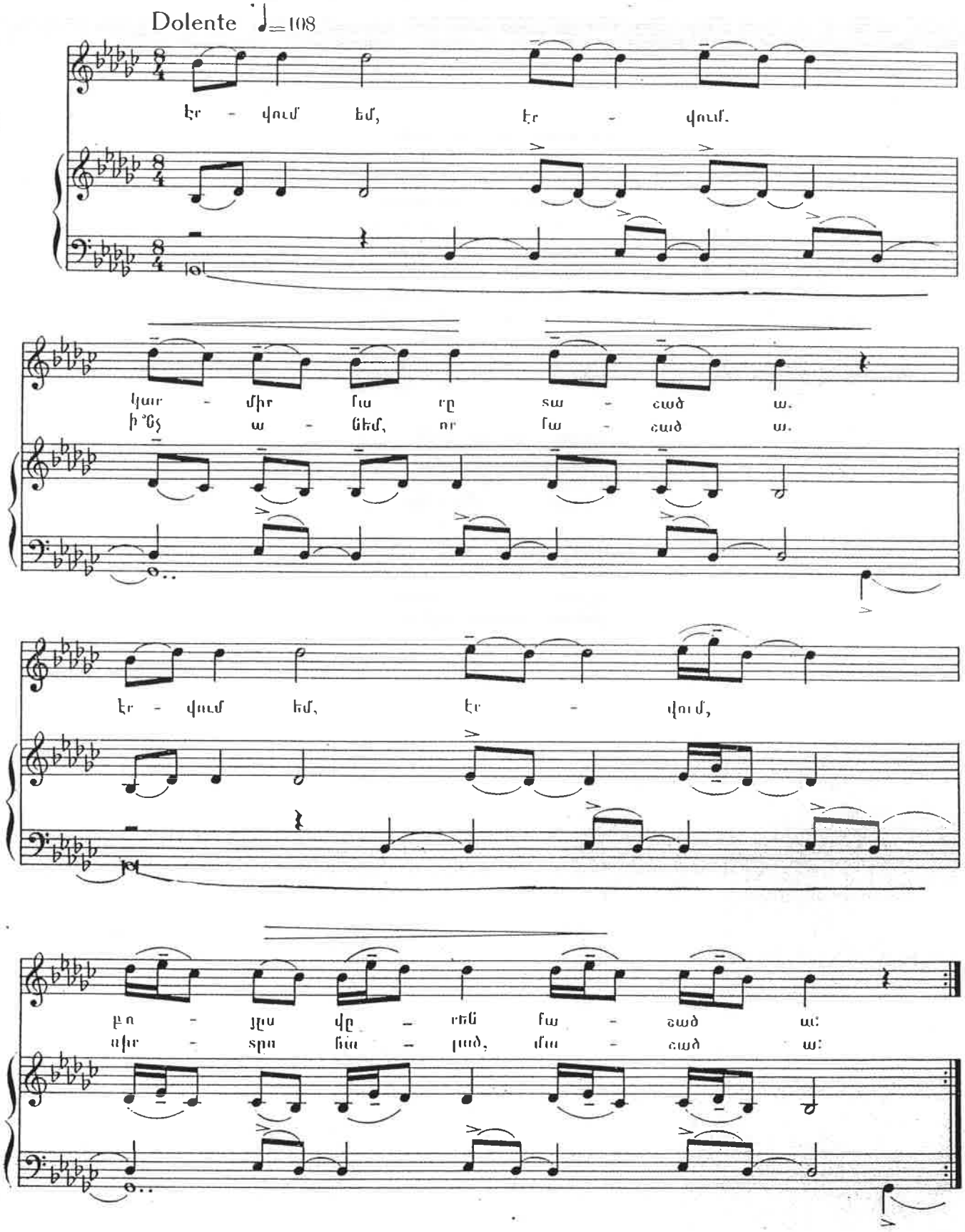

Էրվում եմ, էրվում,
Կարմիր քարը տաշած ա,
Էրվում եմ, էրվում,
Բոլոս վրրեն քաշած ա:
Էրվում եմ, էրվում,
Ի՞նչ անեմ, որ քաշած ա.
Էրվում եմ, էրվում,
Սիրտըս հալած, մաշած ա:

ՏՈՒՆ ԱՐԻ ТУН АРИ

Allegretto non troppo ♩= 72

mp

Ամ - պել ու. ծյուն տի՛ գա - լի.

mp

Գա.

մբր - նել ա. տուն տի՛ գա - լի. —

հե - ռու. նա - նա պար - նի ես,

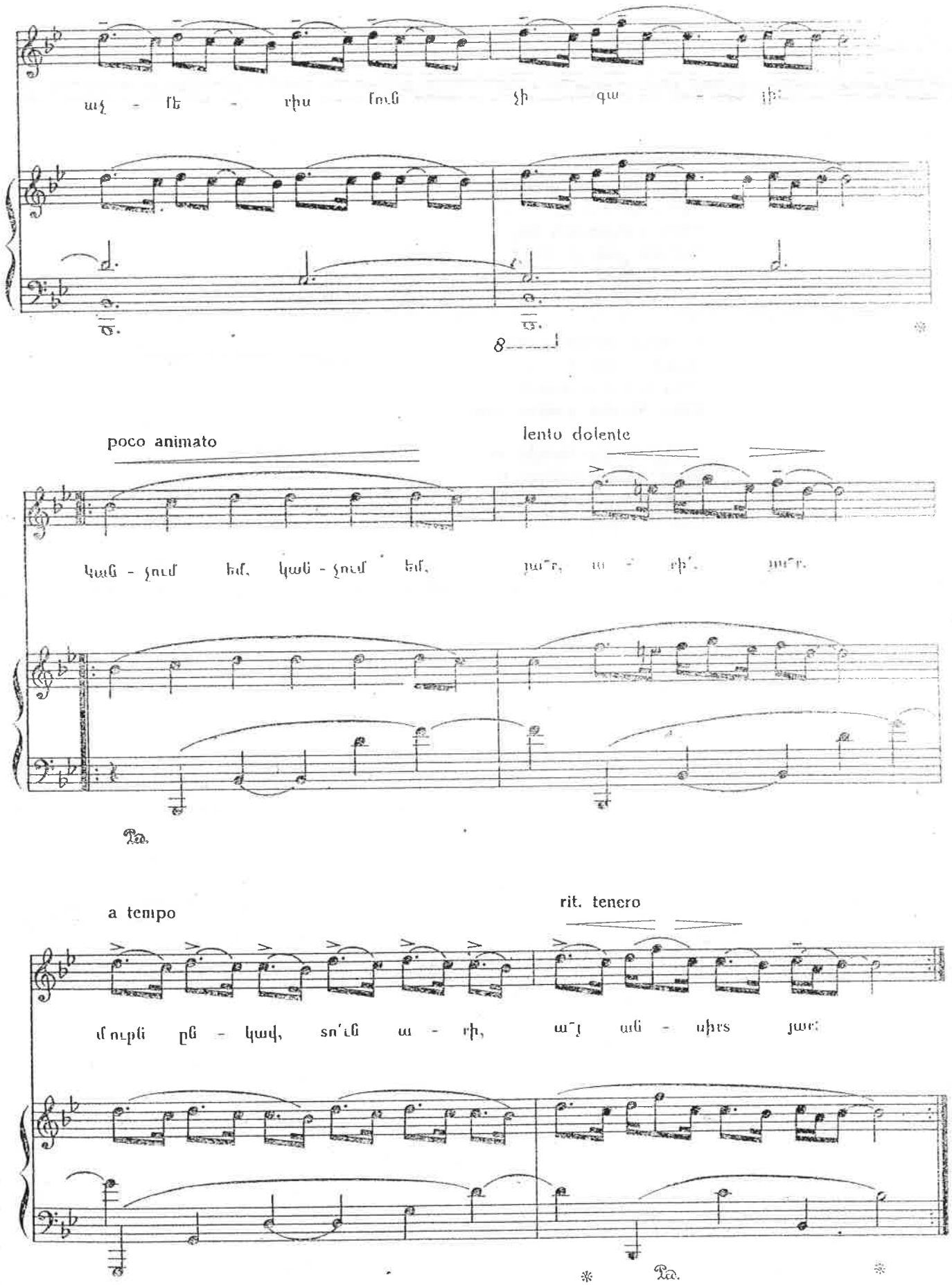
poco animato
lento dolente
a tempo
rit. tenero

Ամպել ա, ծյուն չի գալի,
Մթնել ա, տուն չի՛ գալի.—
Հեռու ճանապարհի ես,
Աչքերիս քուն չի գալի:
Կանչում եմ, կանչում եմ, յար, արի, յար,
Մութն ընկավ, տո՛ւն արի, ա՛յ անսիրտ յար:

Էս գիշեր կանցնի դըժվար,
Կերթա բարակ ու երկար.
Իմըս որ ախ ու վախով,
Քոնըդ ինչպես կանցնի, յար:

Ձորերն ի վեր հանդեր ա,
Ջուրը տունըս բանդեր ա,
Շո՛ւտ արա, ետ դարձիր, եկ,—
Սիրածըդ տանն անտեր ա:

ԳՈՒԹԱՆԸ ՀԱՑ ԵՄ ԲԵՐՈՒՄ
ГУТАН ХАЦ ЕМ БЕРУМ

Allegretto semplice ♩=96

Գու - թա - նը հաց եմ բե - ռում,

բե - ռա - նը թաց եմ բե - ռում,

տե՛ս, ինչ ո՛ր - հան եմ սի - ռում,

ձու - կը տապ - կած եմ բե - ռում:

Ped. * Ped. * *

Գութանը հաց եմ բերում,
Բերանը բաց եմ բերում.
Տես, քեզ հրքան եմ սիրում,—
Զուկը տապկած եմ բերում:

Էսօր գութանը մերն ա,
Մաճ բրոնողը իմ հերն ա.
Եկնարած շեկլիկ տրղեն՝
Աշխարհ գիտե՝ իմ տերն ա:

Վեր կացած հավախոսին՝
Գութանն ա վարում փոսին.
Բարկ արևը երկընքում՝
Շողն ա դիպել ակոսին:

Հավքեր, թևանի արեք,
Յարիս հովանի արեք.
Թող բարակ քամին փըչի,
Հետն էլ դուք նանի արեք:

ՈՂԲԵՐԳ ВОХБЕРГ

Allegro sostenuto con affetto ♩=92

Վար – դե վանն ե – լավ դա – ը, Հա – ռու – թիւն դը – ռին նա – ր

Խա – բար ա – ռեմ բա – բա – ին՝ թա – փել են դու

– ռը բա – ը, ա՜յ սա – ռեր... Սա – ռեր, սա – ռեր,

Largo

con duolo

ա՜յ, սա – ռեր, խեղճ բա – բա – ը լա – լիս է:

Վարդեվանն ելավ դաշը.
Հարութին դըրին նաշը.
Խաբար արեք բաբաշին՝
Թափել են դուռը բաշը.
Ա՛յ սարեր...
Սարեր, սարեր, ա՛յ սարեր,
Խեղճ բաբաշը լալիս է:

Թև առնեի թռնեի,
Երնակ տունըս մեռնեի.
Հենց որ նաչաղանայի,
Նանիս կուռը բռնեի:

Էդ Արապի ալեքը,
Նոր ա բացվել լալեքը.
Հարութին դուրբան կանեմ
Վարդեվանի բալեքը:

ԼՈՒՍՆԱԿԸ ՍԱՐԻ ՏԱԿԻՆ
ЛУСНАК САРИ ТАКИН

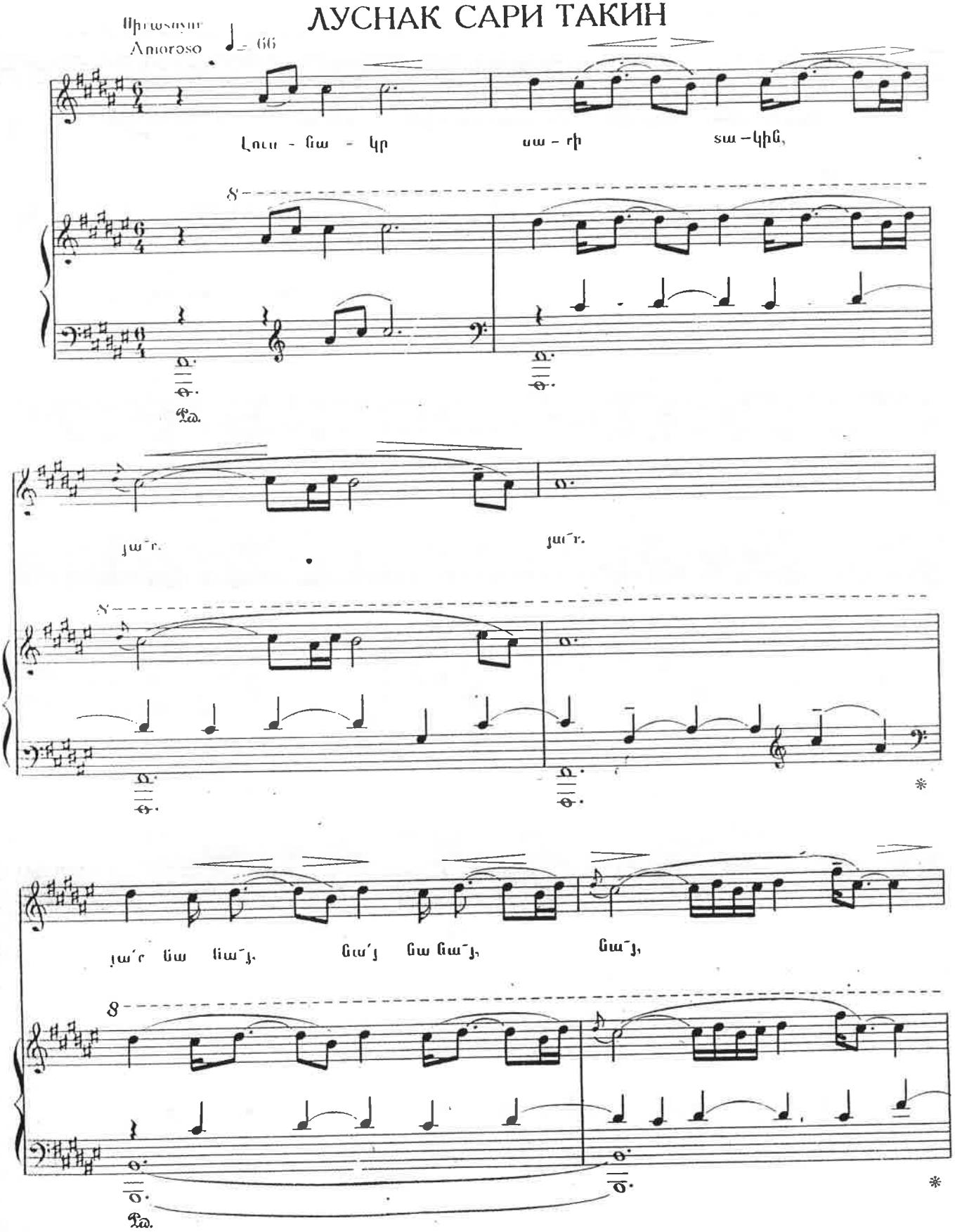

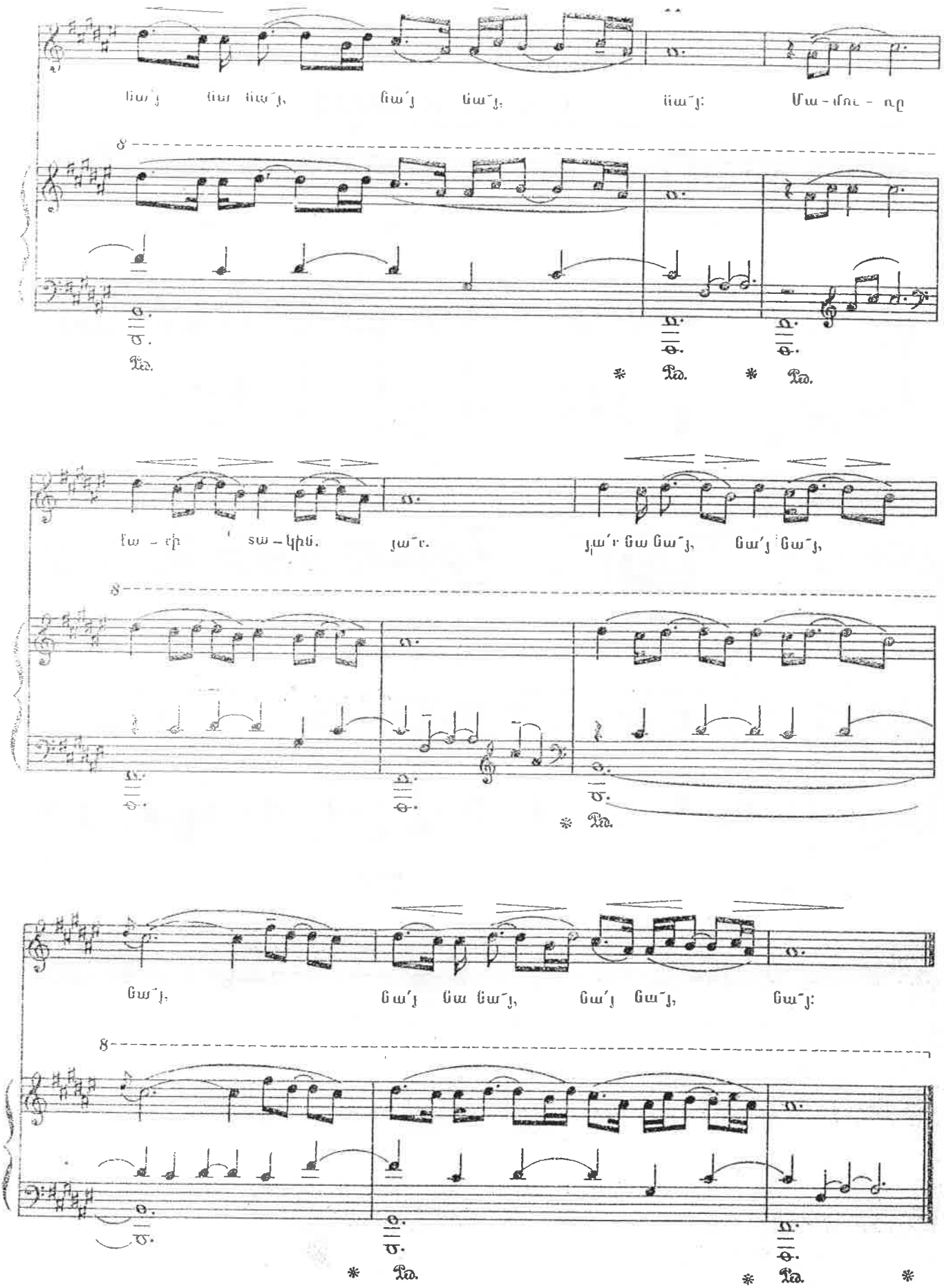
նա՛յ նա՛ նա՛յ, նա՛յ նա՛յ, նա՛յ: Մա-մոլ-ոը
Ped.
էա-էի տա-կին, յա՛ռ. յա՛ռ նա նա՛յ, նա՛յ նա՛յ,
Ped.
նա՛յ, նա՛յ նա նա՛յ, նա՛յ նա՛յ, նա՛յ:
Ped.

Լուսնակը սարի տակին,
Յար, յար.
Յար նա նայ, նայ նա նայ, նայ,
Նա նա նայ, նայ նայ, նայ,
Մամուռը քարի տակին.
Յար.
Յար նա նայ, նայ նայ, նայ,
Նայ նա նայ, նայ նայ, նայ:
Ես իմ յարին կարոտ եմ,
Յար, յար.
Յար, նա նայ, նայ նա նայ, նայ,
Նայ նա նայ, նայ նայ, նայ:
Քան վարդ ու մանուշակին:
Յար.
Յար նա նայ, նայ նայ, նայ,
Նայ նա նայ, նայ նայ, նայ:

Աչքըս գըցել եմ սարին,
Ոտքըս տըվել լեռ քարին.
Երթա ու էլ ետ չըգա
Քեզ կինվոր գըրած տարին:

Կանգնեմ քարին ու սարին,
Գիր գըրեմ դարիբ յարին.
Արցունքով գըրեմ, կանչեմ,—
Աղու կըտրի 'սենց տարին:

ԷՍ ԳԻՇԵՐ, ԼՈՒՍՆԱԿ ԳԻՇԵՐ
ЭС ГИШЕР, ЛУСНАК ГИШЕР

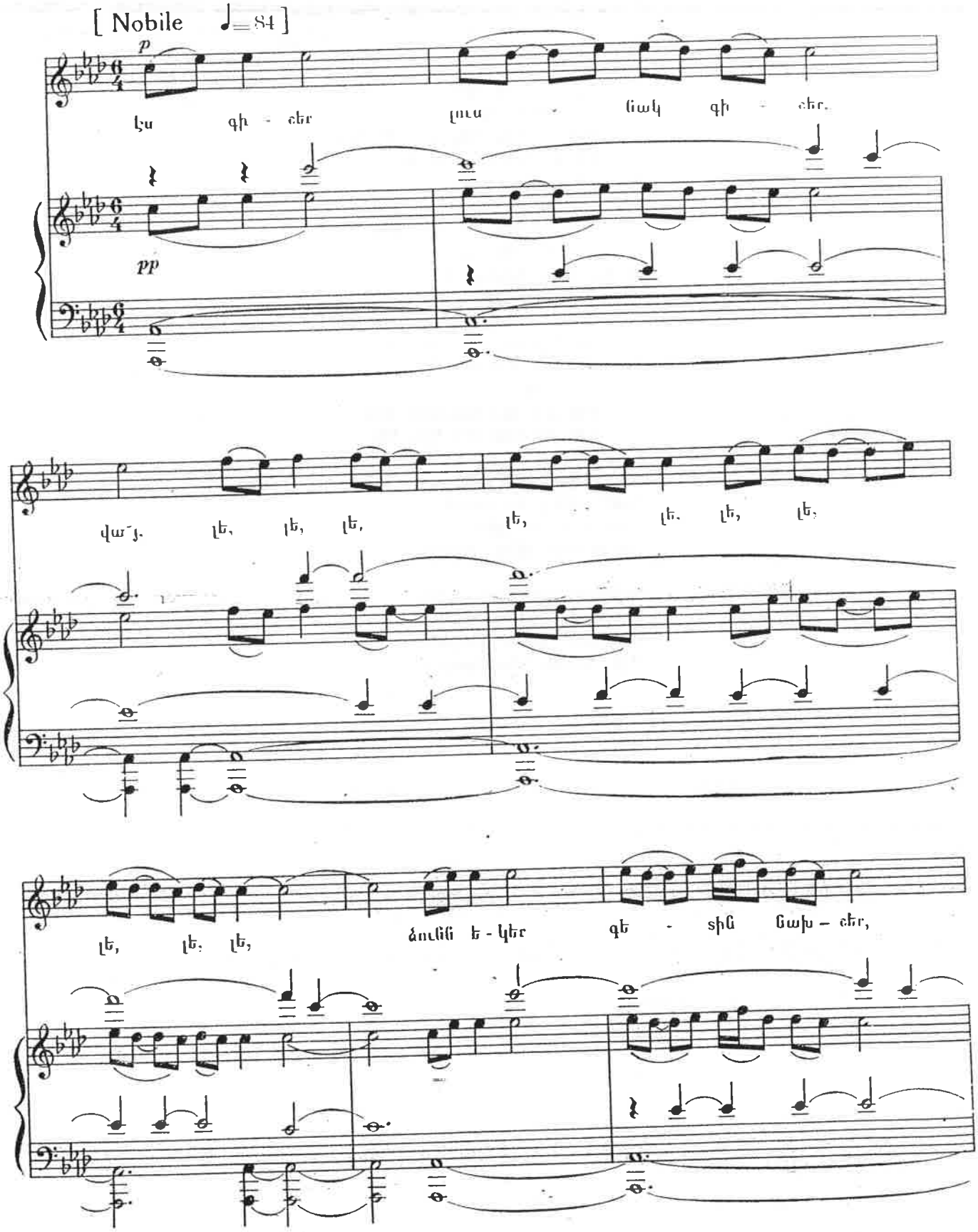

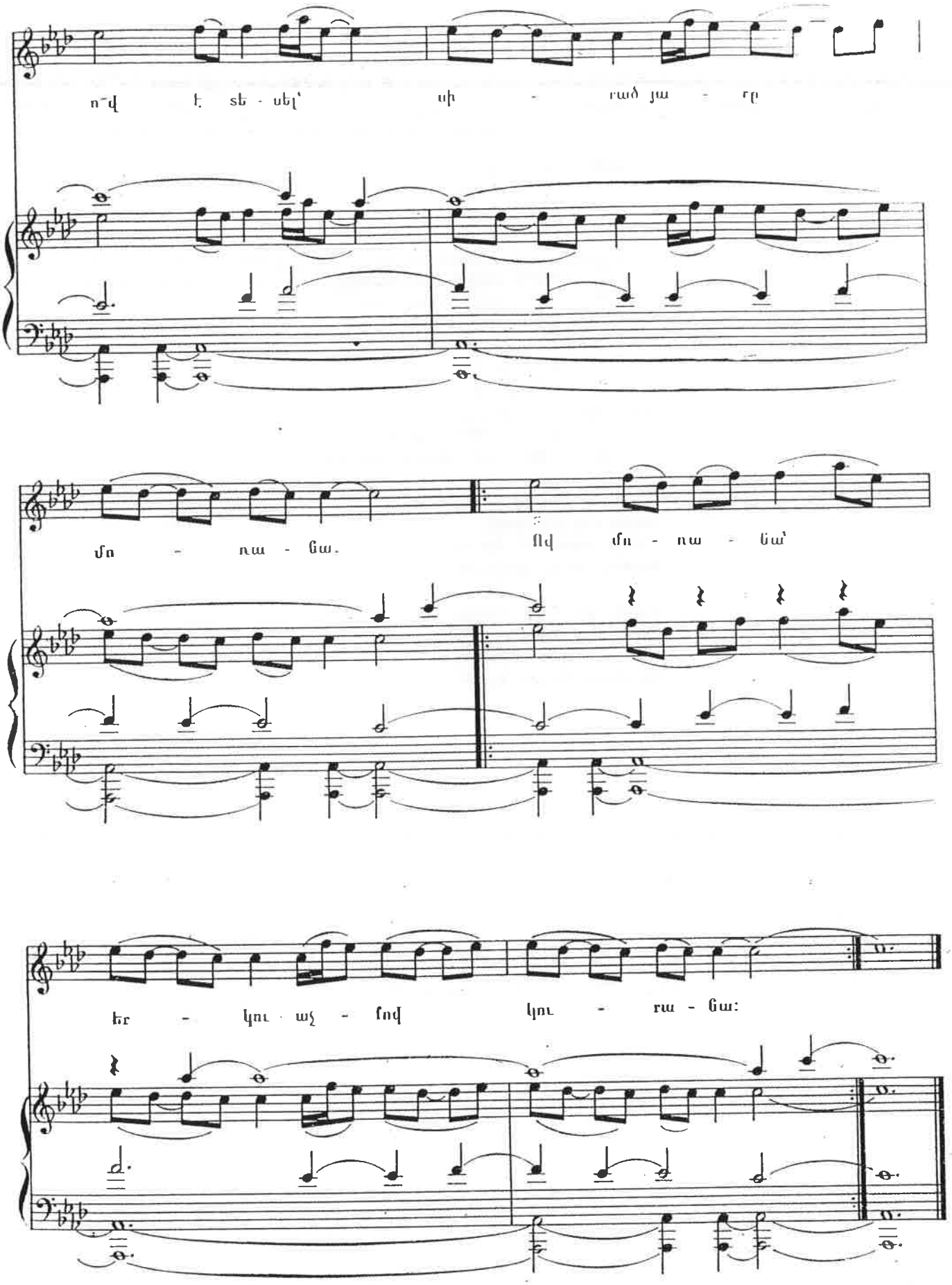
ո՞վ է տե - սել՝ սի - ռած յա - ր
մո - ռա - ցա.
Ով մո - ռա - ցա՝
եր - կու աչ - քով կու - ռա - ցա:

Ես գիշեր, լուսնակ գիշեր,
Վա՜յ, լե, լե, լե,
Լե, լե, լե, լե,
Լե, լե, լե.
Ձյունն եկեր, գետին նախշեր,
Ո՞վ է տեսել՝ սիրած յարը մոռանա.
Ով մոռանա՝ երկու աչքով կուրանա:
Աչքդ դեմ արա՝ պաչեմ,
Վա՜յ, լե, լե, լե,
Լե, լե, լե, լե,
Լե, լե, լե.
Կեռ ունքեր, կարմիր թշեր:
Ո՞վ է տեսել՝ սիրած յարը մոռանա.
Ով մոռանա՝ երկու աչքով կուրանա:

Ա՜յ գիշեր, դարձիր տարի,
Հացը թող լինի գարի.
Մենակ յարս ինձ համար
Սրտով խոսքը կատարի:

Ա՜ղջի, քու չարը տանեմ,
Քու սիրուդ ինձ կըսպանեմ.
Դու իմ խոսքին ականջ դիր,
Ես մորդ հավան կանեմ:

ՋՈՒՐ ԿՈՒԳԱ ՎԵՐԻՆ ՍԱՐԵՆ
ДЖУР КУГА ВЕРИН САРЕН

[Allegro moderato ♩=120]

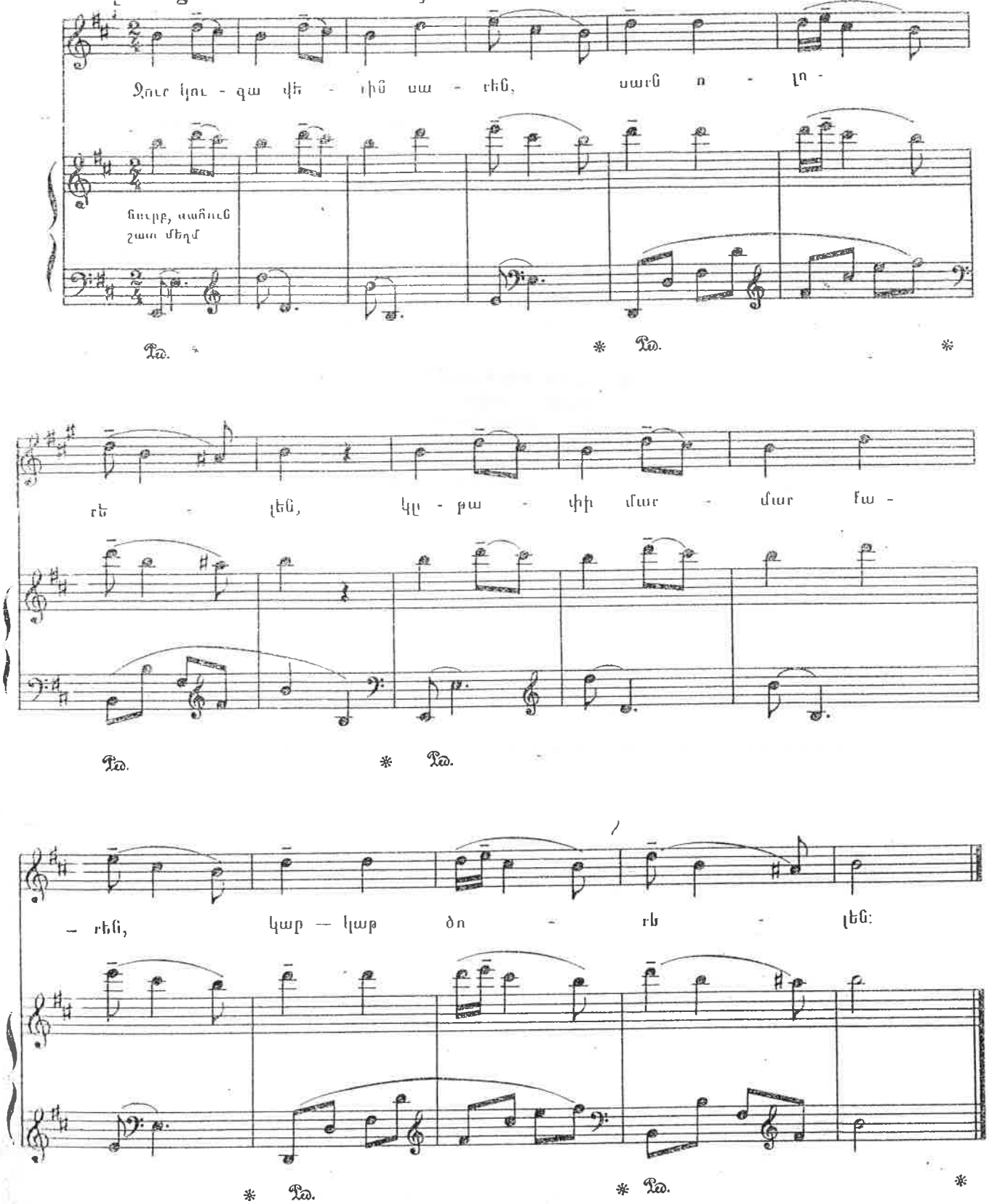

Ջուր կուգա վերին սարեն,
Սարն ոլորելեն.
Կրթափի մարմար քարեն,
Կաթ-կաթ ծորելեն:

ԼԵ, ԼԵ, ՅԱՄԱՆ ЛЕ, ЛЕ, ЯМАН

[Ad libitum]

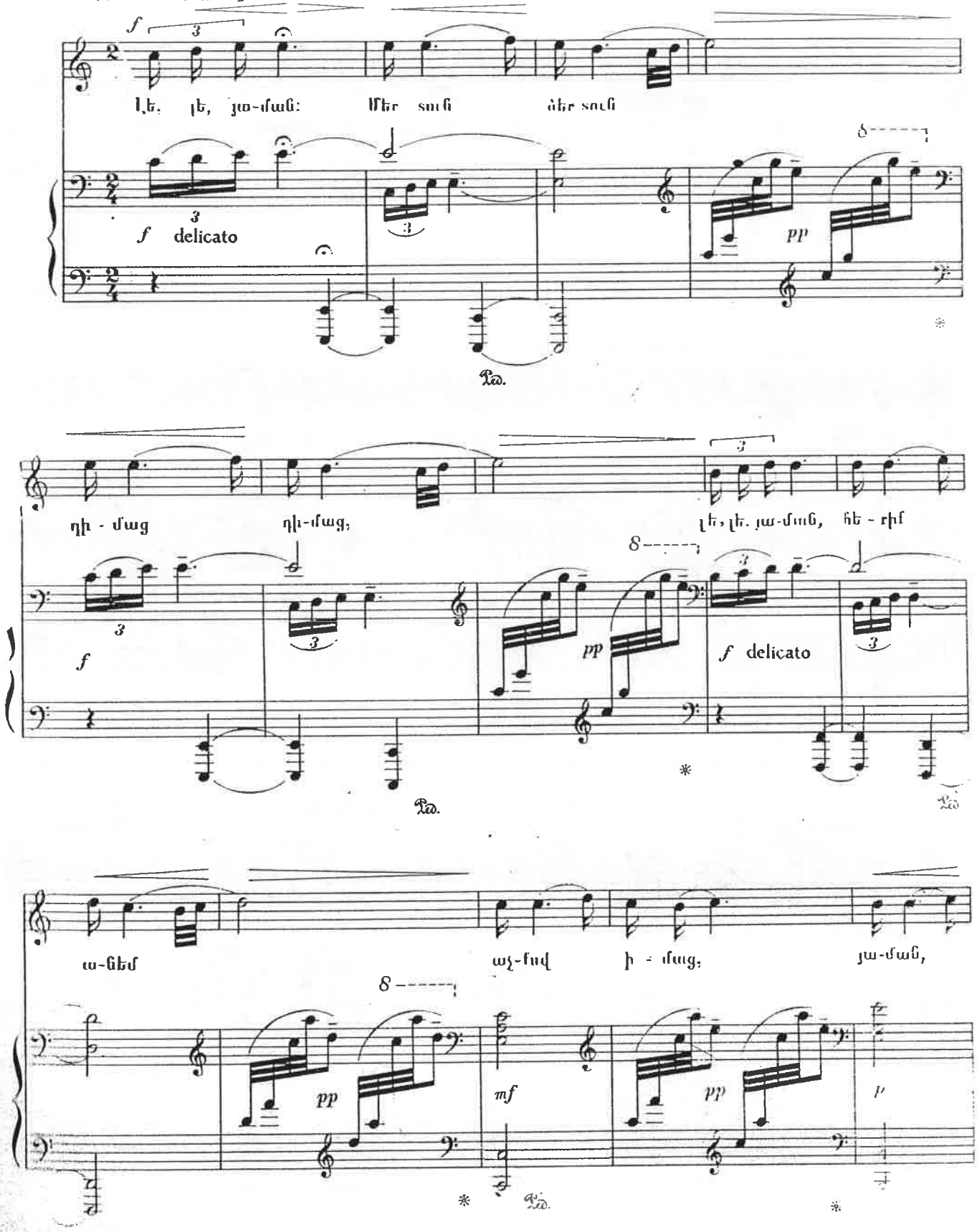

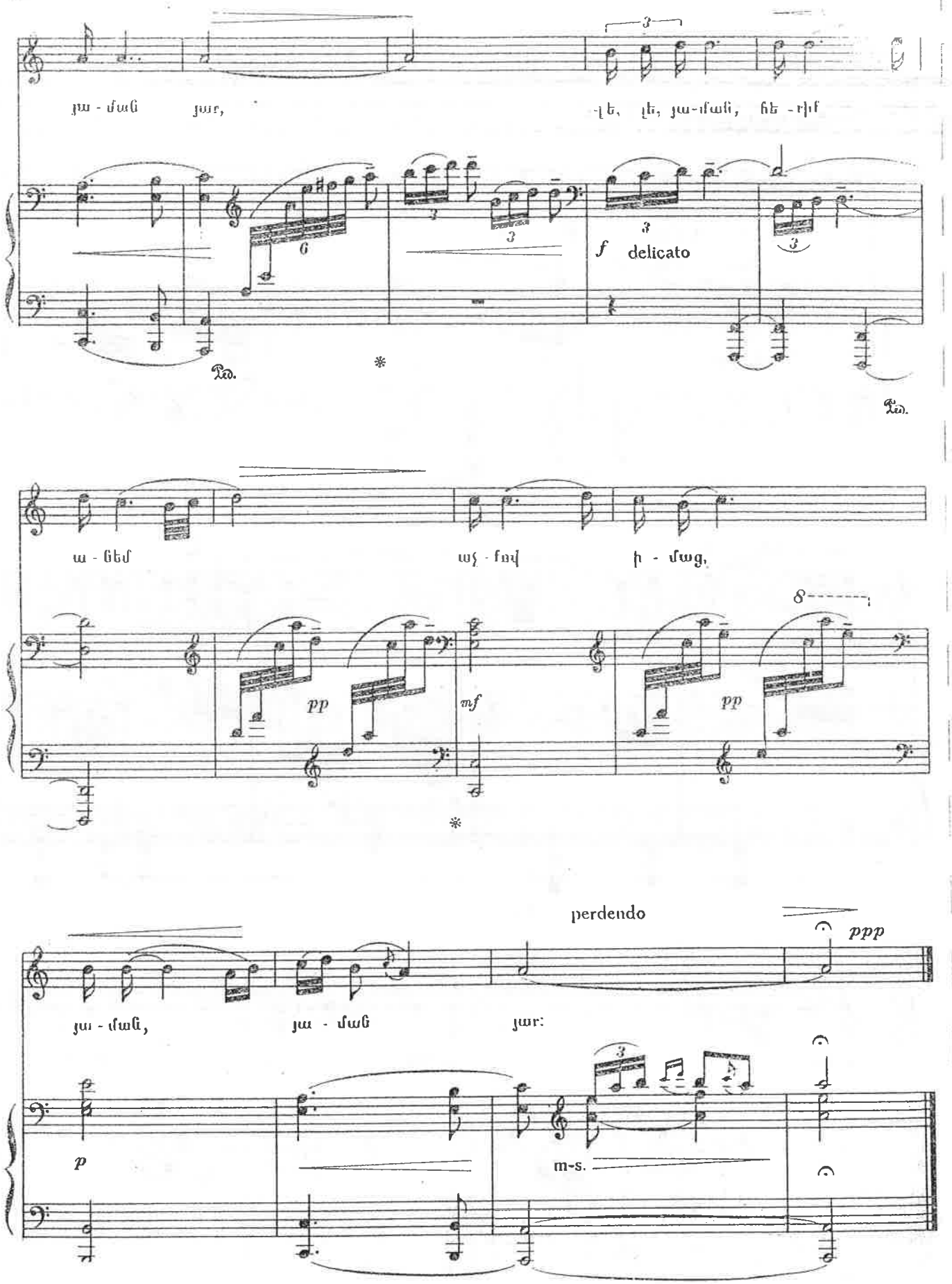
յա - ման յար,
-լե, լե, յա-ման, հե -ռի
f delicato
ա - նեմ այ - սով ի - մաց,
pp
mf
pp
perdendo
ppp
յա - ման, յա - ման յար:
p
m-s.

Լե, լե, յաման:
Մեր տուն ծեր տուն դիմաց-դիմաց,
Լե, լե, յաման,
Հերիք անեմ աչքով իմաց,
Յաման, յաման յար:

Արև դիպավ Մասիս սարին,
Կարոտ մնացի ես իմ յարին:

ՇԱԽԿԸՐ ՇՈՒԽԿԸՐ ШАХКР, ШУХКР

Allegro

mf

Նախ - կըր, շուխ - կըր իյա-մա - ըրս, բո - յով, սո - յով

delicato

mf

Ped. * Ped. * Ped. * Ped. * Ped. * Ped. *

p *pp*

իմ յա - ըրս: Ս. - ի՛. ախ - պեր, յաւ ա - նեմ, յաւ թրբ -

p

Ped. * Ped. *

mf animato

նա - մուն. հար ա - նեմ: Նախ - կըր, շուխ - կըր

mf animato

crescendo *f*

իյա - մա - ըրս, բո - յով, սո - յով իմ յա ըրս:

crescendo *f*

Շախկըր-շուխկըր քամարըս,
Բոյով, սոյով իմ յարըս:
Արի, ադբեր, յար անենք,
Չար թըշնամուն քար անենք.
Շախկըր-շուխկըր քամարըս,
Բոյով, սոյով իմ յարըս:
Դալկել ա մեր կարմիր վարդ,—
Մեր ցավերին ճար անենք:
Շախկըր-շուխկըր քամարըս,
Բոյով, սոյով իմ յարըս:

Արի՛, արի՛, յար, արի՛,
Սարեն-ձորեն վար արի.
Սիրտըս կուլա արյուն ծով,—
Արի, մինուճար, արի՛

ԾԻԾԵՌՆԱԿ ЦИЦЕРНАК

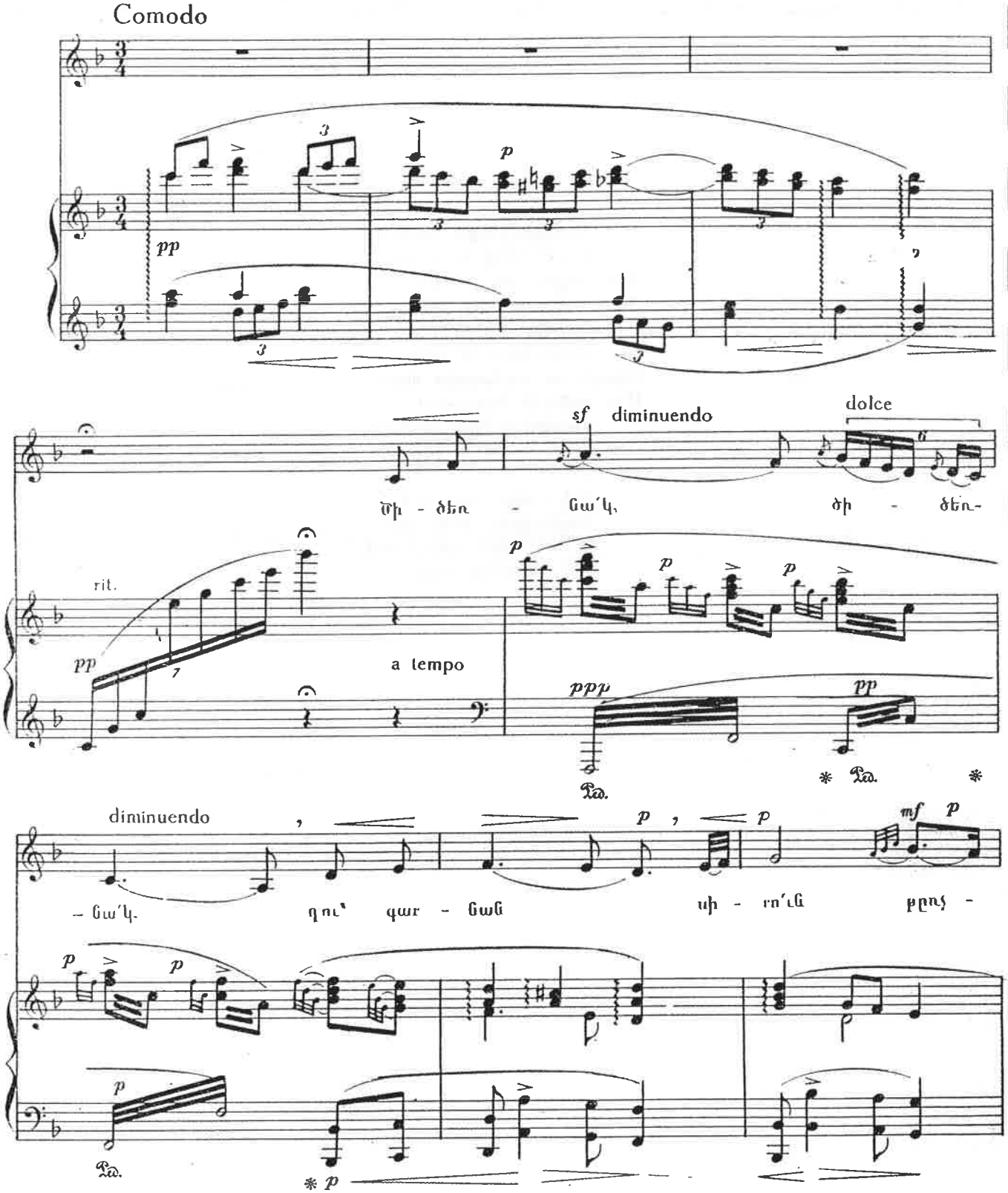

pp più. sf diminuendo dolce

Ցակ. - ծի - ծեռ - ցա՛կ, ծի - ծեռ

rit. p p p ppp pp

Ped. * Ped. * Ped. *

diminuendo p, p diminuendo

- ցակ, դու՛ գար - ցաց սի - ռո՛ւց թրուչ -

p p dim. p

Ped.

con fuoco sfp diminuendo appassionato smor.

- ցակ. գե - պի ո՛ւր. ինձ ա - սա. թրռ -

pp sf pp smor.

– zando

p *mf* diminuendo

– չում ես այդ - պես ա - ռաջ. դե - պի

– zando

mf *pp*

poco a poco calando

più *f*

ո՛ւր, ինձ ա - սա, թող - չում ես այդ -

poco a poco calando

sf *p* *pp*

sfp diminuendo *pp*

– պես ա - ռաջ:

sf *pp* *pp*

Ped.

Ծիծեռնակ, ծիծեռնակ,
Դու՝ գարնան սիրուն թռչնակ,
Դեպի ուր, ինձ ասա,
Թռչում ես այդպես արագ:

Ա՜խ, թռչիր ծիծեռնակ,
Ծընած տեղըս Աշտարակ,
Անդ շինիր քո բունը
Հայրենի կըտուրի տակ:

Անդ հեռու ալևոր
Հայր ունիմ սրգավոր,
Որ միակ իր որդուն
Սպասում է օրե օր:

Երբ տեսնես դու նըրան,
Ինձնից շատ բարև արա.
Ասա, թող նըստի լա
Իր անբախտ որդու վըրա:

Դու պատմիր, թե ինչպես
Աստ անտեր ու խեղճ եմ ես,
Միշտ լալով, ողբալով՝
Կյանքս մաշվել, եղել է կես:

Ինձ համար ցերեկը
Մութ է շըրջում արեգը.
Գիշերը թաց աչքիս
Քունը մոտ չի գալիս:

Ասիր, որ չըբացված՝
Թառամեցա միայնացած,
Ես ծաղիկ գեղեցիկ՝
Հայրենի հողից կըրկված:

Դեհ, սիրուն ծիծեռնակ,
Հեռացիր, թռիր արագ
Դեպի հայոց երկիրը՝
Ծընած տեղըս՝ Աշտարակ:

ԱԽ, ՄԱՐԱԼ ՋԱՆ АХ, МАРАЛ ДЖАН

Allegro ma non troppo ♩=88

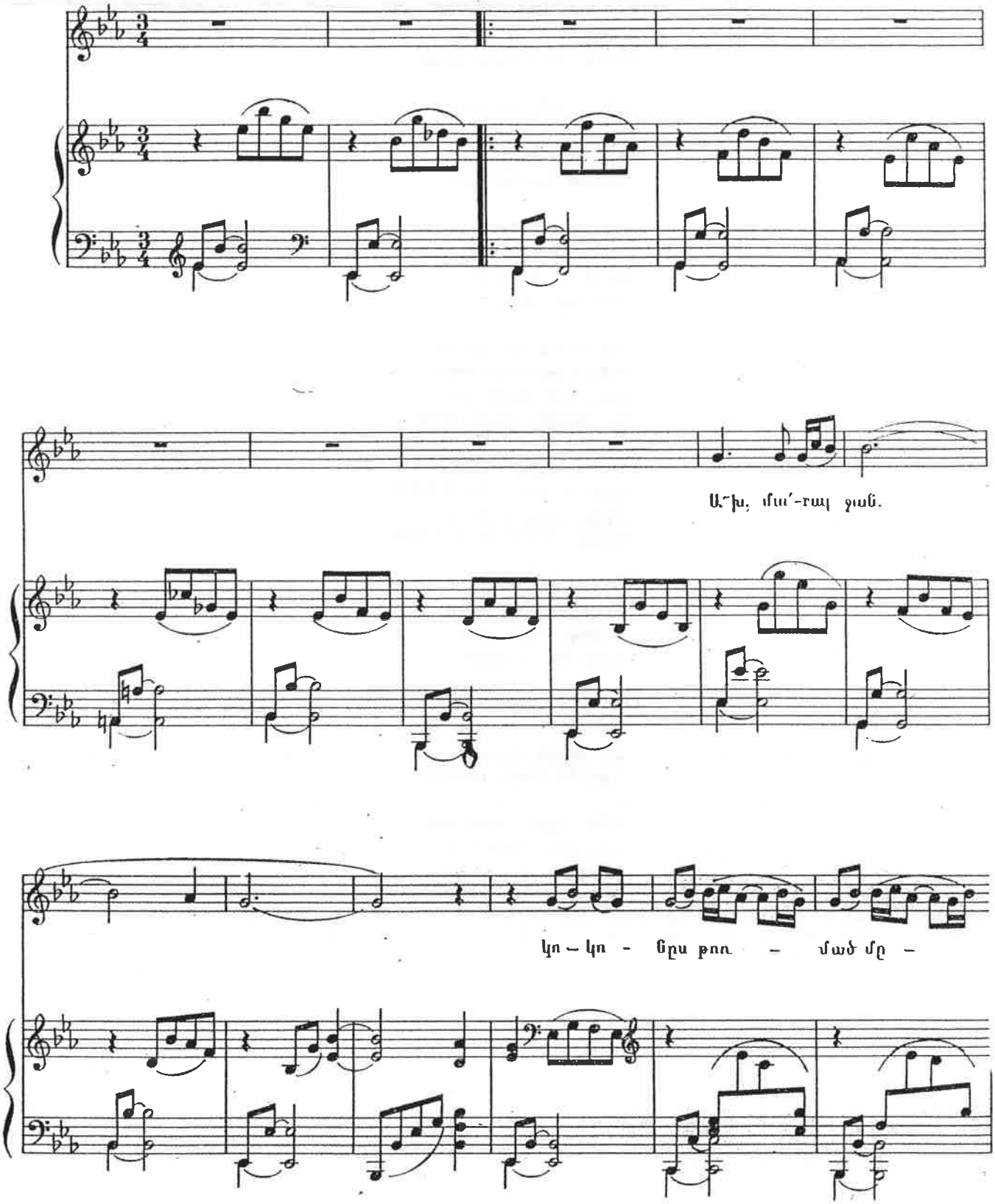

- նաց. ջա՜ն, գյա՛ - ռալ ջան,

սիր - տըս կը - ռա -

- կած մը - - նաց. նաց:

1. 2.

Ա՜խ, մարալ ջան,
Կոկոնը թոռմած մընաց,
Ջան, գյարալ ջան,
Սիրտը կըրակած մընաց.
Ա՜խ, մարալ ջան,
Ի՜նչ անեմ իմ ապրելը,
Ջան, գյարալ ջան,
Իմ աչքերը թաց մընաց:

Կամար ունքըդ գովեցիր,
Սիրել էիր՝ ատեցիր.
Ինձ պես ուժով կըտրրձին
Դու անձանակ մորթեցիր:

Ջահել եմ, ընկեր չունեմ,
Ընկել եմ ես, տեր չունեմ.
Ոչ վատ ասեք, ոչ էլ լավ,—
Հարըստության սեր չունե՜մ.

ՕՐՈՐ ОРОР

Ad libitum

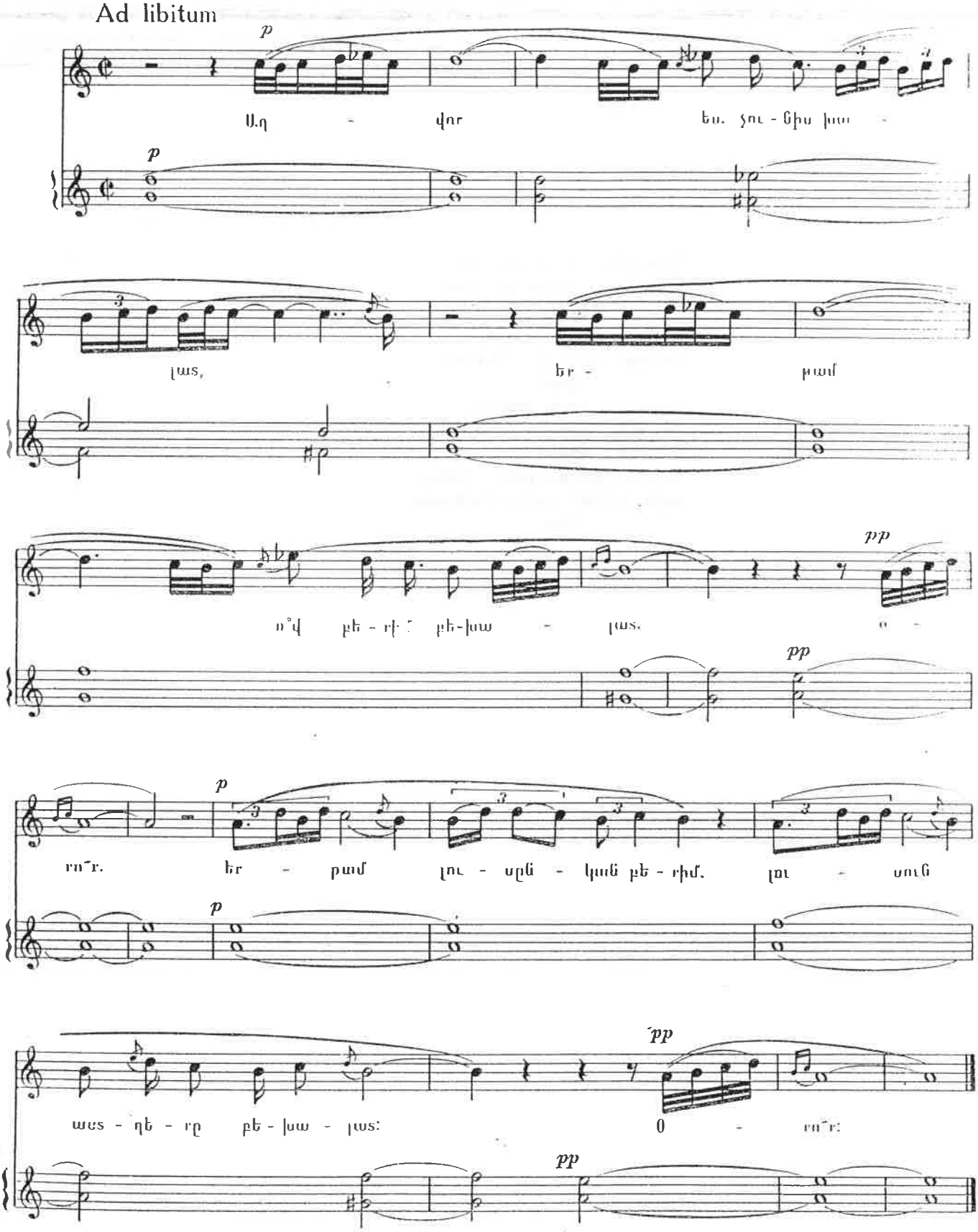

Աղվոր ես, չունիս խալատ,
Երթամ ո՞վ բերիմ բեխալատ.
Օրոր.
Երթամ լուսընկան բերիմ,
Լուսուն աստղերը բեխալատ:
Օրոր.
Աղվոր ես, չունիս խալատ,
Քու ամեն տեղդ է բեխալատ.
Օրոր.
Դուն ալ խալատ բան մ'ունիս,
Քուն չունիս՝ արթուն կուկենաս:
Օրոր:

ՄՈԿԱՑ ՄԻՐԶԱ МОКАЦ МИРЗА

Tranquillo recitativo

Խոսելով, պատմելով, հանգիստ ♩ = 52

Օրն էր ուր - բար լուս - ի շա - բաթ.

գյաուս է - ին եմ. Մա - լա - ֆյա - վեն.

բըղ - թիկ մե - կավ ջլ - գի - ռու հաղ - ֆեն.

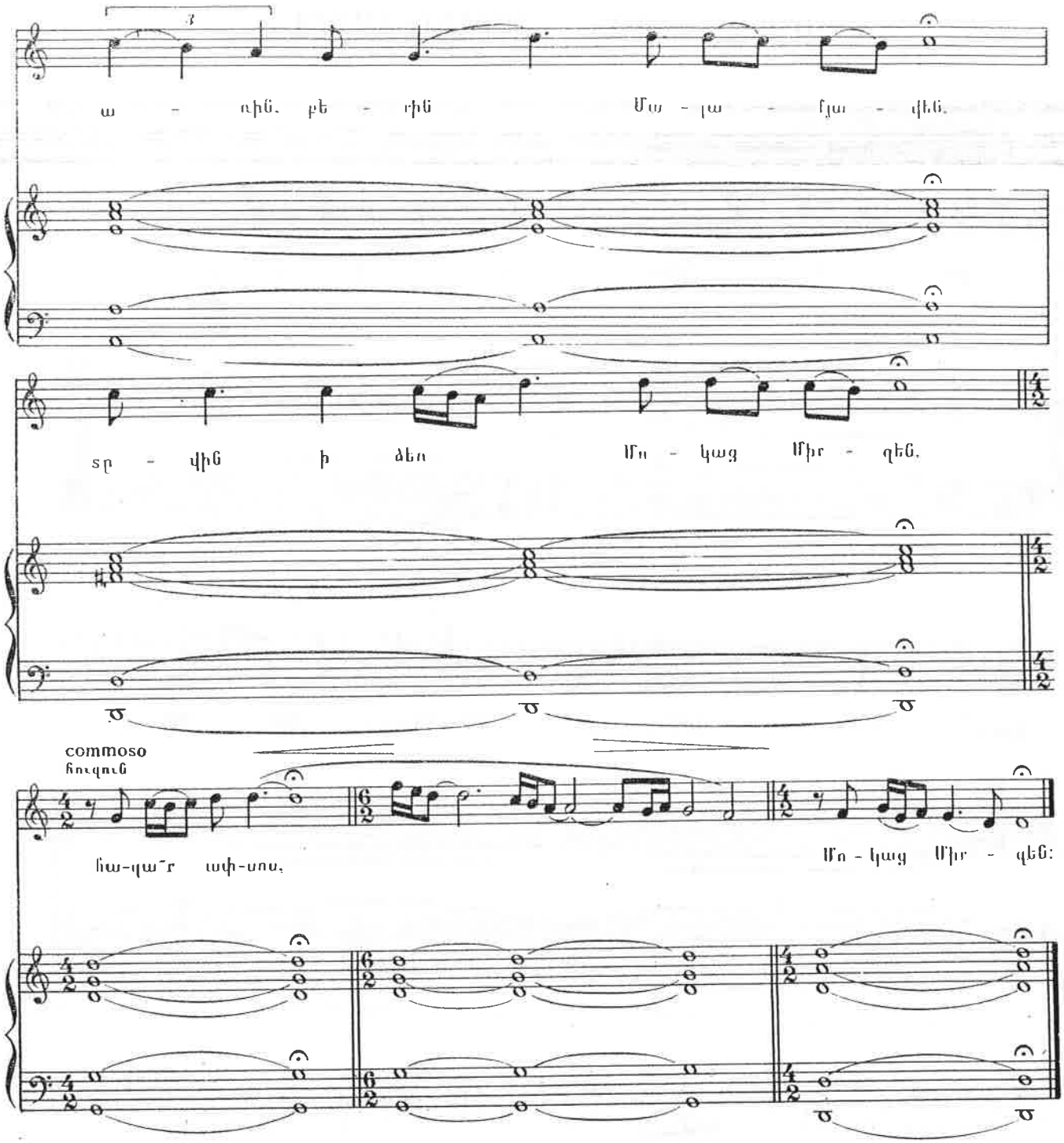

Օրն էր ուրբաթ
Լուս ի շաբաթ,
Գեաշտ էրիր ենք Մալաքյավեն.
Թղթիկ մ՚եկավ Ջըվիրու քաղքեն.
Առին, բերին Մալաքյավեն,
Տվին ի ձեռ Մոկաց Միրզեն.
— Հալմա՛ր ափսոս, Մոկաց Միրզեն:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

ԿՈՒԺՆ ԱՌԱ КУЖН АРА

(Ա. վարիանց)

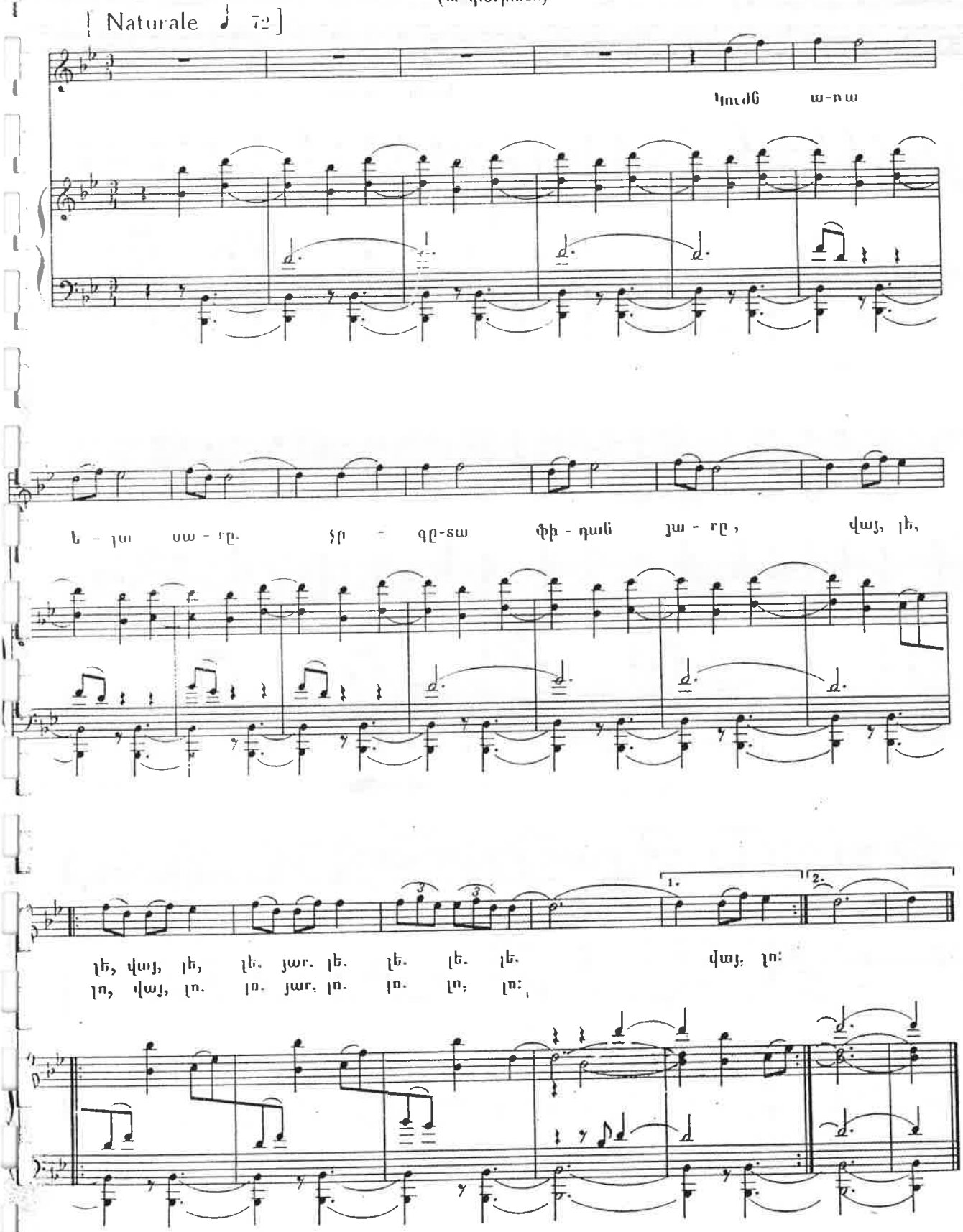

ԿՈՒԺՆ ԱՌԱ КУЖН АРА

(Բ վարիանտ)

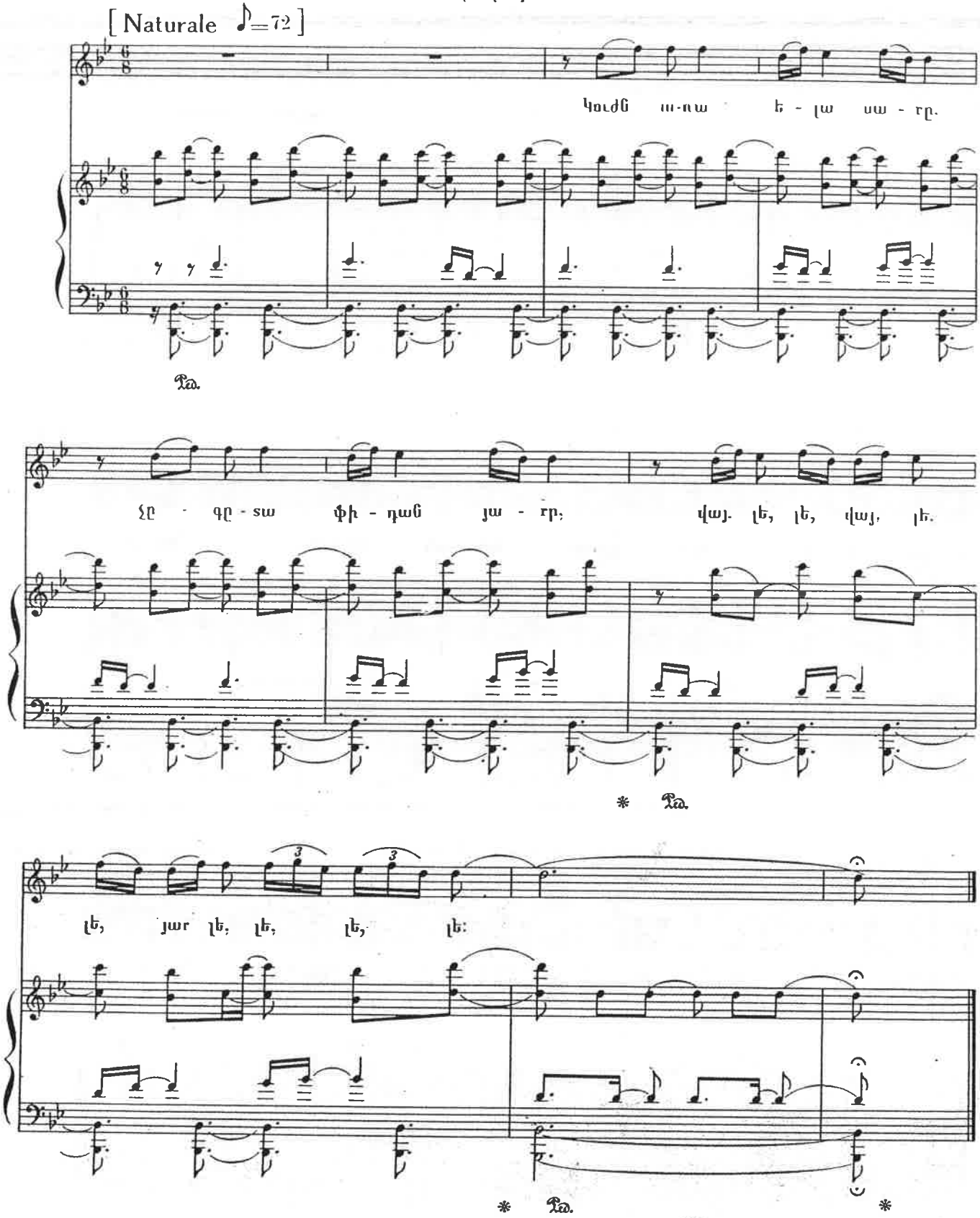

ՉԵՄ ԿՐՆԱ ԽԱՂԱ ЧЕМ КРНА ХАҐА

[Delicato ♩.=50]

Չե՛մ, չե՛մ, չե՛մ կրՠ - նա խա - ղա.

Չե՛մ, չե՛մ, չե՛մ կրՠ - նա խա - ղա.

մաս փա - բու - ջոս կը ճրդ - ճը - ռա,

Ped. *

ա - ճո - թի փո - ռոս կը գրդ - գը - ռա:

Ped. *

ՇՈՂԵՐ ՋԱՆ ШОГЕР ДЖАН

[Moderato grazioso]

Ամ պել ա, ձուն չի՛ գա - լի,

Շո - ղե՜ր ջա՜ն, մրր - նել ա, տուն չի՛ գա - լի, Շո - ղե՜ր ջան.

simile

Դու շո - ղո - ռա՛, դուն ո - ռո - ռա՛ Շո - ղե՜ր ջան,

սամ պի տա - կին ձուն կե - ռե վա, Շո - ղե՜ր ջան. Շո ղե՜ր ջան:

ՉԻՆԱՐ ԵՍ ЧИНАР ЕС

[Andante ♩=88]

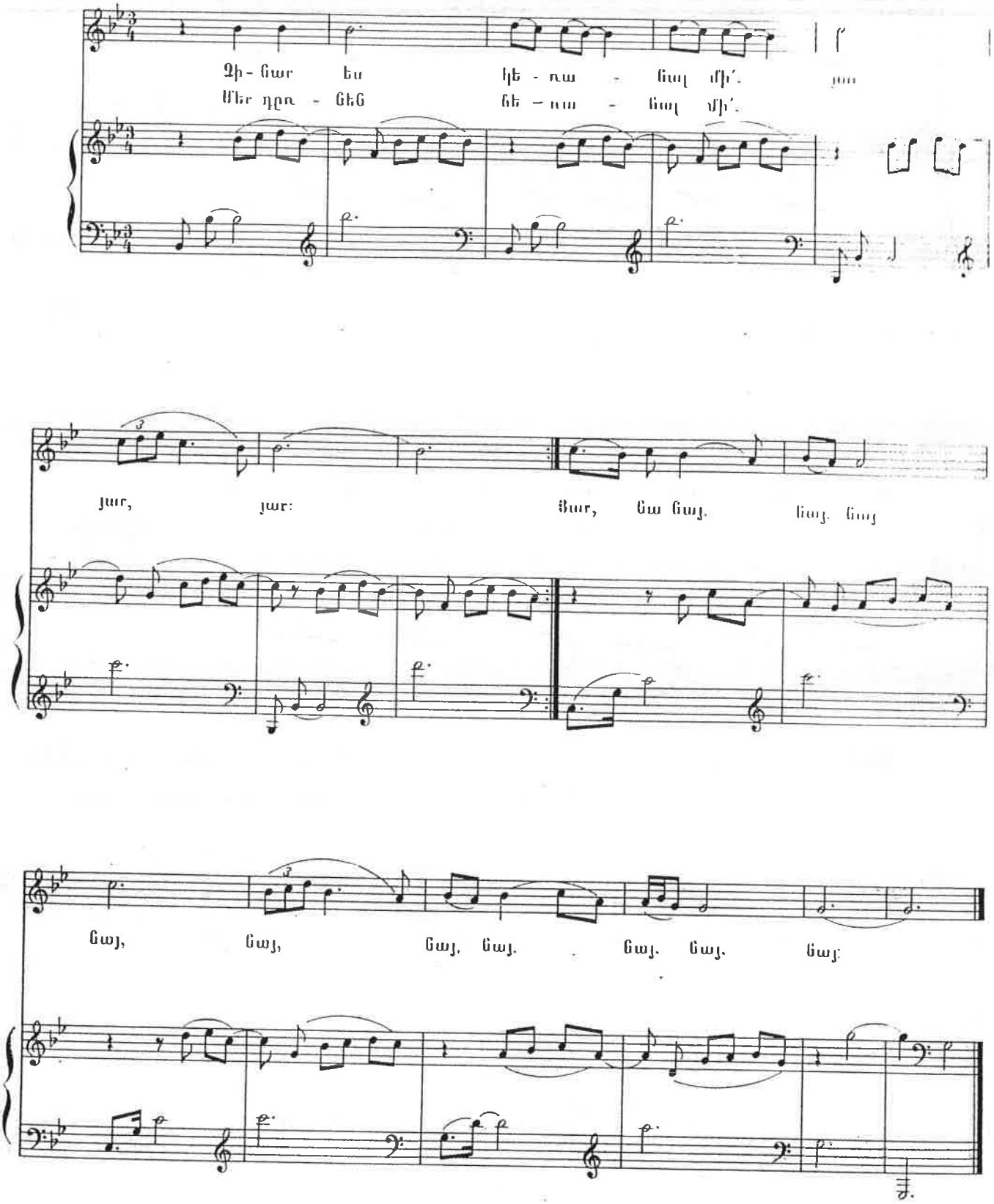

ԷՍ ԱՌՈՒՆ ЭС АРУН

(Ա. վարիանց)

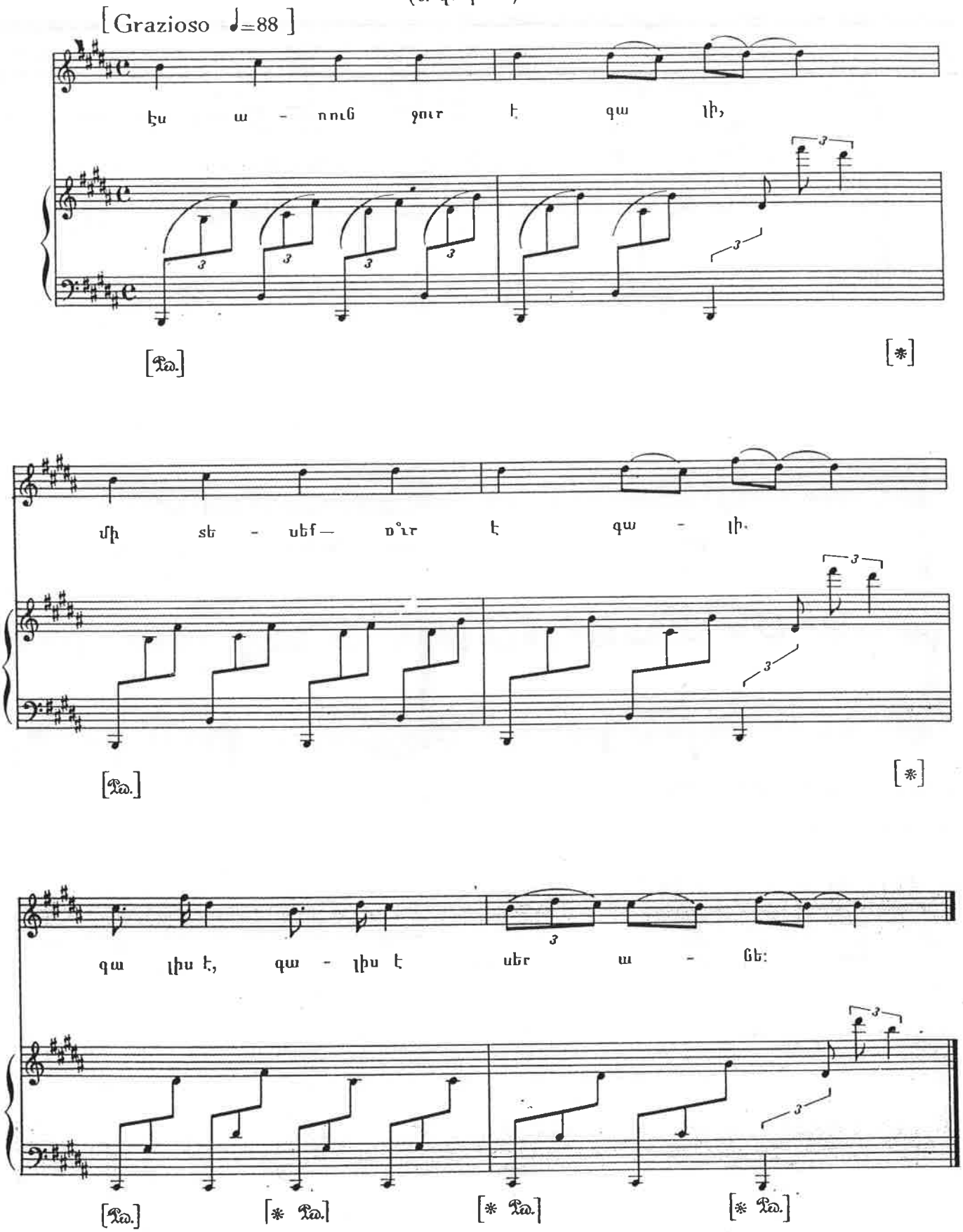

ԷՍ ԱՌՈՒՆ ЭС АРУН

(Բ վարիանտ)

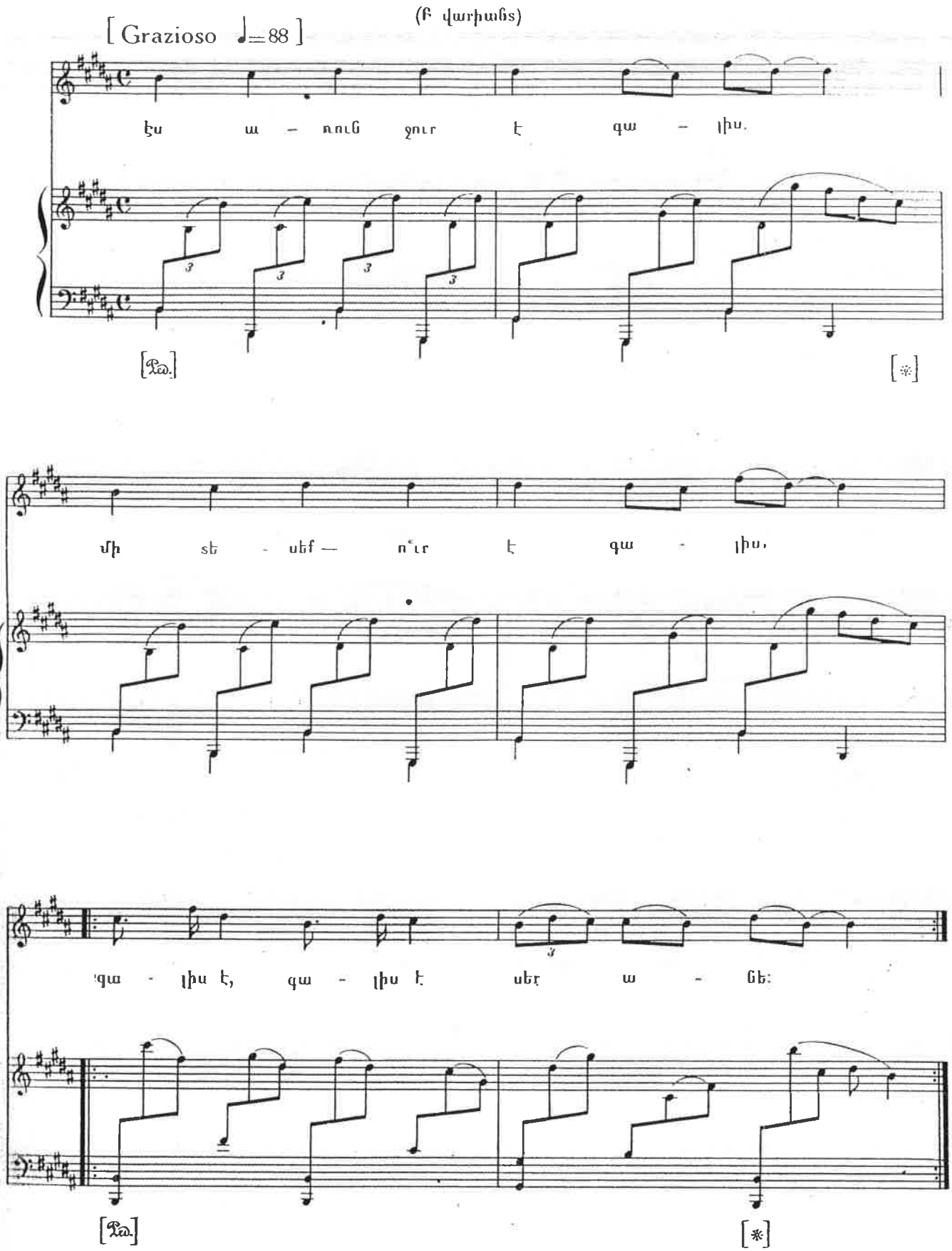

ԷՍ ԱՌՈՒՆ ЭС АРУН

(Գ. վարիանց)

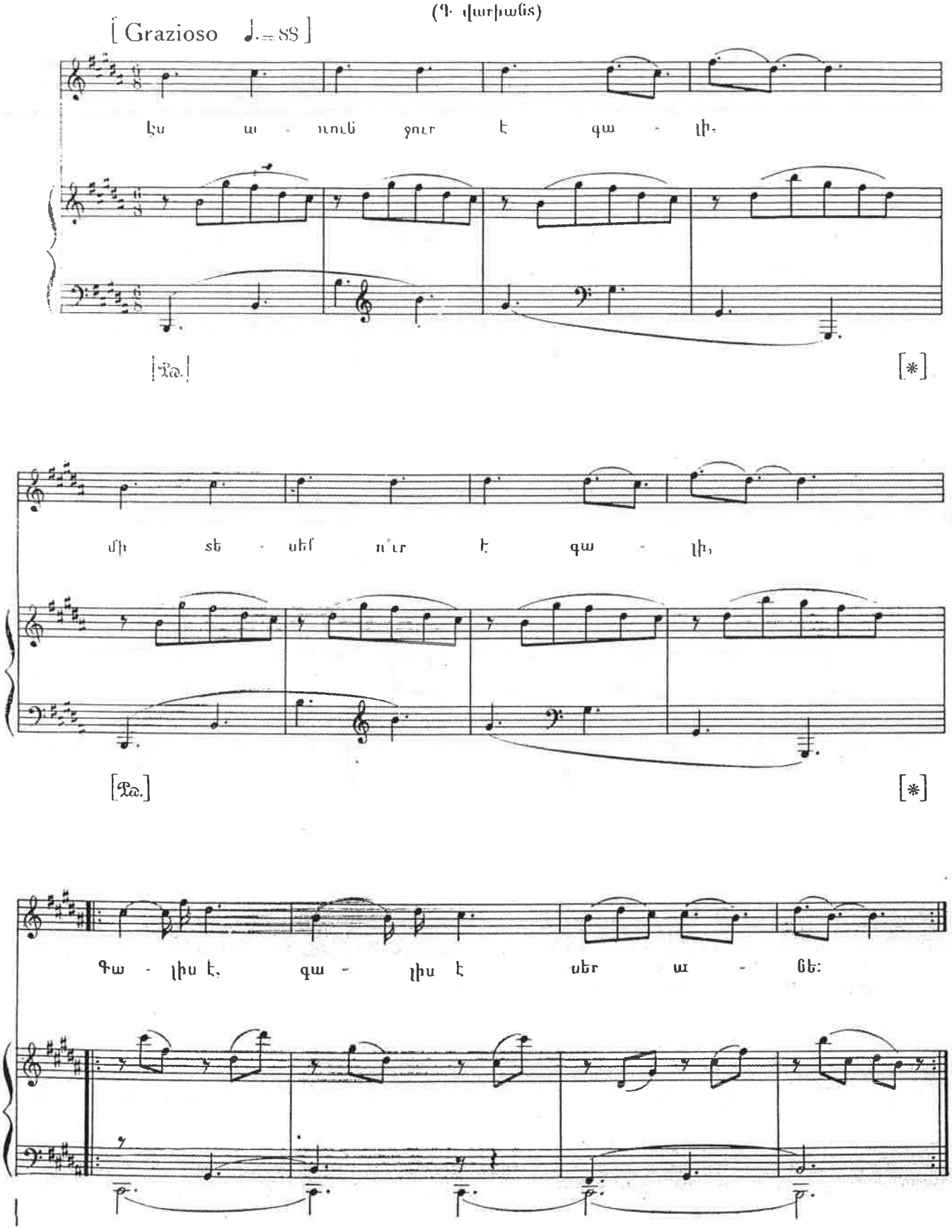

ԷՍ ԱՌՈՒՆ ՋՈՒՐ Է ԳԱԼԻ

(Դ վարիանտ)

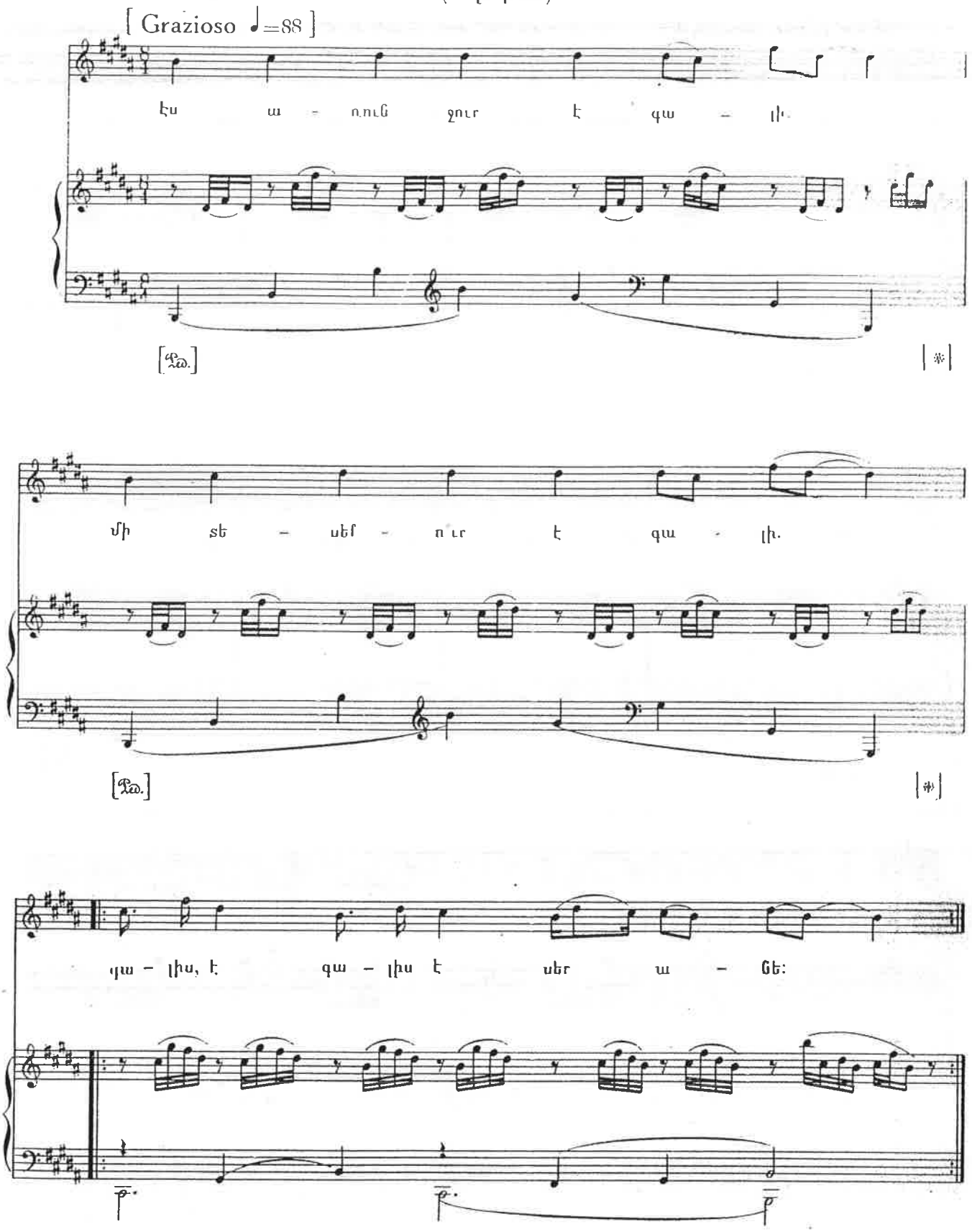

ԷՍ ԱՌՈՒՆ ЭС АРУН

(Ե վարիանտ)

[Grazioso ♩.=88]

Էս ա - ռուն ջուր է գա - լի,

[Ped.] [*]

մի տե - սեմ — ո՞ւր է գա - լի,

[Ped.] [*]

գա - լիս է, գա - լիս է սեր ա - ցե:

ossia

ՏՈՒՆ ԱՐԻ ТУН АРИ

[Allegretto sostenuto ♩=72]

Ամ - պել ա, ձուն չի գա - լի,

մըթ - ցել ա, տուն չի գա - լի,

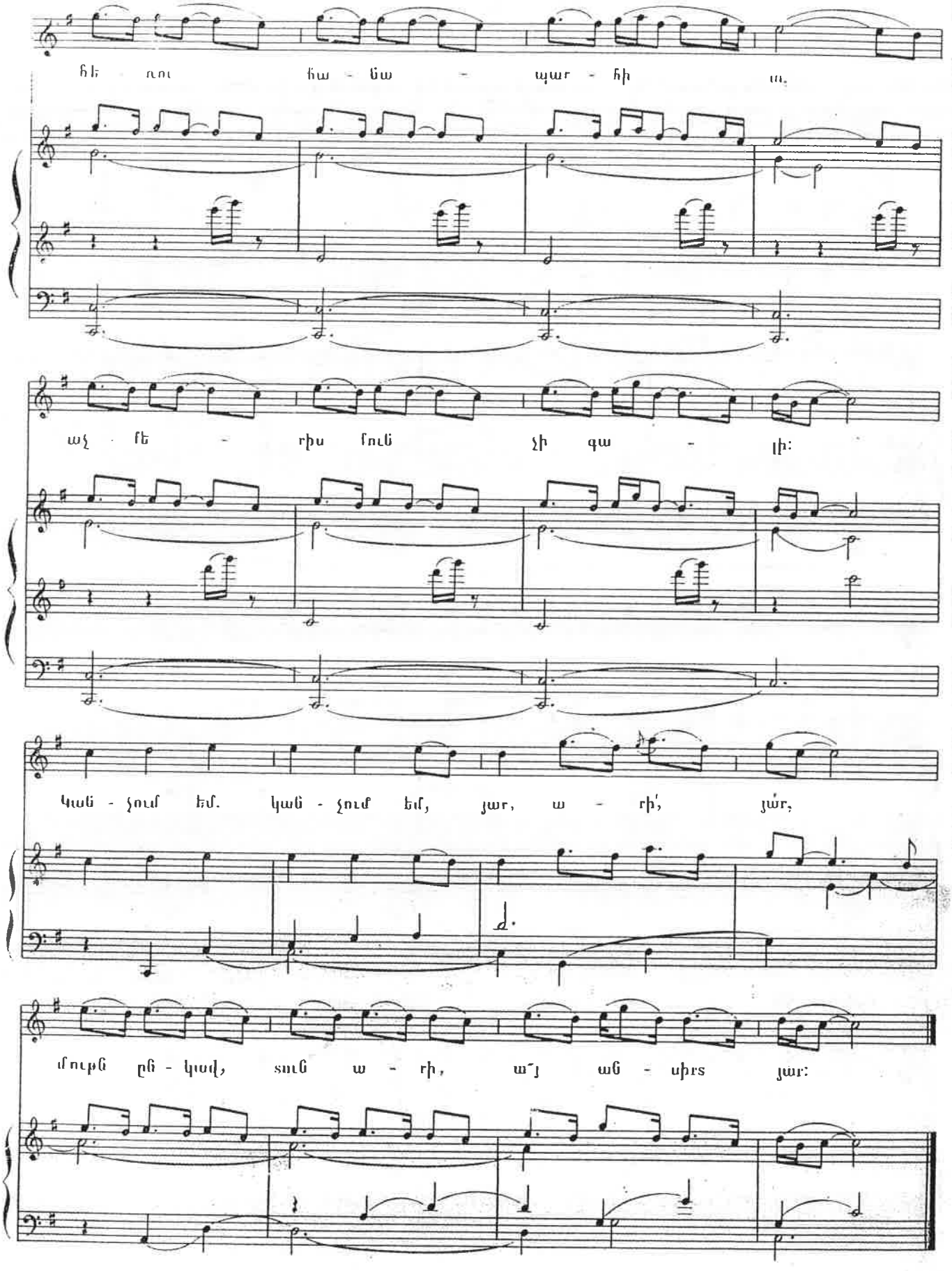
հե՜ ռու հա - նա - պար - հի ա.
ա՛հ մե - ռիս մուն չի գա - լի:
Կան - չում եմ. կան - չում եմ, յար, ա - ռի՛, յա՛ր,
մութն ըն - կավ, տուն ա - ռի, ա՜յ ան - սիրտ յար:

ԳՈՒԹԱՆԸ ՀԱՅ ԵՄ ԲԵՐՈՒՄ

ГУТАН ХАЦ ЕМ БЕРУМ

Գեղջուկ
Rustico ♩=76

Գու - թա - նը հայ եմ բե - ռում,

m. s.

Գա. * Գա.

Բե - ռա - նը բայ եմ բե - ռում.

* Գա. * Գա. *

Տե՛ս, ինչ որ - քան եմ սի - ռում,

Գա. * Գա. *

Ամ - կը տապ - կած եմ բե - ռում:

Գա. * Գա. *

ՀԱՏՎԱԾ «ՀԱՅ ՔՆԱՐ»-Ի ԱՌԱՋԱԲԱՆԻՑ

...Մենք գրի ենք առել այս եղանակները հայ գեղջուկի բերանից անձամբ այնպես, ինչպես երգում են գյուղերում:

Դաշնակելու ժամանակ հոգ տարանք, որ պահենք ինքնուրույն բնավորություն ունեցող և կուտ ավգային դրոշմ կրող հայ գյուղական եղանակների ոճն ու ոգին:

Շուտով հրատարակելու ենք մի գիտական երկասիրություն մեր ժողովրդական երաժշտության մասին*:

Առայժմ տալիս ենք մի քանի նմուշ միայն մեր ժողովրդական եղանակներից: Բայց, երգելը դյուրացնելու համար, կարևոր դատեցինք ինչ ինչ գործնական բաներ ասել:

ա) Հայ ժողովրդական երաժշտության մեջ շեշտն ու ամանակն իրարուց անկախ են. ուստի այդ երգերն ասելու է հետևելով բառերին և խաչերի վրա դրված նիշերին և ոչ թե արևմտյան երաժշտության շեշտական օրենքներին:

բ) Բանալիքի մոտ դրված կիսվար և կիսվեր նիշերն** ամբողջ եղանակին են պատկանում:

գ) Պետք է երգել **սերտ կապով, քնքուշ, խաղաղ, ավդու և ձայնն առանց սահեցնելու:**

դ) Տրոհակները և ցույց են տալիս միայն տաղաչափական միություն և ոտք:

«Հայ քնար» հավաքածու գեղջուկ երգերի. Գրի առավ և դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ. էջ 3, Փարիզ, 1907:

«ՀԱՅ ՔՆԱՐ ՄԻԱՁԱՅՆ ԳԵՂՋՈՒԿ ԵՐԳԵՐԻ» Ա. ՏԱՍՆՅԱԿԻ ՆԱԽԱԲԱՆԸ

Այս տետրակով սկիզբն ենք դնում «Հայ քնար»-ի **միաձայն** հրատարակության: Յուրաքանչյուր տետրակ պարունակելու է մի տասնյակ երգ:

Ձեռքի տակ ունեցած մի քանի հազար հայ գեղջուկ երգերի համեմատական հրատարակությունը, միջոց չունենալով, թողնում ենք ապագային:

Հույս ունինք, որ հայ գեղջուկ քնարի տասնյակները կարկ կտան ապագային, բնատուր, ինքնատիպ և նուրբ գեղարվեստի տարածման*:

«Հայ քնար միաձայն գեղջուկ երգերի». Ա տասնյակ. Գրի առավ Կոմիտաս վարդապետ, Էջմիածին, 20.'6. 1908:

ՀԱՏՎԱԾ «ՀԱՋԱՐ ՈՒ ՄԻ ԽԱՂ» ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԱՐԱՆԻ Ա. ՀԻՍՆՅԱԿԻ ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հազար ու մի խաղի այս առաջին **հիսնյակը** կազմված է ամբողջապես ժողովրդական երգերից, որոնք բոլորն ունեն իրենց հատուկ եղանակները և որոշված են երգելու և ոչ թե կարդալու համար: Տների իմաստի կապակցության թերին լրացնում են եղանակն ու կրկնակները:

Ձեռքի տակ ունեցած լինելով մոտ 25 հազար քառատողերի ժողովածու, ինչպես և ուրիշ երգերի վարիանտներ, բաղդատել ենք նույն երգերի վարիանտները և վերցրել մեր կարծիքով ընտիր համարված ձևերը: Եթե թուրքերեն բառերի տեղը հայերենը գտել ենք, հայերենն ենք պահած. բայց և այնպես դեռ հաճախ մնում են թուրքերեն բառեր, մանավանդ հանգերի մեջ:

Համար 2, 4, 5, 43, 44, 45, 46, 47 և 50 երգերը ժողովրդի մեջ ապրեն ամբողջ են**. դրանցից համար 5, 46 և 47 որքան գիտենք, առաջին անգամ այստեղ են հրատարակվում:

Համար 33, 37, 38, 48 և 49 երգերը ժողովրդի մեջ անկապ տներով, խառն ի խուռն երգվում են այս կամ այն անձի, կամ կանապան հանդիպման դեպքերի և այլն մասին: Այդպիսի բազմաթիվ տներից առել ենք միայն ընտիրները և աշխատել ենք այնպես դասավորել, որ որոշ իմաստ արտահայտվի:

Մնացած 36 երգը մեր խմբագրությամբ են կազմված: Ժողովուրդը սովորաբար մի տուն միայն երգում է որևէ եղանակով և ապա իրեն ծանոթ քառատողերից, առանց մտքին ուշադրու-

---

* Խոսքը «Հայ գեղջուկ երաժշտություն» աշխատության մասին է, որի մի մասը լույս է տեսել «Անահիտ» ամսագրում (էջ 70—73 և 127—130, Փարիզ, 1907), ինչպես նաև՝ Կոմիտաս, «Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ» գրքում (էջ 15—50, Երևան, 1941): Ծ. Խ.

** Բեմոլ և դիեզ նշանները: Ծ. Խ.

* «Հայ քնար միաձայն գեղջուկ երգերի» տասնյակների տպագրությունը չի իրականացվել նյութական միջոցների բացակայության պատճառով (տես՝ Մ. Աբեղյան. «Հիշողություններ Կոմիտասի մասին - «Կոմիտաս» ժողովածու նվիրված ծննդյան վաթսունամյակին, էջ 64—65 1930 թ. Երևան): Երևանի Կոմիտասյան արխիվում կան Կոմիտասի ձեռքով, թանաքով մաքուր գրված «Հայ քնար միաձայն գեղջուկ երգերի» Ա տասնյակի անվանաթերթը, նախաբանը և տեքստերի ու նոտաների մի մասը, և Ա ու Բ տասնյակների ցանկը: Ծ. Խ.

** Ծանոթագրություններում երևում է, թե այդ համարները ո՛չ երգերին են վերաբերում: Ծ. Խ.

թյան դրդմամբ, շարունակության մեջ երգում է, անխափար ամբ կամ այն բառասացը: Մենք աշխատել ենք հաշվել անելի բնագրությունն այն պես անել, որ բոլորը միասին, որքան կարելի է մի ամբողջություն կազմեն և հարմար լինեն նվագակցի և կրկնակների իմաստին:

«Հապար ու մի խաղ». Ժողովրդական երգարան. Առաջին հիանյակ (Երկրորդ տպագրություն): Խմբագրեցին Կոմիտաս վարդապետ և Մանուկ Աբեղյան. էջ 67. Վաղարշապատ, 1904:

ՀԱՏՎԱԾ «ՀԱՊԱՐ ՈՒ ՄԻ ԽԱՂ» ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԱՐԱՆԻ Բ. ՀԻԱՆՅԱԿԻ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հապար ու մի խաղի այս երկրորդ հիանյակն ևս կազմված է ամբողջական ժողովրդական երգերից, որոնք բոլորն ունին իրենց հատուկ եղանակները և դասված են երգեր և ոչ կարգաց հատար:

Խմբագրությունը կատարված է ինչպես առաջին հիանյակում:

Հատոր 7 և 14 երգերը ժողովրդի մեջ արդեն ամբողջ են:

Հատոր 3 5, 7, 20 22, 24, 28 50 երգերի վարիանտները բաղդատված են, ամբողջացված և անելը որոշ դասավորությամբ են առնված:

Մնացած 18 երգը մեր խմբագրությամբ են կազմված, իրարից անկախ խաղերից:

«Հապար ու մի խաղ». Ժողովրդական երգարան. Երկրորդ հիանյակ: Խմբագրեցին Կոմիտաս վարդապետ և Մանուկ Աբեղյան. էջ 99. Վաղարշապատ, 1905:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՏԵՔՍՏԻՄ ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ ԿՐՃԱՏ ՆՇՈՒՄՆԵՐԸ

ԱԺ I Կոմիտաս. Ժողովրդական երգեր: Ազգագրական ժողովածու, հայերեն նոտագրությունից փոխադրեց եվրոպականի, առաջաբանով և դիտողություններով, Սպիրիդոն Մելիքյան: Հրատարակություն ՀՍԽՀ Գիտության և Արվեստի ինստիտուտի, Պետհրատի երաժշտական սեկտոր, Երևան, 1931:

ԱԺ II Կոմիտաս. Ազգագրական ժողովածու: Հայ ժողովրդական երգեր և պարերգեր, հատոր 2-րդ. կազմող Մ. Ղ. Աղայան, խմբագիր Ք. Ս. Կուշնարյան: Հրատարակություն ՀՍՍՀ Գիտ. ակադեմիայի Արվեստների պատմության և տեսության սեկտորի, Հայպետհրատ, Երևան, 1950:

ԺԽ Ժողովրդական խաղիկներ: Գյուղական փոքր երգեր իրենց փոփոխակներով, խմբագրեց պրոֆ. դ-ր. Մանուկ Աբեղյան, մասնակի աշխատակցությամբ Կոմիտասի: Հայպետհրատ, Երևան, 1940:

ՀԳԵ I = Հայ գեղջուկ երգեր (I տետրակ), № 13 - 22 (մեներգեր), գրի առավ և դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ: Լայպցիգ, 1912:

ՀԳԵ II Հայ գեղջուկ երգեր (նույն երգերի երկրորդ տետրակը), № 23 - 32 (խմբերգեր), գրի առավ և դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ: Լայպցիգ, 1912:

ՀԺԵ Հայ ժողովրդական երաժշտություն, նոր շարք: Գրի առավ և դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ, Փարիզ:

Տետր Բ 1925
Տետր Դ 1928
Տետր Ե - 1930
Տետր Զ - 1933
Տետր Է — 1937
Տետր Ը — 1951:

ՀՄԽ I - Հավար ու մի խաղ: Ժողովրդական երգարան, առաջին հիմնյակ (երկրորդ տպագրություն), խմբագրեցին՝ Կոմիտաս վարդապետ և Մանուկ Աբեղյան: Վաղարշապատ, 1904:

ՀՄԽ II Հավար ու մի խաղ: Նույն երգարանի երկրորդ հիմնյակը: Վաղարշապատ, 1905:

ՀՔ Հայ քնար. Հավաքածու գեղջուկ երգերի, գրի առավ և դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ: Փարիզ, 1907:

Ծանոթագրություններում բերված երգերի ձեռագրերի համարները Երևանի Կոմիտասյան արխիվի (ՀՍՍՀ Գիտ. ակադեմիայի Գրականության և արվեստի թանգարան) քարտադրության մեջ գնդուված համարներն են:

1. «Հով արեք». ՀՔ առաջին երգն է: Ըստ Մ. Աբեղյանի «Հով արեք»-ի համար Կոմիտասը երկու տարբեր երգերի եղանակներ է միացրել*: Դրանցից մեկը, հավանաբար, № 314 ձեռագրի 3-րդ էջում գրված երգն է, որ իրենից ներկայացնում է մեներգի առաջին ֆրազի ազգագրական մի պարզ վարիանտը:

Ժողովրդական մելոդիան մշակման մի քանի փուլ է անցել: 22.9. 1900 թվական կրող մի ձեռագրում, որպես խմբերգ մշակված «Հով արեք»-ում (անտիպ) մելոդիան արդեն ընդարձակված և բարեփոխված է, սակայն մեներգի **դո-մաժոր** հատվածի երկրորդ կեսն այդտեղ դեռևս չկա. առկա են այլ տարբերություններ ևս: Միաժամանակ, նույն ձեռագրում մատիտով կատարված Կոմիտասի ուղղումները երգի մելոդիան նմանեցնում են մեներգային մշակման վարիանտին: Չնայած դրան, 1903 թվին «Հապար ու մի խաղ»-ի համար որպես երաժշտական հավելված գրված նոտաներում «Հով արեք»-ի մելոդիան վերջնական վարիանտից դեռևս որոշ (ճիշտ է՝ աննշան) տարբերություններ ունի (այս վերջին վարիանտը Մ. Աբեղյանից վերցնելով Սպ. Մելիքյանը վերադրել է ԱԺ I, էջ 71, այդ մասին տե՛ս նաև ԱԺ I Առաջաբանը, էջ IX):

«Հով արեք»-ը Կոմիտասի կատարմամբ գրված է ձայնապնակի վրա (ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան): Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 5, որտեղ եղած 5-րդ տունը, որ 1-ին տան կրկնությունն է, ՀՔ մեներգի մեջ ավելորդ է բերված, քանի որ երաժշտությանը չի համապատասխանում: (Այդ 5-րդ տունը երգի կեսն է կազմում միայն, երգը կիսատ է մնում): Մոսկվայի 1939 թ. հրատարակության մեջ անհամապատասխանությունը վերացնելու նպատակով ավելացված է ևս մեկ տուն (2-րդ տան կրկնությունը), որի հետևանքով «Հով արեք»-ի ոտանավորը դարձել է 6 տուն, առաջին երկու տունը գրված երկու անգամ:

Հիմք ունենալով «Հայ քնար»-ում եղած երաժշտական տեքստը և Կոմիտասի կատարման ձայնագրությունը, այս հրատարակության մեջ երգի խոսքերից կրկնվող 5-րդ տունը հանված է:

Մեներգը արտատպվում է «Հայ քնար»-ից:

Նվագակցության մեջ, բացի նախավերջին **դո-մաժոր** հատվածից, տարբեր մելոդիկ գծերն իրենց առանձին դինամիկական նշաններն ունեն: Այսպես, օրինակ, 8-րդ տակտում եղած f նշանը վերաբերում է միայն վերևի ձայնին, իսկ ներքևի պահված ձայնը այդ տեղում շարունակվում է ppp, ինչպես ցույց է տրված երգի սկզբում: «Հայ քնար»-ում այդ f նշանը սխալմամբ դրված է երկու տողերի մեջտեղում, պետք է վերևի ձայնի մոտ լինի, ինչպես ուղղված է սույն հատորում:

1939 թվի հրատարակության մեջ երգի կրկնությունը ցույց է տրված 5-րդ տակտից, առանց դաշնամուրային նախանվագի. դա անհիմն է, 2-րդ անգամ երգը կատարվում է նախանվագով (տե՛ս ՀՔ, № 1):

2. «Հաբրբան». ՀՔ, էջ 10, № 2: Սոպրանոյի և տենորի փոխերգ է: Այս երգի մասին Մ. Աբեղյանը իր և Կոմիտասի համատեղ կատարած խմբագրական աշխատանքի կապակցությամբ հետևյալն է գրում. «...Որովհետև «Հաբրբան ջանե-ջան» կրկնակը նա (Կոմիտասը) երկու փոքր ինչ տարբեր եղանակներով ուներ, այդ ինձ թելադրեց մի այնպիսի երգ խմբագրել, որ փոխեփոխ երգեն իրար դիմելով սիրո խոսքերով տղա և աղջիկ: Կոմիտասն սկզբում չէր ընդունում այդ, առարկելով, թե մեր գյուղերում այդպես չեն երգում, բայց երբ ես ցույց տվի, որ ժողովրդական երգերի բանաստեղծության մեջ կա փոխը, նա համաձայնվեց սրան: Այս մանրամասնությունների մեջ մտնում եմ, որպեսզի պարզ լինի, որ Կոմիտասը ժողովրդական երգերը մշակելով հանդերձ՝ ձգտում էր ըստ ամենայնի չհեռանալ բնիկ ժողովրդականից»*:

«Հաբրբան»-ի ազգագրական վարիանտները կան № 725 ձեռագիր ժողովածուում, էջ 51, 112, 114, 115, 148: Դրանք թե՛ միմյանցից և թե՛ մշակված վարիանտից զգալի տարբերություն

* Մ. Աբեղյան. «Հիշողություններ Կոմիտասի մասին» («Կոմիտաս» ժողովածու, նվիրված ծննդյան 60-ամյակին, էջ 63, Երևան, 1930):

* Նույն տեղում:

ունեն: Կոմիտասի մշակումը ներկայացնում է այդ բոլոր երգերի յուրատեսակ ստեղծագործական սինթեզը: Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 49, № 41:

Երգն արտատպվում է «Հայ քնար»-ից:

Կոմիտասի երաժշտական տեքստում կատարված է հետևյալ փոփոխությունը. 8-րդ տակտից սկսած, նվագակցության ձախ ձեռքի պարտիայում փոքր լիգաներով միացված էին երկու առանձին ձայնի (տարբեր մեղոդիկ գծերի) պատկանող ձայնանիշներ (ՀՔ, էջ 11—12): Այդ լիգաները հանված են:

1939 թվի հրատարակության մեջ «Հաբրբրբան»-ի նոբերանգավորումը փոփոխության է ենթարկված: Այս երգում ևս, ինչպես «Հով սարեք»-ում, շատ տեղեր նվագակցության աջ և ձախ ձեռքի պարտիաները իրենց առանձին երանգանիշներն ունեն:

3. **«Երկինքն ամպել է».** ՀՔ, էջ 15, № 3: Այգագրական վարիանտները գետեղված են ԱԺ I, էջ 70 և ԱԺ II, էջ 33: Մշակման մեջ մեղոդիան փոքր փոփոխություններ է կրել, մասնավորապես, ավելացվել են կրկնությունները, որոնք այգագրական վարիանտներում չկան: Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 13, № 10:

Արտատպվում է «Հայ քնար»-ից, ակնհայտ վրիպակների ուղղումով:

4. **«Անտունի».** ՀՔ, էջ 17, № 4: № 725 ձեռագիր ժողովածուում գետեղված արդեն մշակված մեղոդիան վերջնական վարիանտից մետրոռիթմին վերաբերող փոքր տարբերություն ունի: Այդ ժողովածուում մեղոդիայի գրառման մոտ հայկական և եվրոպական տառային նոտագրությամբ Կոմիտասի կողմից մատիտով կատարված մի քանի նշումներ կան, որ վերաբերում են երգի ներդաշնակությանը: Ցույց տրված հարմոնիան հիմնականում նման է մեներգի վերջնական վարիանտի հարմոնիային:

Արխիվում կա նաև երգի մշակման մի սևագրություն (ձեռագիր № 566), որտեղ մեղոդիան գրեթե նույնն է, սակայն նվագակցությունը դեռևս հեռու է իր վերջնական կատարելությունից (նվագակցության մեջ գերակշռում են մեղեդիական աշխատանքի «ընդհանուր ձևերը»՝ արպեջիո, գամելաթական ընթացք): Դա Կոմիտասի սկզբնական փորձերից մեկն է և ցույց է տալիս «Անտունի»-ի նվագակցության ֆակտուրայի, ռիթմի, հարմոնիայի և ընդհանրապես այդ երգի իրար անմասնական երաժշտական կերտվածքի կրկնակի կերտման ընթացքը: Այդ փորձ-սեսարությունը մի ավելորդ անգամ հաստատում է երգի ստեղծման վրա Կոմիտասի դրած աշխատանքի տաղանդագործական ոգի խորությունն ու նշանակալիությունը:

«Անտունի»-ի բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 6, № 2: ՀՄԽ I երկու տպագրություններում և մշակման մեջ այդ տեքստը տարբերություն ունի:

Առաջին տպագրության մեջ երգի 2-րդ տուն 4-րդ տողը գրված է՝

Ղարիբի սիրտն է պղտոր ու մոլոր:

Երկրորդ տպագրության մեջ «ժողովրդական մի վարիանտից առնելով» փոխված է՝

Անտունի սիրտն է պղտոր ու մոլոր:

Այստեղից էլ Կոմիտասը վերցրել է երգի վերնագիրը:* Առկա են այլ փոքր տարբերություններ ևս, օրինակ.

Ստված սիրեք՝ մի ընիք սըրտիկ սևավոր:

Երկրորդ տպագրության մեջ փոխված է՝

Ախ, իսկի մի 'ընիք սըրտիկ սևավոր:

ՀՄԽ երկու տպագրություններում՝

Էրթամ 'ձի թալեմ էն ելման գետեր:

Կոմիտասի մշակման մեջ՝

Էրթամ 'ձի թալեմ էն ելման գետեր:

1939 թ. հրատարակության մեջ «Անտունի»-ի նվագակցության 2-րդ տակտի երկրորդ մի ձայնանիշները միացնող գիծը հանված է, որի հետևանքով այդ տեղում ստացվում է I և IV օկտավայի մի, մինչդեռ պետք է լինի II և IV օկտավայի մի (այդպես է նաև բոլոր հանանման տակտերում, մինչև 14-րդ տակտը ներառյալ), կան մի շարք վրիպակներ ևս: Երգն արտատպվում է «Հայ քնար»-ից առանց փոփոխության:

---

* Տես այդ մասին Մ. Աբեղյանի Հայ հին գրականության պատմություն, հատոր 2-րդ, էջ 566, Երևան, 1946

5. **«Գարուն ա»**. ՀՔ, էջ 24, № 6ա: Ազգագրական վարիանտը կա ԱԺ I, էջ 5, ԱԺ II, էջ 29 (1891 թ. գրված Կոմիտասի տետրից) և № 325 ձեռագիր ժողովածուում, էջ 89: Առաջին երկուսը, որ բերված են ստորև, միմյանցից և մշակվածից տարբեր են:

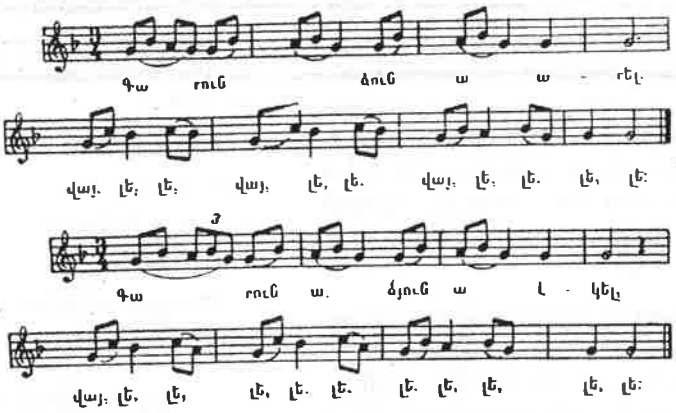

№ 325 ձեռագրի վարիանտը մշակվածից տարբերվում է նրանով, որ կրկնակը 1/4 նախատակտով է սկսվում: Բանաստեղծական տեքստը պետեղված է ՀՄԽ I, էջ 38, № 32:

«Գարուն ա» երգը Կոմիտասը մշակել է նաև որպես խմբերգ, դաշնամուրով (անտիպ) և առանց նվագակցության (ՀՔ, էջ 26, № 6բ): Առանց նվագակցության խմբերգի և մեներգի մեղոդիան նույնն է, ներդաշնակության մեջ մեծ կանոնավորություն կա: Դաշնամուրով խմբերգի սնագիր ձեռագրերից մեկում (ձեռ. № 555) կա նախանվագ, որը մեներգի նախանվագի մի նախնական վարիանտն է:

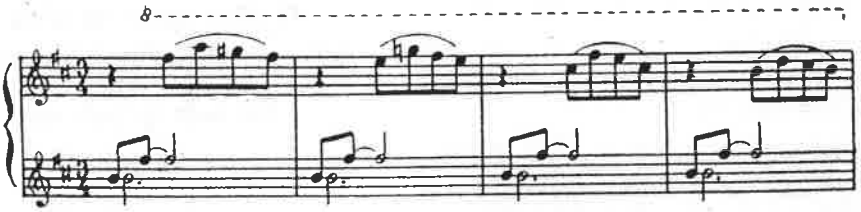

Արտատպվում է «Հայ քնար»-ից առանց փոփոխության: «Գարուն ա» երգով ավարտվում են «Հայ քնար»-ում եղած մեներգերը:

6. **«Ծիրանի ծառ»**. Այս երգի համար հիմք են ծառայել Կոմիտասի Ազգագրական ժողովածուում պետեղված հետևյալ երգերը.

ա) «Ծիրանի ծառ, բար մի տա», բ) «Հա տվեք, հետ տվեք» և գ) «Հով, հով, հովն ընկավ» (ԱԺ I, էջ 3, № 8, 9, 10)*: Այդ երգերը մշակման մեջ մտնելով իրենց ամբողջականությունը պահպանել են, սակայն թե՛ խոսքի և թե՛ երաժշտության, և հետևաբար նաև ընդհանուր բնույթի տեսակետից միմյանց հետ մոտիկ լինելով և միմյանց լրացնելով, Կոմիտասի ստեղծագործության մեջ դրանք օրգանապես միաձուլվել, մեկը մյուսի բնական շարունակություն են դարձել: Այդպիսով ստացվել է մեծ ֆորմայի, լայնաշունչ ստեղծագործություն:

Հետաքրքիր է, որ Կոմիտասի ժողովրդական երգերի տետրում (ձեռ. № 302) այդ երեք երգն արդեն գրված են հենց այն հաջորդականությամբ ինչպես դրվել են մշակման մեջ: Քանի որ Կոմիտասի այդ տետրը (ԱԺ I-ի բնագիրը) Սպ. Մելիքյանի կողմից արտագրվել է 1904 թվին, ուրեմն մինչև այդ «Ծիրանի ծառ»-ի ամբողջությունը՝ ներդաշնակությամբ թե առանց ներդաշնակության գոյություն է ունեցել (տես ԱԺ I, Առաջաբանը, էջ VIII): Ի դեպ, հիշյալ երեք

* «Հով, հով, հովն ընկավ» երգը Ազգագրական ժողովածուում երեք տարբեր վարիանտ ունի՝ № 7, 10, 37: «Ծիրանի ծառ» մեներգում Կոմիտասն օգտագործել է միայն № 10-ը:

Երգի խոսքերն ու նույն հայտորդականության միացված են որպես մեկ երգ ՀՄԽ II հիանալում (էջ 5, № 1), որն, ինչպես հայտնի է, լույս է ընծայվել 1905 թվին:

Երեք երգերի առանձին դարձվածքները № 302 ձեռագրում և մշակումներում վարիանտներ ունեն: Կարևոր է նշել առաջին երգի («Ծիրանի ծառ») 2-րդ նախադասության վարիանտը, որ տեղ երգի ինչպոնածավանդը տեքստիա ավելանում է.

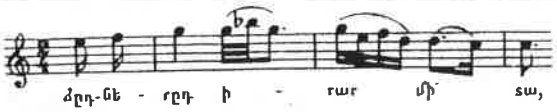

և երկրորդ պարբերության սկզբի վարիանտները, որոնք լայնային տարբեր երանգներ ունեն.

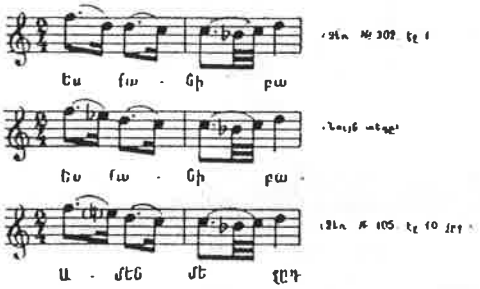

Բերված վարիանտներից վերջինը Կոմիտասն օգտագործել է «Ծիրանի ծառ»-ի խմբական մշակումներում (ձեռ. № 405, էջ 10 բ և 7 բ):

«Ծիրանի ծառ» մեներգը առաջին անգամ հրատարակվել է 1928 թվին (ՀԺԵ, տետր Դ): Այդ հրատարակության նախաբանում ասված է, որ «Ծիրանի ծառ»-ը, ինչպես նաև նույն տետրի մեջ ընդգրկված «Կռունկ», «Էրվում եմ», «Նավանք» և «Խնկի ծառ» մեներգերը քաղված են մի ձեռագիր հավաքածուից, որը պահպանվել է օր. Մարգարիտ Բաբայանի խնամքով, օրինակված 1911 թվին, և որի մեջ «Ծիրանի ծառ»-ը «Կռունկ»-ը և «Նավանք»-ը գրված են եղել հենց իր՝ Կոմիտասի ձեռքով:

Կոմիտասի արխիվում 1955 թվի նյութերի մեջ ստացվել է Մ. Բաբայանի ձեռագիր մի տետր, ընդօրինակված 1911 թվին Սալիտակ կղզում (Շենքլին, Անգլիա), որի մեջ «Ծիրանի ծառ» երգը չկա, իսկ «Կռունկ»-ն ու «Նավանք»-ն էլ գրված են ոչ թե Կոմիտասի, այլ Մ. Բաբայանի ձեռքով: Ըստ երևույթին ՀԺԵ նախաբանում խոսքը մի այլ հավաքածուի մասին է: Նույն 1955 թվի նյութերում կան «Ծիրանի ծառ» մեներգի մշակման 4 օրինակ, առանձին նոտային թերթերի վրա, որոնք բոլորն էլ համարակալված են № 554:

Դրանք են.

ա) Մատիտով, սևագիր օրինակ: Երգի 1-ին հատվածի տոնայնությունը **ֆա մինոր** է (բանալիում դրված է 3 բեմոլ), գրվածը թերի է, մինչև «Հա տվեք»-ը:

բ) Նույնը, որոշ փոփոխություններով, թանաքով արտագրված, նույնպես սևագիր: Լրիվ է, բայց երանգանիշները և տեմպի ցուցիչները դրված չեն:

գ) Թանաքով մաքուր գրված օրինակ: Առաջին հատվածի տոնայնությունը **լա-բեմոլ-մինոր** (բանալիում դրված է 6 բեմոլ), լրիվ է:

Այս երեքը գրված են Կոմիտասի ձեռքով:

դ) Թանաքով մաքուր գրված օրինակ: Նախորդի արտագրությունն է, կատարված Մ. Բաբայանի ձեռքով:

Այս վերջինը մի մասնավոր հետաքրքրություն ունի, այն է, որ երգի վերջում, նոտային թերթի աջ անկյունում հավանաբար Մ. Բաբայանի ձեռքով, մատիտով գրված է «1906, Փարիզ», ըստ երևույթին երգի մշակման կամ արտագրության ժամանակն ու տեղը*: Նույն ձեռագրի սկզբում, վերևի ձախ անկյունում դարձյալ Մ. Բաբայանի ձեռքով գրված է՝ «Sol mineur, avec un bémol» այսինքն նշված է երգի վերջնական տոնայնությունը: Ամենայն հավանականությամբ դա Կոմիտասի ցուցմունքն է:

---

* Ընդունելով, որ մեներգը ստեղծվել է ամենաուշը 1906 թվականին (տե՛ս նաև Սայ. Մելիքյանի դիտողությունն այդ մասին ԱԺ I, էջ VIII-ում), չի պարզվում սակայն, թե ինչպես է, որ «Ծիրանի ծառ»-ը՝ Կոմիտասի լավագույն գործերից մեկը, տեղ չի գտել ո՛չ նրա «Հայ քնար» ժողովածուում (հրատարակված 1907 թվին), ո՛չ էլ, հետագայում, «Հայ գեղջուկ երգեր» ժողովածուում:

Թեև հիշված ձեռագրերում եղած տարբերությունները միմյանցից և տպագրվածից ընդհանուր առմամբ շատ չեն (դրանք հիմնականում վերաբերում են երգի առաջին պարբերությանը), այնուամենայնիվ այդ ձեռագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս երգի վերջնական վարիանտի գոյացման ընթացքը: Տոնայնական փոփոխությունից բացի, անհրաժեշտ է նշել նաև երգի սկզբնական ֆրազի տակտում ունեցած դիրքի փոփոխումը («ա» ձեռագրում այդ սկիզբը երկու վարիանտով է գրված): Ստորև բերվում են «ա» և «գ» ձեռագրերում եղած երգի սկզբի վարիանտները:

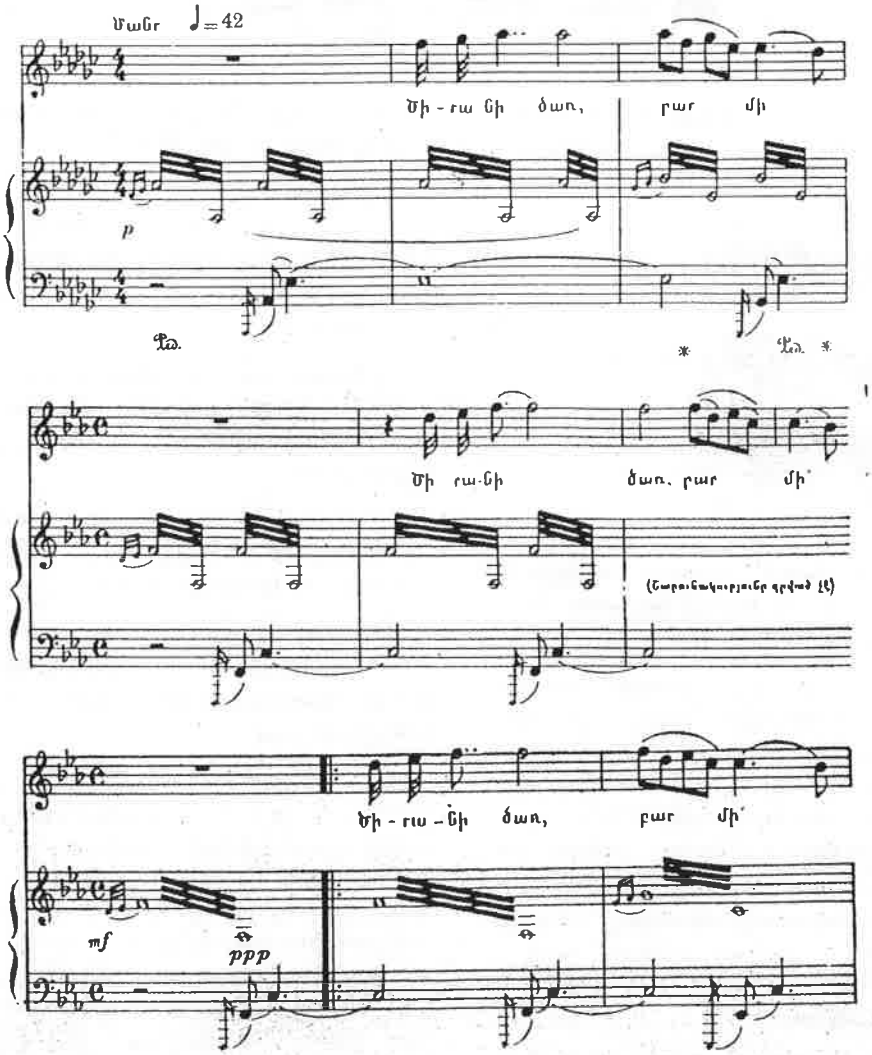

Ինչպես տեսնում ենք, ոչ մեկն էլ նման չէ տպագրվածին, ինչպես նաև Ավգագրական ժողովածուում եղած միաձայն մելոդիային, որտեղ երգն սկսվում է առաջին տակտում և առաջին երկու ձայնանիշը նախատակտ են կազմում:

«Գ» և «դ» ձեռագրերը տպագրվածից այլ տարբերություն չունեն, եթե նկատի չառնենք, որ այս ձեռագրերում երգի դինամիկայի և պեդալի նշանները ավելի մանրամասնորեն են գրված և տեմպի նշումները գրված են ոչ թե իտալերեն, այլ հայերեն:

Հարց է ծագում. Մ. Բաբայանի կողմից ընդօրինակված այդ «դ» ձեռագի՞րն է արդյոք հիմք հանդիսացել 1928 թվի տպագրության համար: Եթե այո, ուրեմն պետք է ենթադրել, որ վերոհիշյալ փոփոխությունները կատարել է այդ հրատարակության խմբագիր կոմպոզիտոր Վ. Սարգսյանը. այն է՝ նա երգի տոնայնությունը փոխել է Մ. Բաբայանի ընդօրինակության մեջ եղած Կոմիտասի ցուցմունքի հիման վրա, իսկ սկզբնական ֆրազի տակտային տեղը՝ Ավգագրական ժողովածուի հիման՝ վրա: Դժբախտա-

բար այդ մասին ՀԺԵ Դ տետրում որևէ դիտողություն չկա: Իսկ եթե ոչ, ապա մնում է կարծել, որ գոյություն ունի «Ծիրանի ծառ» մեներգի մշակման մի այլ, թերևս վերջնական բնագիր-վարիանտ, որը դեռևս մեզ հայտնի չէ: Քանի որ այդ հարցը լիովին պարզել առայժմ հնարավոր չէ, նպատակահարմար գտնվեց երգի տոնայնությունը և սկզբնական Տրպի տեղը պահպանել այնպես, ինչպես 1928 թվի տպագրված օրինակում է:

Ներկա հրատարակության մեջ պահպանված են նաև տպագրվածում եղած սեմպլի և կատարման բնույթի իտալերեն նշումները, որոնք ձեռագրերում չկան: Տպագրվածի մեջ դինամիկայի և պեդալի պակասող նշանները այս հրատարակության մեջ առնված են Կոմիտասի ձեռագրից («գ»): Տեմպի հայերեն նշումները չեն բերված, որովհետև դրանք եղածին գրեթե նոր բան չեն ավելացնում: Այդ նշումներն են.

Lento. Con affetto	*հատվածի համար՝* ծանր,
Meno lento	*հատվածի համար՝* քիչ աշխույժ,
Moderato	*հատվածի համար՝* չափավոր-հանդարտ,
Lamento, ma tranquillo	*հատվածի համար՝* չափավոր և հանդարտ,
Piu lento, con dolore	*հատվածի համար՝* քիչ ծանր:

Չափահարի ցուցիչները նույնն են երկու տեղում:

Ձեռագրում երգի վերջից հաշված 6—7 տակտերի մոտ կա՝ **«Չափավոր և հանդարտ** $^1/_4$**=92»** նշումը, որը 1925-ի և ներկա հրատարակության մեջ դուրս է թողնված: 1928 և 1939 թթ. հրատարակության մեջ բանաստեղծական տեքստում եղած մանր վրիպումները ներկա տպագրության մեջ «Հավար ու մի խաղ»-ի հիման վրա ուղղված են, կատարված են նաև այլ մանր ուղղումներ:

«Ծիրանի ծառ» մեներգը ձոնված է երգիչ **Արմենակ Շահ-Մուրադյանին** (ՀԺԵ, տետր Դ):

7. **«Քելեր, ցոլեր».** ՀԳԵ 1-ին տետրի առաջին երգն է, № 13*: Բանաստեղծական տեքստը ՀՄԽ հիսնյակներում չկա:

«Քելեր, ցոլեր»-ը իրենից ներկայացնում է ժողովրդական երկու երգի միացում: Այդ երկու երգը («Քելեր, ցոլեր» և «Սարի սովոր») առանձին-առանձին, բայց մեկը մյուսից անմիջապես հետո, կետեղված են Կոմիտասի Ազգագրական ժողովածուի (ԱԺ 1) բնագրում (ձեռ. № 302, էջ 63, № 310 և 311): Ինչպես Կոմիտասի մի շարք այլ ստեղծագործություններում, այս դեպքում ևս ժողովրդական առանձին երգերը մեկ ամբողջության մեջ միացված են նուրբ կատարված ընտրությամբ:

Կոմիտասի արխիվում պահվում են այս երգի մշակման մի քանի ձեռագիր, որոնք տպագրվածի նախնական վարիանտներն են և նրանից փոքր տարբերություն ունեն: Ձեռագրե-

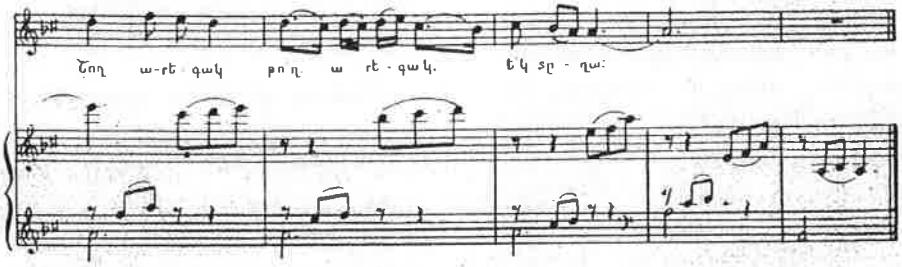

րից մեկում երգի նախանվագը և վերջնվագը չկան, № 424 և 554-ում նախանվագը երկու տակտ է (կրկնվում է 1-ին տակտի ֆիգուրը), իսկ տների կրկնությանն անցնելու եռատակտ ֆրազը բացակայում է: № 401 ձեռագրում երգի վերջին տան համար մի քանի վերջավորություն կա գրված, որոնցից մեկը (վերը բերվածը) տպագրվածից լրջալի տարբերվում է:

№ 568 մեծադիր տետրում, որը գրված է հավանաբար 1911 թ. առաջին կեսին, «Քելեր,

* «Հայ գեղջուկ երգերը» բաղկացած են երկու տետրակից, տետրակ Ա՝ մեներգեր (№ 13—22), տետրակ Բ՝ խմբերգեր (№ 23—32): Այդ ժողովածուն Կոմիտասը դիտում էր որպես «Հայ քնար»-ի շարունակություն, ուստի առաջին տետրակում երգերի հաշվարկումը սկսել է № 13-ից:

ցոլեր» երգն ունի խմբագրական շտկումներ և փոփոխություններ, որոնց շնորհիվ նա ստանում է իր գրեթե վերջնական տեսքը, սրսիպանելով տպագրվածից աննշան տարբերություններ:

Տպագրված երգում (ՀԳԵ I), կրկնակի վերջին տակտում («Ե՛կ, տղա») նվագակցության երկրորդ **դո-դիեզը** որոշ կասկածի տեղիք է տալիս: Վերոհիշյալ ձեռագրերից ոչ մեկում այդ նոտան չկա, այլ դրա փոխարեն **լա** է:

«Քելեր, ցոլեր»-ը Կոմիտասը մշակել է նաև որպես խմբերգ (ՀԺԵ, տետր Դ): Խմբերգի և մեներգի մելոդիաները լադային երանգի տեսակետից փոքր, բայց կարևոր տարբերություն ունեն միմյանցից, երկու մշակումների ներդաշնակման մեջ մեծ կանոնավորություն կա:

Արտատպվում է «Հայ գեղջուկ երգեր»-ից առանց փոփոխության:

8. «Քելե, քելե». ՀԳԵ I, էջ 5, № 14: Բանաստեղծական տեքստը ՀՄԽ հիմնյակներում չկա:

Հետաքրքրական է այս երգի եղանակի խիստ մոտիկությունը Կոմիտասի գրի առած մի այլ՝ «Ալիկ բալիս սպանեցին» սրտառուչ ողբերգի եղանակին (գրի է առել Կողբ գյուղում, 1913 թ., տե՛ս ԱԺ II, էջ 74, № 68): Նույն երգի մի ուրիշ վարիանտ, իր եղանակով ավելի ևս մոտիկ «Քելե, քելե» երգին, գրի է առել Կոմիտասի աշակերտ Հակոբ Հարությունյանը «Ալաբաշին ըսպանեցին» խոսքերով (տե՛ս նրա «Մանյակ» ժողովածուի բնագիրը ԳԱ Արվեստի ինստիտուտում):

Մշակումը սևագիր վիճակում գտնվում է Կոմիտասի 1911 թվականի տետրում (ձեռ. № 399, էջ 19—20), կա նաև մոմաթղթի վրա տպագրության ներկայացնելու համար սև թանաքով մաքուր արտագրված (ձեռ. № 401): Տպագրվածի համեմատությամբ այս երկուսն էլ նախնական վարիանտներ կարող են համարվել: Մելոդիան նույնն է, եթե չհաշվենք կրկնակում եղած վարդարանքի փոքր կանոնավորությունը: Էականը նվագակցության սկզբնական տակտերի ռիթմի և ֆակտուրայի տարբերությունն է: Ձեռագրի մեջ շարժումը հաճախակի է, շարունակ ութերորդականներով, այդ տակտերում պահպանվում է նախանվագի ֆակտուրան: Մոմաթղթի վրա գրված օրինակում մատիտով կատարված փոփոխությունները երգը բերում են գրեթե իր վերջնական տեսքին:

Այս երգում հետաքրքիր և Կոմիտասի համար բնորոշ է պեդալի առանձնահատուկ գործածությունը:

«Քելե, քելե»-ն արտատպվում է «Հայ գեղջուկ երգեր»-ից: Դեպալի նշանակման մեջ 11-րդ և 15-րդ տակտերում եղած ակնհայտ վրիպակներն ուղղված են վերոհիշյալ ձեռագրերի հիման վրա:

9. «Սար, սար». ՀԳԵ I, էջ 8, № 15: № 725 ձեռագիր տետրում մելոդիայի մելիկմը ավելի առատ է, մշակման մեջ Կոմիտասն այն չափավորել է: Բանաստեղծական տեքստը վերադրված է ՀՄԽ I, էջ 21, № 17:

Կոմիտասի արխիվում կան այս փոքրիկ մեներգի մշակման մի շարք սևագիր էսքիզներ, մի մասը թերի գրված: Հիշենք դրանցից № 399 ձեռագիր տետրում եղածը, որ «1911, 8/ը, Շենքլին» նշումն է կրում և հայկական ձայնանիշներով կատարված բազմաթիվ ուղղումներ ունի, և № 401 ձեռագրում եղածը, որ արտագրված է տպագրության ներկայացնելու համար և նման է երգի մշակման վերջնական վարիանտին:

Երգը մշակված է նաև քառաձայն խառը խմբի համար (անտիպ):

Արտատպվում է «ՀԳ երգերից» առանց փոփոխության:

10. «Կանչե, կռունկ». ՀԳԵ I, էջ 10, № 16: Ապգագրական ժողովածուում այս երգը կա այլ խոսքերով. «Դե քելե, դե քելե, Յուղաբեր» վերնագրով (հատոր I, էջ 25): Մշակման մեջ մելոդիան փոքր փոփոխություններ է կրել: Բանաստեղծական տեքստի առանձին հատվածների վարիանտներ կան ԺԽ, էջ 227—232:

Մեներգի մշակման օրինակները, չհաշված մի շարք անավարտ էսքիզներ, կան № 568, 441 և 399 ձեռագրերում: Դրանցից երկրորդում կա՝ «Ալեքսանդրիա, 1911, 19/ե» (Կոմիտասի նշումներից դատելով առաջինն ավելի վաղ է գրված), վերջինը, ինչպես ասվել է, գրված է 1911 թվի օգոստոսին, Սպիտակ կղզում (Շենքլին, Անգլիա): № 399 ձեռագրում եղած տարբերությունը տպագրվածից թեև շատ չէ, բայց երևում է երգի վերջնական խմբագրման ընթացքը: Վերջին ձեռագրում երգը գրեթե լիովին նմանվել է տպագրված վարիանտին, այստեղ պակասում են կատարողական նշումները:

№ 568 և 441 ձեռագրերում եղածը տպագրվածից հետևյալ տարբերությունն ունի. 10—12-րդ տակտերում (կրկնակ) բասի ձգվող հնչյունը **սոլ-դիեզն** է, իսկ 16—17-րդ տակտերում՝ **ռե-դիեզը**: Մինչդեռ վերջնական վարիանտում Կոմիտասը բասն ավելի շարժուն է դարձրել (սեկունդային կարճ մոտիվները հաջորդաբար կանգ են առնում **լա-դիեզ, սոլ-դիեզ, ֆա-դիեզ, մի-դիեզ** հնչյունների վրա) և այդ միջոցով բասում թաքնված պոլիֆոնիկ ընթացք է ստեղծել:

ՀԳԵ ժողովածուում այս երգի մեջ վրիպակներ կան. 18-րդ տակտի **սի-դիեզը** պետք է լինի **ռե-դիեզ**, ինչպես վերը հիշված ձեռագրերում է: Վերջից 5-րդ տակտում դրված ավելտման նշանը պետք է լինի կրկնության նշան, դրանից հետո եկող քառատակտը պետք է կատարվի միայն մեկ անգամ, երգի վերջում, որպես վերջնագիր (ի դեպ ձեռագրերում այդ քառատակտը չկա, հավանաբար դա ավելացված է տպագրության ներկայացված վերջնական վարիանտում): ՀԳԵ այս վրիպակները նույնությամբ կրկնված են հետագա բոլոր հրատարակություններում:

«Կանչե, կռունկ»-ը արտատպվում է «ՀԳ երգեր»-ից վերոհիշյալ վրիպակների ուղղումով, սեղմի նշումը լրացված է:

11. «Ես սարեն կուգայի». ՀԳԵ I, էջ 14, № 17: Սպ. Մելիքյանը գտնում է, որ սա Ապգարական ժողովածուում եղած «Ես ելա գնացի» երգի մշակումն է (տե՛ս ԱԺ I, էջ 18 և 90). մինչդեռ դրանք միմյանցից տարբեր, ինքնուրույն երգեր են: «Ես սարեն (կամ՝ «Ես վերեն) կուգայի» երգի միաձայն վարիանտը կա № 725 ձեռագրում, որտեղից բերվում է մեղոդիայի առաջին կեսը, որն զգալի տարբերություն ունի մշակվածից:

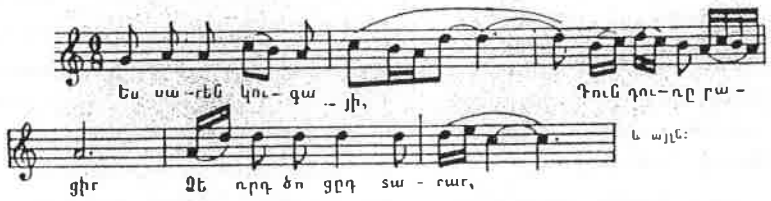

Նման մեղոդիա, բայց մնաորոիթմական այլ ձևակերպում ունի № 325 ձեռագիր ժողովածուի 25-րդ էջում եղած աշգարական վարիանտը (նույնը կա նաև № 317 ձեռագրի 17-րդ էջում):

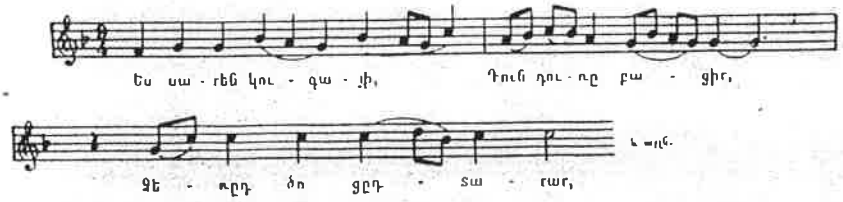

Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 38, № 33: Երգն արտատպվում է «ՀԳ երգեր»-ից, տեխնիկական կարգի փոփոխություններով:

Կոմիտասի արխիվում կան մեներգի մշակման մի շարք ավարտված և թերավարտ ձեռագիր օրինակներ, որոնք տպագրվածից քիչ բանով են տարբերվում (ձեռ. № 403, 568 և այլն): Այդ ձեռագրերում կան երգի նախանվագի հետևյալ վարիանտները.

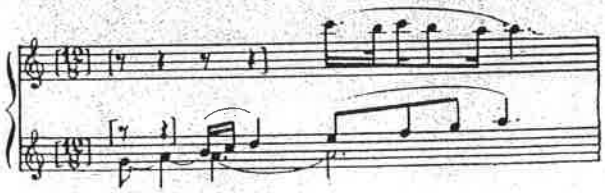

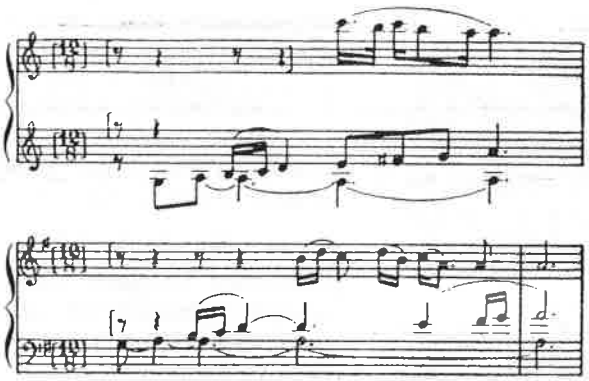

12. «Զինչ ու կինչ». ՀԳԵ I, էջ 17, № 18: Ակգագրական վարիանտները գտնվում են № 325 ձեռագիր ժողովածուում, էջ 137—139: Դրանցից երկրորդը Կոմիտասի մշակումից քիչ է տարբերվում, իսկ առաջինը, որ ստորև բերվում է, այլ եղանակ ունի:

Շամիրամի առասպելի հետ կապված ժողովրդական երգերից (որոնցից մեկն էլ «Զինչ ու կինչ» երգն է) Կոմիտասի ձայնագրություններում կան նաև «Զիմ գխու ֆաթեն կիտամ»-ը (ԱԺ II, էջ 27) և մի քանի այլ երգերի խոսքեր: Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ II, էջ 43, № 24:

Այս մեներգում բնորոշ է դաշնամուրի պարտիայի շարադրությունը, որ կատարված է երկու տարբեր՝ մանր ու խոշոր շարվածքով: Մանր շարվածքով գրվածը կազմում է՝ մի թափանցիկ հարմոնիական ֆոն, որի վրա շեշտվում, ցուցադրվում են այդ ֆոնի առանձին հնչյունները (խոշոր շարվածքով գրվածը), որոնք, ի դեպ, երգի մելոդիայից են վերցված և հարմոնիկ նվագակցության մեջ թաքնված պոլիֆոնիկ գիծ են ստեղծում (նվագակցության մեջ այդպիսի թաքնված ենթաձայնային պոլիֆոնիկ գիծ Կոմիտասն ստեղծել է իր այլ երգերում ևս): 1939 թվի հրատարակության մեջ այդ տարբեր շարվածքներն անհիմն կերպով տպվել են միևնույն շրիֆտով, որի հետևանքով նվագակցության արտահայտչությունը վատի կերպով տուժել է:

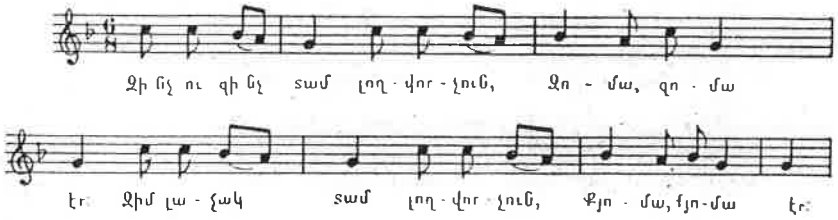

Հետաքրքրական է նշել, որ երգի նվագակցության մեջ իր ուրույն արտահայտչականությունը ստեղծելու համար Կոմիտասը որոնել և փորձել է շարադրման տարբեր եղանակներ: Պահպանված ձեռագրերը ցույց են տալիս այդ որոնումների ընթացքը: Այսպես, № 568 ձեռագրում, որն ինչպես ասվել է, վերաբերում է 1911 թվականին, նվագակցությունը գրված է մի շրիֆտով, բայց ամեն մի նոտան իր առանձին երանգանիշն ունի, և վերջնական վարիանտում «խոշոր» նոտաները այստեղ խիստ շեշտված են (p-pp-ppp ֆոնի վրա՝ f և portamento): № 401-ում, որ հատկացված է եղել տպագրության ներկայացնելու, երկու թերավարտ գրված օրինակ կա. մեկը դեռևս հնի նման, մյուսն արդեն երկու տեսակի՝ մանր և խոշոր նոտաներով: Սրանից երևում է, որ Կոմիտասը արտահայտչական այդ պրիսմին «Զինչ ու կինչ» երգում մեծ կարևորություն էր տալիս, երգը կատարելիս դա անպայման հաշվի պետք է առնվի:

Մեներգի առաջին տակտում՝ գտնվող glissando տերմինը ցույց է տալիս ասիան, թավ կապակցված, molto legato կատարումն: 4-րդ

տան երկրորդ տողը բնագրում հավելյալ վանկ ունի, այդ տողը պետք է կատարել այսպես (տե՛ս նոտային օրինակը) ապա՝ ինչպես տեքստում է:

Նույնությամբ արտատպվում է «ՀԳ երգերից»:

13. «Ալագյազ (սարն ամպել ա)». ՀԳԵ I, էջ 19, № 19: ԱԺ բնագրում (ձեռ. № 302) երգը

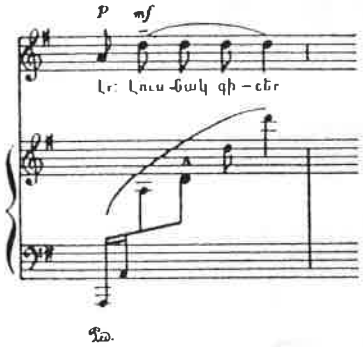

պետեղված է, որպես № 115, «Բերդի բոլոր ավագ ա» խոսքերով (կրկնակի խոսքերը նույնն են) և ունի երկու վարիանտ, որոնցից 2-րդը Կոմիտասի խմբագրած վերջնական վարիանտն է: Ժամանակին Սպ. Մելիքյանը այդ երգը չի արտագրել, հետո վերցրել է Մ. Աբեղյանից (տե՛ս ԱԺ I, էջ IX և 70): Կա նաև № 325 ձեռ. ժողովածուում, էջ 157: Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 15, № 11:

Կոմիտասի արխիվում այս մեներգի մշակման էսքիզներ կան: № 403 ձեռագրում (ծոցատետր) երգը մի քանի անգամ գրված է **սի-մաժոր**-ում, 6-րդ էջում գրվածն արդեն վերջնական տարբերության մեջ է, **(լա-մաժոր)**, բայց նվագակցությունը դեռևս տարբերություն ունի վերջնականից: № 447 ձեռագրում երգը նախանվագ չունի, նվագակցության շարադրումն այստեղ մի փոքր այլ է, (բերվում է նվագակցության բակտերի երկու տակտը):

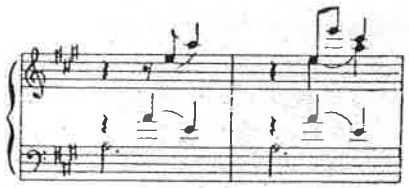

Որոշ տարբերություն կա նաև ներդաշնակման մեջ, վերջնական վարիանտն անհամեմատ կատարյալ է:

№ 399 ձեռագրում «Ալագյազ»-ը կրում է «1911 թ. 8 ը. Շենքլին» նշումը: Կոմիտասը «Ալագյազ»-ը մշակել է նաև խմբի համար (ՀԺԵ, տետր Դ): Մեներգը արտատպվում է «ՀԳ երգեր»-ից տեխնիկական կարգի մանր փոփոխություններով:

14. «Խնկի ծառ». Կատարման ժամանակ այս երգը կցվում է նախորդին. «ՀԳ երգեր»-ում այդպես էլ պետեղված է «Ալագյազ»-ից հետո (I, էջ 32, № 20): «Խնկի ծառ»-ը ևս խմբական վարիանտ ունի (ՀԺԵ, տետր Դ), որ կատարվում է խմբական «Ալագյազ»-ին կից:

Ուշադրության արժանի է այն, որ Կոմիտասն այդ երկու երգի համար չափահարի համանման ցուցիչ է նշանակել (մի դեպքում 1/4-ը, մյուս դեպքում 3/8=63-ի), մինչդեռ այժմ անհիմն կերպով սովորություն է դարձել «Խնկի ծառ»-ը (մանավանդ խմբական վարիանտը) գրվածից շատ ավելի արագ կատարելը:

Ակգագրական վարիանտները կան ԱԺ I, էջ 35, ձեռագիր № 325, էջ 159: Դրանց և մշակվածի մեջ փոքր տարբերություններ կան: Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 16, № 12 և նույնպես դրված է «Ալագյազ»-ից հետո:

№ 399 ձեռագիր տետրում այս երգը, ինչպես և «Ալագյազ»-ը կրում է «1911 թ. 8/ը, Շենքլին» նշումը: Վերջնական վարիանտի համեմատությամբ այդ ձեռագրում եղած տարբերություններից նշենք portamento-ն (—), որ դրված է նվագակցության ամեն մի ֆիգուրի 2-րդ և 4-րդ ձայնանիշների վրա, բացի դրանից, 2-րդ, 4-րդ և 6-րդ տակտերում, դաշնամուրի պարտիայում կան այլ տարբերություններ ևս: № 401 ձեռագրում, տպագրության ներկայացնելու համար երգը մաքուր արտագրելուց հետո Կոմիտասը վերանայել է նվագակցությունը: Մատիտով կատարված ուղղումները հանգեցնում են մշակման վերջնական վարիանտին: Այդ ձեռագրում կա Կոմիտասի նշումը՝ «Ութնյակ բարձր փորձել Բ տունը. նույնը՝ 2 տողը»: Այսպիսով, նվագակցությունը սկզբում նախատեսվել է ամբողջությամբ միևնույն օկտավայում կատարելու, ապա հեղինակը փորձել է 2-րդ (և 4-րդ) տան նվագակցությունը կատարել օկտավա բարձր, ապա ամեն մի տան 3-րդ և 4-րդ տողերի համար կատարել օկտավա բարձր: Վերջնական վարիանտում նվագակցությունը հաջորդական կարգով մեկ տողի համար ցածր, մեկ տողի համար բարձր է կատարվում:

«Խնկի ծառ»-ն արտատպվում է «ՀԳ երգեր»-ից առանց փոփոխության:

15. «Ալ այլուղս». Տեղորի և տոպրանոյի փոխերգ է, ՀԳԵ I, էջ 24, № 21: Բանաստեղծական տեքստը ՀՄԽ հիմնյակներում չկա:

Այդ երգի մշակման էսքիզները գտնվում են № 402 ձոգատետրում, 1911 թվականի տետրում (ձեռ. № 399) և № 401-ում: Երեք տեղում էլ վերջնական վարիանտից փոքր տարբերություններ կան գլխավորապես ներդաշնակման մեջ. այսպես օրինակ՝ երգի 2-րդ նախադասության ակիպը № 399-ում **սոլ-մաժոր** է, ստորագրվածում՝ **մի-մինոր:**

Արտատպվում է «ՀԳ Երգեր» իր տեխնիկական կարգի մանր փոփոխություններով:

16. «Կուժն առա». «Հայ գեղջուկ երգերի» I տետրի վերջին երգն է (էջ 28, № 22), գրված է նաև խմբի համար (ՀԳԵ II, էջ 18): Ազգագրական ժողովածուում այս երգի միմանցից տարբեր երկու վարիանտ կա (ԱԺ I, էջ 40, № 133, երկրորդը վերցված է Մ. Աբեղյանից):

Մշակման համար Կոմիտասը, հարդարելով, պարզեցրել է նախապես գրի առնվածը: Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 13, № 9:

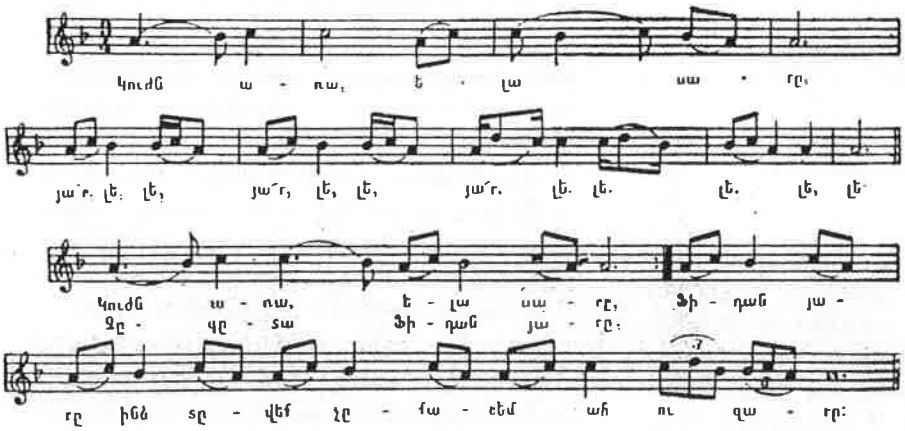

1911 թվականի տետրում (ձեռ. № 399) այս երգը չկա: Հնարավոր է, որ դա հանդիսացել է տետրի 10-րդ երգը, որը տետրում չի պահպանվել (ի դեպ հնարավոր է նաև, որ այդ պակասող 10-րդ երգը եղել է «Քելեր, ցոլեր»-ը, կամ «Կռունկ»-ը): «Կուժն առա»-ն բացակայում է նաև ստորագրության ներկայացնելու համար մոմաթղթի վրա գրված թերթերում (ձեռ. № 401): Դրա փոխարեն № 568 տետրում կա մեներգի երկու վարիանտ, որոնք մշակման վերջնական վարիանտից, թեև երաժշտական կերպարով հար և նման, բայց շարադրությամբ տարբեր են նրանից և ինքնուրույն գեղարվեստական արժեք ունեն: Այդ վարիանտները (երկուսն էլ **սի-բեմոլ-մաժոր** են) բերված են այս հատորի հավելվածում:

Կոմիտասի արխիվում կան «Կուժն առա»-ի խմբական մշակման օրինակներ, որոնցից մեկը (ձեռագիր № 413) դաշնամուրի նվագակցություն ունի, կատարված մի նոր, այլ շարադրությամբ:

Արտատպվում է ՀԳ երգերից լիգատուրայի փոքր թեթևացումով:

17. «Կաքավի երգը». Առաջին անգամ հրատարակվել է Թբիլիսիում, որպես հավելված մանկական «Հասկեր» ամսագրի (1908 թ. ապրիլ). Խոսքերը ժողովրդական են, մշակված բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի կողմից («Կաքավի գովքը», Հովհ. Թումանյան, Երկեր, հ. I, 1958, էջ 103): Երաժշտությունը Կոմիտասինն է:

«Կաքավի երգը» գրված է մենակատարի և մանկական խմբի համար այսպես. երգի հիմնական մասում ամեն մի ֆրազը կատարվում է նախ մենակ, ապա խմբի կողմից նույնությամբ կրկնվում է: Կրկնակը կատարվում է խմբով, բայց խումբը բաժանված է երեք մասի. I-ին ֆրազը երգում է խմբի Ա մասը, երկրորդ ֆրազը՝ Ա և Բ մասը, վերջին ֆրազը երգում է ամբողջ խումբը:

Նկատի ունենալով, որ այժմ հատատուն տրամաբանությամբ դարձել «Կաքավի երգը» կատարել նաև առանց խմբի մասնակցության՝ որպես մեներգ, խմբագրությունը հարմար գտավ այդպիսի վիճակում երգը վերադարձնել Կոմիտասի մեներգերի հատորում: Այդ կապակցությամբ խմբին վերաբերող կրկնվող հատվածները երգի տեքստից դուրս են թողնված*:

* «Կաքավի երգը» նոտնական վիճակով՝ որպես խմբերգ հրատարակվի Կոմիտասի խմբերգերի հատորում:

Երգի վերահրատարակությունը կատարվում է արխիվում գտնվող Կոմիտասի ձեռագրից (ձեռ. № 561), որը 1908 թվի տպագրության բնագիրն է: Թե՛ ձեռագրի և թե՛ առաջին տպագրության վերջին երեք տակտերի ակնհայտ վրիպակները Փարիզի 1930 թվականի հրատարակության մեջ և այս հատորում ուղղված են: Չափահարի ցուցիչը և Tendre et alerte նշումը բնագրում չկան, սույն հատորում դրանք դրված են 1930 թ. հրատարակության հիման վրա, դինամիկայի նշանները նույնպես լրացված են այդտեղից: Պեդալի նշումները բնագրինն են:

18. «Չեմ կըրնա խաղա». Ավգագրական վարիանտը կա ԱԺ I, էջ 39, խոսքերը՝ ԺԽ, էջ 159.

(Չեմ, չեմ, չեմ կըրնա խաղա,
Մաս բաբուճըս կըճըռճըռա.

Եվ երկրորդ տողի վարիանտը՝

Անոթի փորըս կըգըռգըռա):

Այս մեներգը առաջին անգամ տպագրվել է 1908 թվին, «Գեղարվեստ» ամսագրի № 1-ում, էջ 101 (Թիֆլիս): Այդ տպագրությունից բացի, խմբագրության տրամադրության տակ եղել են նաև Կոմիտասի երեք ձեռագրերը (ձեռ. № 473, 424, 569) և Փարիզի 1928 թվի հրատարակությունը (ՀԺԵ, տեսար Դ): Կա նաև Մ. Բաբայանի ձեռքով օրինակվածը, որ № 473-ում նկատվի մաքրագրությունն է: Այդ հինգ օրինակի միմյանց հետ բաղդատությունը ցույց է տալիս, որ Կոմիտասը, իր այլ երգերի նման «Չեմ կրնա»-ն ևս շարունակ մշակել, բարեփոխել է:

№ 473 ձեռագրում երգն ունի «1907 թ. 24/ը, Փարիզ» նշումը: Սա մշակման առաջին վարիանտն է: Նվագակցությունը վերջնական վարիանտից ավելի պարզ է, չկան նախանվագը և վերջնվագը, որոշ տարբերություն կա նաև ներդաշնակման մեջ: Խոսքերը կիսատ են գրված, դինամիկայի նշաններ չկան, տեմպը ևս չի նշված: Այդ նախնական վարիանտը բերված է այս հատորի հավելվածում:

№ 424 ձեռագրում եղածը նույնպես առանց նախանվագի և վերջնվագի, նվագակցության շարադրությամբ մոտենում է № 569-ին: Այս վերջինը «Գեղարվեստ»-ում տպագրվածի բնագիրն է, գրված մոմաթղթի վրա, հատկապես տպագրության նպատակով: Բայց այդ բնագրի և տպագրվածի միջև որոշ տարբերություն կա, որ հավանաբար վերջին սրբագրության ժամանակ է առաջացել: Այդ տարբերությունը վերաբերում է նախանվագի առաջին տակտին:

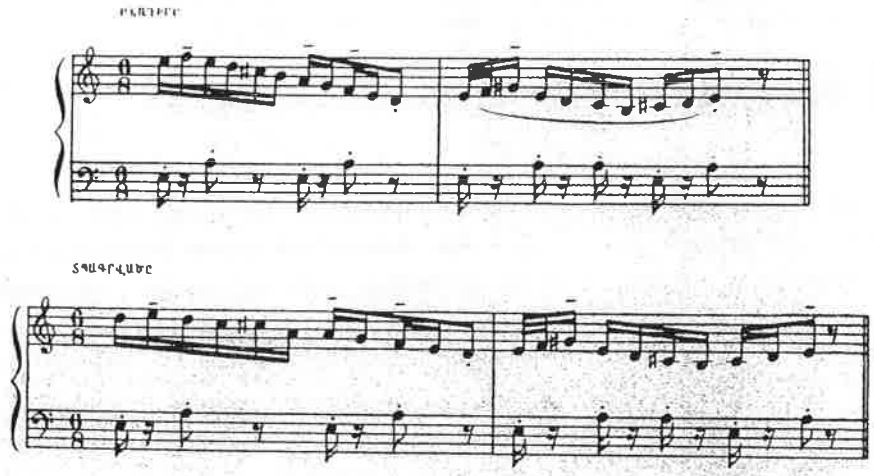

Բացի դրանից, տպագրության մեջ մոռացված են բնագրում Կոմիտասի կողմից մանրամասնորեն նշանակված կատարողական ցուցումները:

Փարիզի հրատարակության մեջ «Գեղարվեստ»-ում տպագրվածին որպես երգի երկրորդ տուն միացված է № 473 ձեռագրից կատարած Մ. Բաբայանի ընդօրինակումը, որի հետևանքով այդ լրացուցիչ տան թե՛ մեղոդիայի և թե՛ նվագակցության մեջ վարիացիոն փոփոխություններ են առաջացել, մի բան, որ Կոմիտասի վերոհիշյալ ձեռագրերից ոչ մեկում չկա և ընդհանրապես

բնորոշ չէ նրա մեներգերին: Այդ հրատարակության մեջ այլ թերություններ էլ կան, այն է.

ա) ավելացված տան նախադասությունները կրկնված չեն, ուստի այդ տունը 8 տակտի փոխարեն 4 տակտ ունի:

բ) երկրորդ տունն առանձին գրվելուց հետո ամբողջի կրկնության նշանն ավելորդ է դրված.

գ) խոսքերը պակաս են և չեն համապատասխանում եղանակին (այս թերությունը վերաբերում է նաև առաջին հրատարակությանը):

դ) ճիշտ չէ դրված նաև չափահարի ցուցիչը: Ըստ բնագրի ոչ թե 1/4-ը, այլ 3/8=50-ի: Կատարողական նրբերանգները բացակայում են և այլն:

Ներկա հրատարակության համար հիմք է ընդունված «Գեղարվեստ»-ում տպագրվածի բնագիրը (ձեռ. № 569), որն եղած բոլոր վարիանտներից անհամեմատ ամբողջական ու կատարյալ է: Երկրորդ տան խոսքերը լրացված են:

19. «Շողեր ջան». 1907 թ. տպագրվել է որպես խմբերգ (ՀՔ, էջ 42, № 12), մեներգը առաջին և միակ անգամ հրատարակվել է 1912 թվին, Կ. Պոլսում, հունական «Μουσικός» ամսագրի 5-րդ համարում: (Տես՝ Կոմիտասի արխիվում կոմպոզիտորի անձնական գրադարանը, № 220:) Խմբերգի և մեներգի ներդաշնակությունը տարբեր է:

Հայտնի են այս երգի ձայնագրական հետևյալ վարիանտները. ա) ԱԺ I, էջ 5, բ) նույն տեղում՝ էջ 15 («Ուն կերևա, ձուն կերևա»), գ) ձեռագիր № 325, էջ 23 («Ուն կերևար, ձուն կերևար»), դ) նույն տեղում՝ էջ 153: Սրանցից «բ» և «գ», որ բերված են ստորև, փաստորեն երգի երկրորդ կեսի վարիանտներն են և լգալի տարբերվում են մյուսներից:

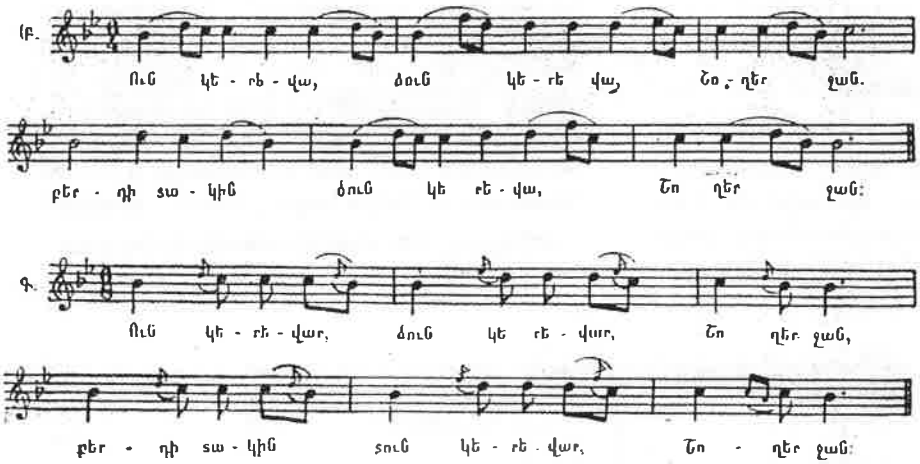

Մյուս երկուսը միմյանց նման են և մշակված մեներգի մելոդիայից գրեթե տարբերություն չունեն: Բանաստեղծական տեքստը վերցված է ՀՄԽ I, էջ 45, № 39:

Կոմիտասի արխիվում կան այդ մեներգի մշակման մի շարք էսքիզներ (ձեռ. № 399, 403, 568 և այլն), որոնց մեջ կարելի է առանձնացնել երգի նվագակցության առնվազն 7 վարիանտ: Դրանց միջև եղած փոքր տարբերությունը գլխավորապես վերաբերում է մեներգի առաջին կեսի նվագակցության ֆակտուրային, մասամբ նաև ներդաշնակմանը: № 399 ձեռագրում երգը կրում է «1911, 20/է, Փարիզ» նշումը:

«Շողեր ջան» մեներգը արտատպվում է վերոհիշյալ ամսագրից: Նվագակցության 3-րդ և 6-րդ տակտերում եղած վերջին **ֆա** նոտան ներկա հրատարակության մեջ փոխված է **սի-բեմոլի.** Կոմիտասի ձեռքով այդ ամսագրի օրինակում կատարված ուղղման հիման վրա: Հատորի հավելվածում վերցված է մշակման էսքիզներից մեկը (ձեռագիր № 403), որն իր երանգավորմամբ աչքի է ընկնում:

20. «Չինար ես». Ձայնագրական ժողովածուում կա այս երգի երկու վարիանտ (ԱԺ I, էջ 4, երկրորդը Մ. Աբեղյանի մոտ պահպանված վարիանտն է), որոնք միմյանցից և մշակվածից փոքր, բայց աչքի ընկնող տարբերություն ունեն:

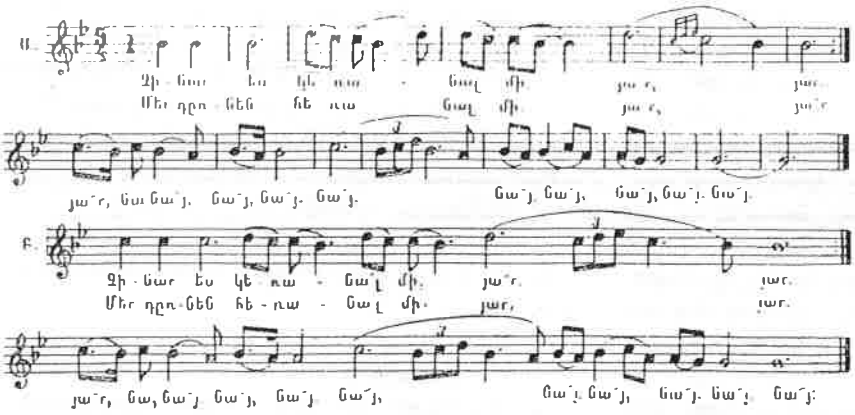

«Ա» վարիանտի բնագրում 9-րդ տակտի երկրորդ **սի-բեմոլը** Կոմիտասը հետագայում փոխարինել է **լա**-ով (տե՛ս ձեռագիր № 302, էջ 8, № 13, ինչպես նաև էջ 43, № 207): «Բ» վարիանտի վերաբերյալ տե՛ս Սպ. Մելիքյանի ծանոթագրությունը ԱԺ I-ում, էջ 4:

Մելոդիան կա նաև ձեռ. № 725-ում, որտեղ երգի առաջին ֆրազը կրկնության մեջ կարդարանքի փոփոխություն է կրում:

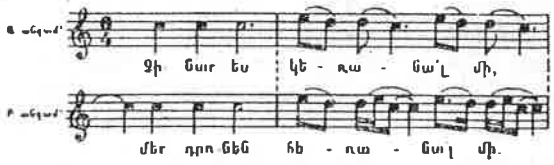

Այդ վարիացիոն փոփոխությունից նույնպես հետագայում Կոմիտասը հրաժարվել է:

Մշակված վարիանտին անհամեմատ ավելի մոտ է № 325 ձեռագրի 23-րդ էջում գտնվող ապգագրական վարիանտը: Տեքստը՝ <ՄԽ I, էջ 12, № 8:

Կոմիտասի արխիվում եղած «Զինար ես»-ի մշակման օրինակները գրված են թե՛ մենակատարման, թե՛ երգչախմբի համար: Խմբական մշակումներում (անտիպ) մելոդիան նույնն է, ինչ որ մեներգինը, ներդաշնակումը տարբեր է: Մենակատարման մշակման օրինակներում ևս հանդիպում ենք ներդաշնակման կանոնական վարիանտներ: Այսպես օրինակ, № 479 ձեռագրում երգի երկրորդ կեսի ներդաշնակությունը ոչ թե **սոլ մինոր** է, այլ դոմինանտային **ֆա-մաժոր** և վերջում միայն **սոլ-մինոր:**

Նույն հատվածը № 568 ձեռագրում մի այլ ներդաշնակություն ունի:

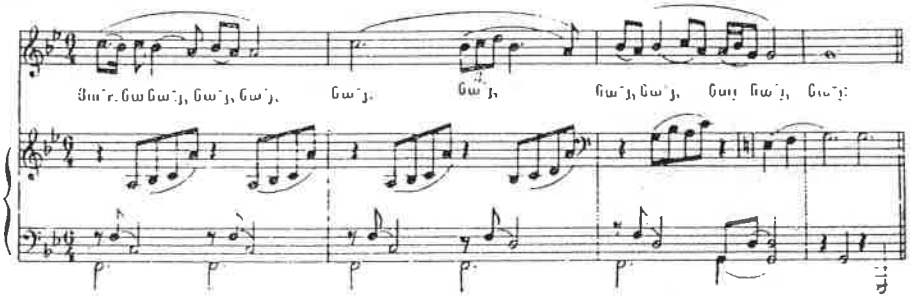

Երգի ներդաշնակումը փոփոխելով, Կոմիտասը մշակման տարբեր վարիանտներում գրեթե միշտ պահպանել է նվագակցության շարադրման եղանակը: Ֆակտուրայի մեջ նա միայն ռեգիստրային փոփոխության փորձեր է արել: Այսպես, № 399 ձեռագրում, որտեղ «Չինար ես»-ի նվագակցությունը գրված է ցածր օկտավայում, նշում է արված՝ «վերջինը (վերջին տունը) մի ութնյակ ավելի բարձր» (այդ նշումը պահպանված է երգի առաջին հրատարակության մեջ ևս), իսկ № 407 ձեռագրում, որտեղ նույն երգի նվագակցությունը շարադրված է բարձր օկտավայում, նշված է՝ «վերջին տունը ութնյակ ցածրեն («Էս գիշեր»)». «Չինար ես»-ի ամբողջ նվագակցությունն այժմ կատարվում է առանց օկտավային տեղափոխության:

«Չինար ես» մեներգի մշակման բոլոր սնագիր օրինակները թեև մեծ տարբերություն չունեն միմյանցից, բայց ինքնուրույն շահեկանություն ունեն: Դրանցից № 407 ձեռագրում եղածը բերված է այս հատորի հավելվածում:

«Չինար ես»-ը առաջին անգամ տպագրվել է 1925 թվին (ՀԺԵ, տետր Բ): Այստեղ երգն ունի «Սիրո տրտունջ» ենթավերնագիրը, որը Կոմիտասի ձեռագրերում բացակայում է: Տպագրությունը կատարված է Կոմիտասի 1911 թվին գրված տետրից, հենց այդ թվականն էլ բերված է որպես երգի մշակման տարեթիվ, չնայած հայտնի է, որ «Չինար ես» մեներգը դաշնամուրի նվագակցությամբ կատարվել է դեռևս 1905 թվին Թբիլիսիում տեղի ունեցած Կոմիտասի համերգներում (տե՛ս այդ համերգների ծրագրերը Կոմիտասի արխիվում):

«Չինար ես» երգի ներկա հրատարակությունը 1925 թվի հրատարակությունից էական տարբերություն չունի:

21. «Էս առուն». Ազգագրական · ժողովածուում կետեղված այս երգի երկու մելոդիաներից (հատոր I. էջ 64) առաջինը, որ Սուրմալուի վարիանտն է, Սպ. Մելիքյանը վերցրել է 1935 թվին հրատարակված Կոմիտասի մշակումից, իսկ երկրորդը, որ կոչվում է «Ապարանի վարիանտ», գրի է առնված իր՝ Սպ. Մելիքյանի կողմից (տե՛ս նրա ծանոթագրությունը. Ազգագրական ժողովածուում՝ հատոր I, էջ 93): Այժմ մեր տրամադրության տակ ունենալով Կոմիտասի Ազգագրական ժողովածուի բնագիրը (ձեռ. № 302), «Էս առուն» երգի՝ Կոմիտասի գրի առած վարիանտների մասին ընդարձակ պատկերացում ենք ստանում: Այդ վարիանտները · սրանք են (ձեռ. № 302. էջ 45. № 234):

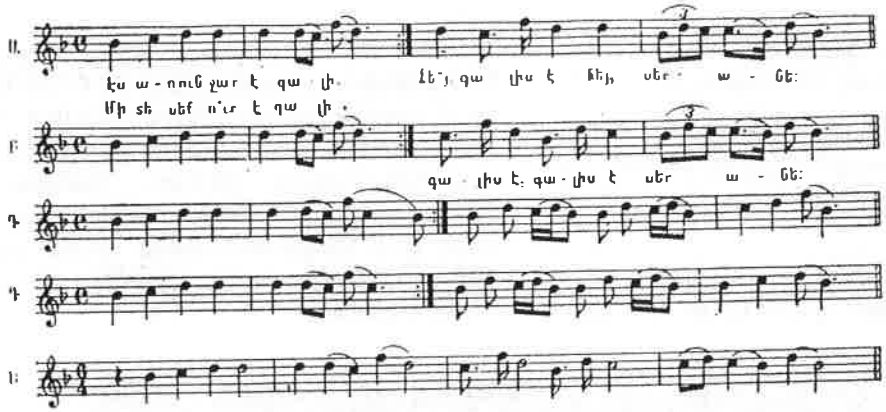

Ա և Բ— Սուրմալու, Գ և Դ— Ապարան, Ե— Շիրակ, Հոռոմ:

Մի քանի համանման վարիանտ էլ բերված է Կոմիտասի «Հայ գեղջուկ երաժշտություն» տեսական աշխատության մեջ («Անահիտ», Փարիզ, 1907 թ. էջ 70—73 և 127—730, տե՛ս նաև Կոմիտասի «Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1941 թ., էջ 39):

Կոմիտասի արխիվում շատ օրինակներով այսհպանվել են «Էս առուն» երգի մշակման էքիզները, որոնց մի մասը մեներգի, մյուսը խմբական կատարման համար է գրված (մեներգը տե՛ս ձեռ. № 441, 403, 568, 399, 553 և այլն, խմբական մշակումը տպագրված չէ): Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս դեպքում երգի այդ օրինակները, որ հաճախ մշակման լիարժեք նմուշներ կարող են համարվել, միմյանցից զգալի տարբերություն ունեն: Նման դեպքերը ցույց են տալիս, թե Կոմիտասը որքան խստապահանջ է եղել ժողովրդական երգի գեղարվեստական մշակման հարցում:

Մենդելի օրինակներում եղած տարբերությունը վերաբերում է դիմավորապես նվագակցության ֆակտուրային, մասամբ էլ նեղաշնակությանը: Հենց այդ տեսակետից էլ այս հատորի հավելվածում բերված են «Էս առուն» երգի մշակման հինգ ուրվագծեր:

Տեքստը կա ՀՄԽ II, էջ 36, № 19, մշակվածից անշան տարբերություն ունի կրկնակը միայն: («Հալալ ա մի խալ»-ում՝ «Հե՛յ, գալիս է, հե՛յ, սեր անե», որ համապատասխան է Ալագյոզական ժողովածուում եղած երգի առաջին վարիանտին):

«Էս առուն» մենդելի առաջին անգամ տպագրվել է 1925 թվին (ՀԺԵ, տետր Բ), Կոմիտասի ձեռագրից Մ. Բաբայանի կատարած ընդօրինակումից: Այդ հրատարակության մեջ եղած «Սիրերգ» ենթավերնագիրը բնագրերում բացակայում է, երգի տակ գրված է՝ օգոստոս, 1911 թ.: Չնայած վերը հիշված ուրվագծերի մի մասն ավելի վաղ է արված, «Էս առուն» մենդերգի մշակման վերջնական վարիանտը Կոմիտասի տետրում ևս նույն թվականն է կրում («1911. 8 բ. Շենքլին», տե՛ս ձեռ. № 399, էջ 23): Ինչպես 1925 թվի տպագրությունը, այնպես էլ ներկա հրատարակությունը Կոմիտասի այդ բնագրից էապես չեն տարբերվում: Անհրաժեշտ է նշել հետևյալը միայն. ա) բնագրում 3-րդ տակտի նվագակցության 3-րդ ֆիգուրում **ցա**-ի փոխարեն **սի** է գրված, բայց դա պարզապես վրիպակ է (ուղղված է նաև Մ. Բաբայանի օրինակում, ձեռ. № 553, էջ 19): բ) Բնագրի 1-ին տակտի մոտ կա Կոմիտասի նշումը՝ «Նախաբան՝ խաղը», այսինքն նվագակցության 1-ին տակտը մեկ կամ երկու անգամ կատարվելով, պետք է հանդիսանար երգի համար ներածություն: գ) Պեդալի նշումներում թե՛ Մ. Բաբայանի ընդօրինակության և թե՛ 1925 թ. տպագրության մեջ վրիպում կա: Այստեղ պեդալն ուղղված է Կոմիտասի բնագրի համեմատ: դ) Կոմիտասի բնագրում երգի երկրորդ նախադասությունը ևս կրկնության նշան ունի, ընդ որում այդտեղ գրված է՝ «երկրորդը ութնյակ բարձրեն փորձել»:

22. «Ալագյոզ (բարձր սարին)». Այս երգի խոսքերը ժողովրդականի նմանողությամբ գրել է բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանը: Դա առիթ է տվել կարծելու, որ եղանակն էլ ստեղծել է ինքը Կոմիտասը (տե՛ս այդ մասին, օրինակ, Ա. Շահվերդյանի Комитас и армянская музыкальная культура, Երևան, 1956 թ. էջ 213): Այդ կարծիքն անհիմն է, Կոմիտասի ազգագրական նյութերի մեջ այժմ գտնվող ձայնագրությունը (ձեռագիր № 317, էջ 14) որևէ կապված չի թողնում այն բանում, որ «Ալագյոզ բարձր սարին»-ը բան ժողովրդական երգ է, բանաստեղծությանն ավելացված կրկնակի խոսքերն ևս ժողովրդի ստեղծագործությունն է: Հիմնավոր մեջ չէ, նաև Փարիզի հրատարակության նոտաբանում հայտնված այն միտքը, թե «Ալագյոզ բարձր սարին» երգի եղանակը հորինել են աշուղները: Այդ եղանակը հայկական աշուղական երգերին նման չէ, կառուցված է գեղջկական երգերի բնորոշ ինտոնացիաներից (համեմատիր, օրինակ, «Ալագյոզ» երգի առաջին ֆրազը «Գարուն» երգի սկզբի հետ, «Ալագյոզ»-ի կրկնակի առանձին դարձվածքները «Քեյֆ, քեյֆ» երգի կրկնակի հետ):

Երգը ձայնագրված է Կողբ գյուղում, գրի առնված մեղոդիայի և մշակվածի մետրառիթմի մանրամասներում անշան տարբերություն կա: Կոմիտասը բարձր է գնահատել այս երգի հարուստ արտահայտչականությունը, որ ցայտուն կերպով դրսևորված է խոսքի և եղանակի միասնության մեջ: Այդ տեսակետից նա ձայնագրության մեջ երգը մանրամասնորեն մեկնաբանել է: Այսպես օրինակ, ըստ Կոմիտասի, կրկնակի ընկերքում («Օ, յար...») երգի եղանակն արտահայտում է «կարոտ», «Վայ, արնոտ սարեր»-ի ձայնագրության մոտ նա գրել է «աղաչանք», «Վախ, սիպտակ սարեր»-ի մոտ՝ «ափսոսանք», երկրորդ «Օ, յար...»-ի մոտ՝ նորից «կարոտ» և այլն:

Երգի մշակումը կետեղված է Կոմիտասի 1911 թ. ձեռագիր տետրում (ձեռ. № 399, էջ 14—16), կա նա Մ. Բաբայանի ընդօրինակությամբ (ձեռ. № 553, էջ 6): Կոմիտասի ձեռագրում երգն ավարտված է, երանգանիշներն ու տեմպերը միայն գրված չեն, մանրամասնորեն նշանակված է պեդալը: Մ. Բաբայանի ընդօրինակության մեջ այդ բոլորը կան, բայց թերի են գրված: Ներկա տպագրության համար հիմք է ընդունված Կոմիտասի ձեռագիրը, երանգանիշներն ու տեմպերը պահպանված են 1930 թ. տպագրության նման (այս տպագրության մեջ երգի 6-րդ և 9-րդ տակտերում վրիպակներ կան, որոնք նույնությամբ անցել են հաջորդ բոլոր տպագրությունների մեջ), պեդալի նշումները լրացված են ձեռագրից: Երգի գրական տեքստում սակավ ուղղումներ են կատարված, բանաստեղծության բնագրի համեմատությամբ:

Կոմիտասի ձեռագրում «Ալագյոզ բարձր սարին» երգը մեկ տակտ նախաբան ունի, որն իրենից ներկայացնում է նրա 1-ին տակտի նրվագակցությունը նույնությամբ:

23. **« Հոյ, Նապան իմ».** Ավգագրական ժողովածուում կա այս երգի առաջին մասը, առանց կրկնակի (հատոր I, էջ 11, «Յայլի ծաղիկ, գյուլի ջան»), մշակված մեղոդիան ամբողջությամբ կետեղված է № 725 ձեռագիր ժողովածուում: Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 36, № 31:

«Հոյ, Նապան»-ը 1908 թվին «Գեղարվեստ» ամսագրում (Թբիլիսի) տպագրվել է որպես խմբերգ: Մեներգն առաջին անգամ հրատարակված է 1930 թվին (ՀԺԵ, տետր Ե): Խմբական և մենակատարման վարիանտների ներդաշնակությունը միանգամայն տարբեր է:

1930 թ. հրատարակության նախաբանում ասված է, որ «Հոյ, Նապան» մեներգը Կոմիտասը գրել է 1911 թ. Շենքլին գտնված միջոցին: Կոմիտասի 1911 թվի տետրում (ձեռ. № 399) այս մեներգը կետեղված է որպես № 6 (էջ 7): Տոնայնությունը մեկ տոնով բարձր է տպագրվածից (վերջինն ավելի մատչելի է կատարման համար, ուստի սույն հատորում ևս պահպանված է): Ձեռագրում երանգանիշներ չկան, տեմպը ցույց տրված չէ, պեդալի մասին լոկ մի ընդհանուր նշում կա երգի սկզբում: Նույն տեղում կա Կոմիտասի նշումը՝ «նախաբան», որի համար նախատեսված է նվագակցության առաջին տակտի երաժշտությունը: Մեներգի ներկա տպագրությունը, ինչպես և 1930 թ. տպագրությունը կատարված են Կոմիտասի այդ բնագրից: Բնագրի կրկնակում, թե՛ մեղոդիայի և թե՛ նվագակցության մեջ (էջ 8), հայկական նոտաներով բազմաթիվ նշումներ կան, որոնք սակայն մի ամբողջական պատկեր չեն ստեղծում և այս հրատարակության մեջ ևս հաշվի չեն առնված: 1930 թվի հրատարակության համեմատությամբ նոր տպագրության մեջ Կոմիտասի ձեռագրի համաձայն որոշ փոփոխություն է մտցված կրկնակի առաջին տակտում միայն: Երանգավորումը ու տեմպը պահպանված են 1930 թվի տպագրվածի նման:

24. **«Գարուն».** (ժողովրդական առակ). Ավգագրական ժողովածուում այս երգը կետեղված է «Արորն ասաց տատրակ հավքուն» վերնագրով (հատոր I, էջ 7): Դրա մեղոդիան ամբողջապես, համարյա առանց փոփոխության մտել է մշակված վարիանտի մեջ, սակայն երեք նախադասությունից կազմված այդ փոքր երգն օգտագործելով, Կոմիտասն այն դարձրել է ծավալուն վոկալ ստեղծագործություն:

Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ II, էջ 24, № 8, որտեղ գրված՝

Թռնեմ բանձրիկ վեր ծառերուն,
Տանեմ հանեմ վեր սարերուն.

տողերի փոխարեն մշակման մեջ կա հետևյալ տողը միայն.

Թռնեմ բանձրիկ վեր սարերուն.

«Գարուն»-ը առաջին անգամ տպագրվել է 1925 թվին (ՀԺԵ, տետր Բ): Երգը նոր հրատարակության պատրաստելիս, բացի այդ տպագրությունը, խմբագրի տրամադրության տակ եղել է նաև Կոմիտասի երեք ձեռագիրը՝ № 433, 417 և 556: Այս երեք ձեռագրում երգի մշակումը միմյանցից տարբեր է թե՛ տոնայնությամբ, թե՛ ներդաշնակությամբ և թե՛ նվագակցության ֆակտուրայի տեսակետից: № 433-ում երգը գրված է **ֆա-դիեզ** տոնայնության մեջ, բանալիի մոտ դրված են **ֆա, դո, սոլ, ռե դիեզները: Ռե-դիեզը,** որ սակավ երևան է գալիս նվագակցության մեջ միայն, երգի հնչյունաշարին **դորիական** մինորի գունավորում է տալիս: Այդտեղ երգը գրված է խառը չափով՝ $^9/_4 = {}^3/_4 + {}^2/_4 + {}^4/_4$: Այդ օրինակից մի հատված բերված է հաջորդ էջում:

№ 417-ում երգը **սոլ** տոնայնության մեջ է, բանալիի մոտ կա **սի** և **մի բեմոլ: Մի բեմոլը** երբեմն երևան գալով նվագակցության մեջ, մշակման այդ վարիանտին **բնական մինորի** գունավորում է տալիս: Չափը 6/4 է, որ հատվածաբար փոխվում է 6/8-ի: Այս երկու ձեռագրերում երգը թերի է գրված. առաջինում կա մի մասը միայն, երկրորդում մեղոդիան լրիվ է, նվագակցության մեջ կան բաց տակտեր: Երկուսն էլ խմբագրական ուղղումներ և վարիանտներ են պարունակում: № 417 ձեռագրում եղած մշակման մեջ առկա են նվագակցության ֆակտուրայի բոլոր այն տարրերը, որոնք հետագայում մտել են մշակման վերջնական վարիանտի մեջ:

№ 526 ձեռագրի օրինակը ավարտված է, թանաքով մաքուր գրված: Համարվել է վերջնական (չնայած երանգանիշները պակաս են դրր-

ված), բայց հետո Կոմիտասը գրվածքի մեջ մտ տիտով որոշ փոփոխություններ է կատարել: Երգի սկզբում Կոմիտասի ձեռքով գրված է՝ «Նվեր օր. **Մարգարիտ Բաբայանին**, 1907. Փարիզ»:

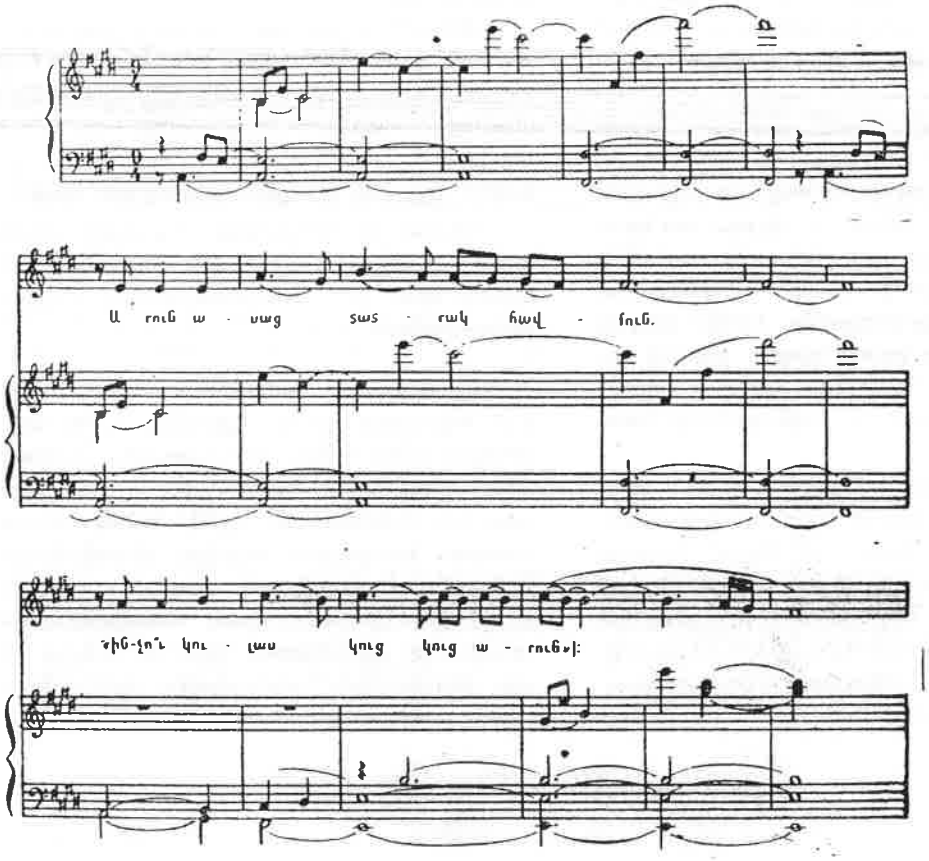

Այս երրորդ ձեռագրում երգը **սի-բեմոլ** տոնայնության մեջ է. բանալիում դրված են **սի, մի, լա, ռե բեմոլները**, ուստի նվագակցությունը այստեղ դարձյալ դորիական հնչունություն ունի: Համեմատությունից երևում է, որ Փարիզի 1925 թ. հրատարակությունը կատարված է հենց այս ձեռագրից, ընդ որում այդ հրատարակության խմբագիր կոմպ. Վ. Սարգսյանը երգը փոքր տերցիա իջեցրել է, համապատասխան № 414 ձեռագրի տոնայնությանը:

Ներկա հատորում պահպանված է 1925 թ. հրատարակության տոնայնությունը, որն անշուշտ ավելի հարմար է կատարման համար: № 556 ձեռագրի հիման վրա ուղղված են 1925 և 1939 թթ. տպագրության մեջ եղած վրիպակները (4, 18, 25, 33, վերջից՝ 4, 5 և այլ տակտերում):

Ձեռագրում «Գնաց գարուն, եկավ աշուն» ֆրազը վերջավորող ձայնանիշը, որ ընկնում է 6/8-րդ տակտի սկզբում և կարճ է (=1/8), Կոմիտասը փորձել է կես տակտ երկարացնել: Դրա համար նա ստիպվել է հաջորդ՝ «Կտրավ ջրիկ աղբյուրներուն» ֆրազի տակտագծերը կեսական տակտ տեղափոխել, որի հետևանքով երաժշտական ֆրազի մետրական բաժանումը խախտվել է: 1925-ի հրատարակության խմբագիրը, այդ ֆրազի մետրական բաժանումը վերականգնելու նպատակով, տակտագծերը պահպանելով իրենց նախկին տեղում, Կոմիտասի ավելացրած կես տակտը դարձրել է մեկ լրիվ տակտ=6/8, բացի դրանից մինչև հաջորդ տակտի սկիզբը ձգվող այդ նույն ձայնանիշի վրա անհասկանալի պատճառով ֆերմատա է դրել: Քանի որ այդ երկակի երկարաձգված ձայնանիշը գրված է արագացրած տեմպով, ուստի ստացվում է մի անտրամաբանական պատկեր, որն, ի դեպ, կրկնված է երգի բոլոր համապատասխան տեղերում: Այդ փոփոխությունից բացի, «Կտրավ ձենիկ կաքավներուն» ֆրազի վերջում դարձյալ երկակի երկարաձգված ձայնանիշով մի լրիվ տակտ է ավելացված: Կոմիտասի ձեռագրում այդ ֆրազի վերջին ձայնանիշն ևս երկարացված է, բայց նախ՝ կես տակտ միայն, ապա՝ դրա նույն-

ուսկն է եղել լրացնել տակտագծերը տեղափոխելու հետևանքով կիսատ մնացող վերջին տակտը: Մինչդեռ տակտագծերը տեղում թողնելու դեպքում այդ հավելումն ևս, որ երգում կրկնված է մի քանի անգամ, իր նշանակությունը կորցնում է:

Հաշվի առնելով «Գնաց գարուն» ֆրազի վերջում Կոմիտասի կատարած հավելումը և միաժամանակ անփոփոխ պահելու համար նրա հիմնական շարադրության մետրիկան, այս հրատարակության մեջ այդ հավելումը գրված է առանձին 3/4 տակտով: Չափի փոփոխությունը 6/8-րդի և տեմպի արագացումը ամեն անգամ ցույց են տրված նոր ֆրազի սկզբից, ինչպես Կոմիտասի ձեռագրում է: Մյուս բոլոր տեղերում ավելացված տակտերը և ֆերմատաները հանված են:

Երգի սկզբնական տեմպը, որ 1925-ի հրատարակության մեջ գրված է Grave, ըստ ձեռագրի ուղղված է Andante sostenuto: Սակայն չափահարի ցուցիչը, որ ձեռագրում 80 է, իսկ տպագրվածում՝ 88, պահված է ըստ տպագրվածի: Պահպանված է Animato, 1/4= 88 նշումը, որը ձեռագրում չկա: Ձեռագրի հանձայն լրացված է պեդալի նշումը, Կոմիտասի նշանակած լիգատուրան որոշ չափով թեթևացված է, կատարված են նաև խմբագրական այլ մանր փոփոխություններ:

1925 թվի և հաջորդ հրատարակություններում կա նշում, որը ցույց է տալիս, որ երգի 28—55 տակտերն ըստ ցանկության կատարման ընթացքում կարելի է դուրս թողնել: Այդ նշումը վերցված է № 556 ձեռագրից, որտեղ այն դրված է եղել մեկ կոնկրետ կատարման առթիվ:

«Գարուն»-ը Կոմիտասի մենակատարմամբ առանց նվագակցության գրի է առնված ձայնապնակի վրա (ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան):

25. «Կռունկ». Հայկական ուշ միջնադարի լայն տարածում գտած երգերից է, իր մեղեդիական ոճով մոտիկ ու հարազատ տաղային տիպի ստեղծագործություններին և ընդհանրապես հայ միջնադարյան պրոֆեսիոնալ երաժշտության նմուշներին (տաղեր, շարականներ): Կոմիտասի ժողովրդական երգերի ձայնագրություններում գտնում ենք այդ մեղոդիայի ազգագրական մի այլ վարիանտ (ձեռ. № 314, էջ 17), որի ինտոնացիոն կառուցվածքը անհամեմատ ավելի պարզ է (բերվում է ստորև).

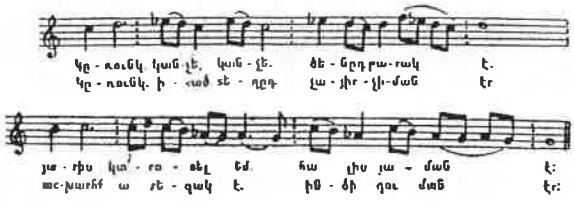

Հետաքրքրական է և այն, որ երաժշտությամբ լինելով «Կռունկ, ուստի կուգաս»-ի տարբերակը, իր խոսքերով Կոմիտասի այդ երկրորդ ձայնագրությունը վարիանտ է հանդիսանում «Կանչե, կռունկ» երգի: Այդ փաստը հիշված երկու երգերի առնչության մի արտահայտություն է (տե՛ս այդ մասին նաև՝ Ա. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 553):

Կոմիտասի մշակումն առաջին անգամ հրատարակվել է 1928 թվին (ՀԺԵ, տետր Դ): Այդ հրատարակության մեջ ծանուցում կա, որ «Կռունկը» քաղված է ձեռագիր հավաքածուից, որը պահպանվել է օր. Մ. Բաբայանի խնամքով, օրինակված 1911 թ., և որ այդ հավաքածուի մեջ «Կռունկ»-ը, ինչպես և «Ծիրանի ծառ»-ը և «Նապանք»-ը գրված են եղել Կոմիտասի ձեռքով:

Կոմիտասի արխիվում կան «Կռունկ»-ի մշակման հետևյալ ձեռագրերը.

№ 432 և 439. առանձին թերթերի վրա, կիսատ գրված նախնական ուրվագծեր են, տպագրվածից շատ տարբեր: Դրանցից երկրորդը լրիվ վիճակում կրկնակի արտագրված կա նաև Վ. Սարգսյանի ձեռքով (ձեռ. № 428 և 563):

№ 568. Կոմիտասի տետրն է, որի 30, 31 և 32 թվակիր էջերում կա «Կռունկ»-ի մշակման երեք ինքնուրույն շարադրություն, ավարտված, բայց սևագիր վիճակում, բազմաթիվ խմբագրական ուղղումներով և տարբերակներով: Սրանցից առաջինը հետաքրքիր է նրանով, որ երգը, տպագրված վարիանտի տոնայնության մեջ գրված լինելով, ավարտվում է ոչ թե **ռե-մաժոր**, այլ **լա-մաժոր** հարմոնիայով: Վերջին շարադրությունը նման է տպագրվածին, այն տարբերությամբ, որ այստեղ մեղեդիի սկիզբը ոչ թե ֆորշլագ է, այլ տասնվեցերորդական ձայնանիշ: Բա-

ցի դրանից, երգի առաջին հատվածը կրկնվում է, ոչ թե երկու նեղածական տակտերի հետ միասին, ինչպես տպագրվածում է, այլ առանց դրանց. այս կապակցությամբ մեղեդիի սկզբնական տակտը I և II անգամ միմյանցից տարբեր ներդաշնակում է ստանում: Բանալիում դրված է՝ b, cis′, fis, f′:

Ձեռ. № 553. Մ. Բաբայանի տետրն է, որտեղ «Կռունկ»-ն ևս, ինչպես մյուս երգերը, գրված է ոչ Կոմիտասի, այլ հենց իր՝ Մ. Բաբայանի ձեռքով: Այս մեկը նույնն է, ինչ որ հրատարակված վարիանտը:

№ 553-ի և 568-ի համեմատությունը հիմք է տալիս կարծելու, թե եղել է ևս մի բնագիր, որն իրենից ներկայացրել է № 568-ի խմբագրված վարիանտը, որից և կատարվել է № 553-ում գտնվող ընդօրինակումը: Քանի այդ հարցը պարզ չէ դեռ, ներկա հրատարակության համար հիմք է ընդունվել № 553 ձեռագրում եղած Մ. Բաբայանի ընդօրինակումը:

Թե՛ 1928 թ. հրատարակությունը և թե՛ դրա համար աղբյուր հանդիսացած Մ. Բաբայանի վերոհիշյալ ընդօրինակումը թերություններ ունեն, օրինակ, երանգանիշները և պեդալի նշումները պակասում են, նվագակցության շարադրությունը անթերի չէ նաև ձայնատարության տեսակետից: Նկատի ունենալով երգի երկբորդ կեսում կրկնված «մեր աշխարհեն...» խոսքերի նվագակցության պոլիֆոնիկ բնույթը և **մի-բեմոլ-սոլ** ու **ռե-ֆա-դեիկ** մոտիվների առկայությունը, ներկա տպագրության համար այդ տեղում ձայնատարությունը ուղղված է (1939 թ. հրատարակության մեջ անհասկանալի պատճառով նույն տեղում նվագակցությունից մեկ տակտ հանված ու տեղը պաուզա է դրված): Պեդալի նշումը և երանգանիշները փոքր լրացումով ավելացված են Կոմիտասի ձեռագրից (№ 568), 1928 թ. հրատարակության համեմատությամբ կատարված են այլ, մանր վրիպակների ուղղումներ և տեխնիկական կարգի մի շարք բարեփոխումներ:

«Կռունկ»-ի վերը հիշված ձեռագրերում կան երգի տեմպը և կատարման բնույթը ցույց տվող հետևյալ նշումները.

Ձեռ. № 432՝ Largo melancolique.

Ձեռ. № 428՝ Larghetto dolce.

Այդն հատվածում նոտաների հետ բերված են երգի խոսքերի այն անցքը, որտեղ սովորաբար կատարվում են: Սակայն բերված է բանաստեղծության համեմատությամբ լրիվ տեքստը:

ԿՌՈՒՆԿ

Կռո՛ւնկ, ուստի՞ կուգաս, ծնունդ եմ ձայնիդ.
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մի չունի՞ս:
Մի՛ վազեր, երամիդ շուտով կուհասնիս,
Կռունկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մի չունի՞ս:

Թռչեր եմ ու եկեր մըլքերս ու այգիս,
Քանի որ ա՞խ կ՚անեմ, կուբաղվի հոգիս,
Կռո՛ւնկ, պահ մի կացի՛ր, ձայնիկդ ի հոգիս.
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մի չունի՞ս:

Քեզ խապար հարցնողին չես տանիր տարապ,
Ձայնիկդ անուշ կուգա քան գչքի տոլապ.
Կռո՛ւնկ, Պարտատ լչնուս կաս թե ի Հալապ,—
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մի չունի՞ս:

Սրտերնիս կամեցավ, երանք գընացանք.
Այս տուս ատընվորիս բաներն իմացանք.
Ադուհացկեր մարդկանց կարոտ մնացանք,
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մի չունի՞ս:

Ո՞չ պուր օրն գիտեմ, ո՞չ գկիրակին,
Զարկած է ինձ շամփուրն՝ բընած կըրակին.
Այրիլը չե՛մ հոգար, ձեզնե՛ կարոտ եմ,
Կռունկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մի չունի՞ս:

Պարտատու կուգաս, կերթաս ի Սեհրատ,
Թըղթիկ մի գրեր եմ, տամ քեզ ամանաթ.
Ասված թող վըկա լինի քո վերատ,
Տարյալ հասուցես կայդ իմ սիրելյաց:

Գրեր եմ մեջ թղթիս, թե հոս մնացի,
Օրիկ մի օրերուն գուչերս չըբացի,
Սիրելիք, ձեզանե կարոտ մընացի,
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մի չունի՞ս:

Աշունն է մոտեցեր, գնալու ես թեզմիր,
Երամ ես մոդվեր հարարներ ու բյուր.
Ինձ պատասխան չըտվիր, եղար գնացիր.
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհեն գնա, հեռացի՛ր:

26. «Ամպել ա կամար-կամար». Ազգագրական ժողովածուում այդ վերնագիրը կրող երգը (հատոր I, էջ 37 № 124) այլ երգ է: Այս երգի ազգագրական բնագիրը գտնում ենք № 302 ձեռագրում (նույն ժողովածուի լրացված մասում), էջ 73, № 364: Բանաստեղծական տեքստի առանձին հատվածների վարիանտներ կան ԺԽ, էջ 522:

Արխիվում կան մեներգի մշակման ուրվագծեր (ձեռ. № 479), որոնց մեջ նվագակցությունը մի քանի տարբեր շարադրության ունի: Ավարտված մեներգը կա № 399 ձեռագրում («1911. 1/ը. Ուայտ կղզի՝ Շենքլին») և Մ. Բաբայանի տետրում (№ 553): 1937 թ. տպագրությունը սրանց նման է:

Երգն արտատպվում է 1937 թվի հրատարակությունից (ՀԺԵ, տետր Է), որի 6-րդ և 7-րդ տակտում եղած վրիպակներն ուղղված են № 399 ձեռագրի հիման վրա: Պեդալի նշումը վերականգնված է նույնպես Կոմիտասի ձեռագրից: 1937 թվի հրատարակության մեջ արված խմբագրական մանր փոփոխություններն այստեղ պահպանված են, ուղղված են գրական տեքստում եղած վրիպակները, կատարված են տեխնիկական այլ, աննշան բարեփոխումներ:

27. «Ես աղջիկ եմ»: Ազգագրական վարիանտը այլ խոսքերով կա № 325 ձեռագրում, էջ 32: Սրա համեմատությամբ, մշակված վարիանտում մեղոդիան հարստացված է գլխավորապես մելիզմային բնույթի հնչյուններով: Այս երգի մեղոդիան նման է Կոմիտասի ձայնագրած և մշակած (թերավարտ) «Հալար Զուլո» երգի մեղոդիային (ձեռ. № 473, 525), թերևս դրանք նույն մեղոդիայի վարիանտներն են:

Արխիվում կան մշակման մի քանի էսքիզներ (ձեռ. № 473 և 475), որոնց ներդաշնակումը սկզբունքով նույնն է, ինչ որ տպագրվածինը, էսքիզները միմյանցից և տպագրվածից ֆակտուրային տարբերություն ունեն միայն: Մշակումն ավարտված վիճակում գտնում ենք Կոմիտասի ձեռագիր տետրում (ձեռ. № 399), որտեղ նշում կա՝ «1911, 1/ը, Ուայտ կղզի՝ Շենքլին», ինչպես նաև Մ. Բաբայանի ընդօրինակությամբ № 553 ձեռագրում: Այս վերջին երկուսը տպագրվածին նման են:

Ներկա հրատարակությունը նման է 1937-ի հրատարակությանը (ՀԺԵ, տետր Է), որի մեջ, ինչպես նաև Մ. Բաբայանի ընդօրինակածի մեջ, 7-րդ տակտում եղած վրիպակն ուղղված է № 399 ձեռագրի հիման վրա: Խոսքերի մեջ ևս ուղղում է կատարված նույն ձեռագրի և «Հալար ու մի խաղ»-ի հիման վրա (II, էջ 29, № 12): 1937-ի տպագրության մեջ semplice նշումը, որ այստեղ ևս պահպանված է, ձեռագրերում չկա: № 399 և 553-ում կատարման բնույթը նշված է «աղաչական» խոսքով: Հիշյալ ձեռագրերի համեմատությամբ այլ մանր փոփոխություններ են արված նաև նրբերանգների մեջ:

28. «Էրվում եմ». Բանաստեղծական տեքստը ՀՄԽ-ում չկա, առանձին վարիանտներ կան ժԽ, էջ 226 227: Մեղոդիան կա Ազգագրական ժողովածուի բնագրում (ձեռ. № 302, էջ 73, № 362): Մշակված է նաև դրվեր խմբերգ (ՀԺԵ, տետր Ը, 1951):

Արխիվում կա «Էրվում եմ» մեներգի մշակման միայն մեկ օրինակ, դա Կոմիտասի 1911 թ. ձեռագիր հավաքածուում է (ձեռ. № 399, էջ 5): Երգի մոտ նշում կա՝ «1911, 1/ը, Ուայտ կղզի՝ Շենքլին»: Տպագրվածից դրա տարբերություն ունի. տոնայնությունը **սոլ-մաժոր** է, նվագակցության ձախ ձեռքի առաջին ձայնանիշը քառորդ պաուզայից հետո է սկսվում, կատարողական նշում ունի՝ «լարգին», նրբերանգները նշանակված չեն:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1928 թ. (ՀԺԵ, տետր Դ), այժմ այդ հրատարակությունից արտատպվում է ակնհայտ վրիպակների ուղղումով և տեխնիկական աննշան փոփոխություններով:

1928 թվի հրատարակության վերնագրի տակ փակագծերում գրված է «Փորձ»: Իրոք «Էրվում եմ» մեներգը մի փորձ, մի ուրվագիծ է, որ իր ներդաշնակությամբ հիշեցնում է այս հատորում զետեղված «Տուն արի», «Լուսնակը սարի տակին» և մյուս նման երգ-էսքիզները:

Կոմիտասի ձեռագրերից մեկում նշում կա, որից երևում է, որ նա մտադիր է եղել այս երգի խմբական վարիանտը կցել «Ախ, մարալ ջան» խմբերգին:

29. «Տուն արի». Կոմիտասի շատ երգերի նման, այս փոքր ու պարզ երգի մշակումն ևս ստեղծագործական աշխատանքի տևական ընթացք է ունեցել: № 379, 403, 509, 399 և 553 ձեռագրերը, որոնցից վերջինը Մ.Բաբայանի ընդօրինակությունն է, հաջորդական կարգով ցույց են տալիս այդ աշխատանքի ընթացքը: Առաջին երեքը ներկայացնում են մշակման առաջին վարիանտը, վերջին երկուսը՝ երկրորդ, նրանից տարբեր վարիանտը: Սրանցից ձեռագիր № 339-ում եղածը, որ «1911 1/ը, Ուայտ կղզի՝ Շենքլին» նշումն ունի, Մ. Բաբայանի ընդօրինակության և նրանից կատարված՝ երգի առաջին տպագրության (ՀԺԵ, տետր Է, 1937) հիմք է հանդիսացել, սակայն Կոմիտասի այս և մյուս բոլոր ձեռագրերում երգի տոնայնությունը **դո** է, Մ. Բալայանի մոտ և տպագրվածում՝ **սի-բեմոլ:** Նկատի ունենալով երգի հնչյունաշա-

[illegible] նախատաղ է ապված:

Երգը մշակվել, ֆակսիմիլային անդրադարձումներից բացի, Կոմիտասը վերջին առաջին մասի ներդաշնակման տարբեր վարիանտներ, այն է՝ ամբողջը **դո-մաժոր**, 1-ին նախադասությունը՝ **լա-մինոր**, իսկ երկրորդը **դո-մաժոր**, և 1-ին նախադասությունը **դո-մաժոր**, 2-րդը **լա-մինոր**: Բոլոր ձեռագրերում, բացի Մ. Բաբայանի ընդօրինակումից, կատարողական նրբերանգները բացակայում են:

Միաձայն մելոդիան «Դու անսիրտ յար» վերնագրով տպագրված է ԱԺ I, էջ 7 № 22 և ներկայացնում է մշակված երգի առաջին կեսը ու նրա վարիացիոն կրկնությունը: Այստեղ խոսքերը էլ փոքր-ինչ այլ են: Երգի երկրորդ կեսը («Կանչում եմ, յա՛ր, արի՛...») Ավգագրական ժողովածուի բնագրում (ձեռ. № 302, էջ 9, № 22) Կոմիտասը հետագայում, այլ թանաքով է ավելացրել: ՀՄԽ-ում, սակայն, պետեղված է երգի լրիվ և արդեն վերջնական խմբագրված տեքստը (II, էջ 26, № 9):

Երգը տպագրվում է 1937 թ. հրատարակությունից, պեդալի նշումը լրացված է Կոմիտասի (№ 399) ձեռագրից: № 509 ձեռագրի վարիանտը մեկ տոն իջեցված վիճակում պետեղված է այս հատորի հավելվածում:

30. «Գութանը հաց եմ բերում». Արխիվում այս երգի մշակման վեց օրինակ կա՝ ձեռագիր № 479, 509, 401, 399 և 553: Բացի վերջինից, որը Մ. Բաբայանի ընդօրինակումն է, բոլոր ձեռագրերն էլ մատիտով կամ թանաքով ուղղումներ և փոփոխություններ են կրում, այնպես որ դրանցից ոչ մեկը երգի վերջնական մշակում չի կարող համարվել:

Վերոհիշյալ ձեռագրերում [illegible] երգի մշակման [illegible] [illegible] [illegible]

31. **«Ոլբերգ».** Այս երգի ապգագրական վարիանտը կետեղված է Կոմիտասի հավաքած և 1901 թվին կազմած Հայ ժողովրդական երգերի ժողովածուի «Մահերգեր» բաժնում (ձեռ. № 311): Մշակման մեջ ապգագրական մեղոդիան այարպեցված է գլխավորապես ի հաշիվ մելիկսության հնչյունների պակասեցման:

Մշակումը, գրված 1911. 8/ը. Շենքլինում, № 399 տետրում է (էջ 24), կա և Մ. Բաբայանի տետրում (ձեռ. № 553): 1937 թ. կատարված առաջին հրատարակությունը (ՀԺԵ, տետր է) սրանցից տարբերություն չունի, բացի մի երկու վրիպակից (7-րդ և 8-րդ տակտերում), որոնք ներկա հրատարակության մեջ ձեռագրի հիման վրա ուղղված են: Խոսքերը 1937-ի մեջ և ձեռագրում կիսատ են, այստեղ լրացված են ապգագրական վարիանտից: Ձեռագրում երգը մեկ տոն բարձր է, այստեղ պահպանված է տպագրվածի տոնայնությունը, որ ավելի հարմար է կատարման համար:

Իր տետրերից մեկում, որտեղ կետեղված է այս երգի ապգագրական վարիանտի սևագրությունը, Կոմիտասը մանրամասնորեն շարադրել է երգի ստեղծման պատմությունը և տեղեկություններ է բերել նրա հերոսների մասին: Երգը ստեղծելու համար առիթ է ծառայել խանդի հողի վրա կատարված մի սպանություն: Այս երգի մասին տես նաև հատորի նախաբանը, էջ 8:

32. **«Լուսնակը սարի տակին».** Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 25, № 22: Մշակումը կետեղված է 1911 թ. տետրում (էջ 28, 1911. 8/ը. Շենքլին), նաև Մ. Բաբայանի տետրում (ձեռ. № 553): Այդ երկուսը և 1937 թ. կատարված առաջին հրատարակությունը էական տարբերություն չունեն, միայն տպագրվածի մեջ եղած ֆորշլագները բնագրում (և Մ. Բաբայանի մոտ) տասնվեցերորդական ձայնանիշներով են գրված: Այս հատորում վերականգնված է բնագրի շարադրությունը, ինչպես նաև պեդալի վերաբերյալ Կոմիտասի նշումը: 1937 թ. տպագրության մեջ ավելորդ նշանակված լիգաները ձեռագրի հիման վրա այստեղ հանված են:

33. **«Էս գիշեր, լուսնակ գիշեր».** Մի նախնական էսքիզը գտնվում է Կոմիտասի ծոցատետրում (ձեռ. № 403), ավարտված մշակումը, բայց առանց երանգանիշների և տեմպի ցուցիչի, կետեղված է Կոմիտասի տետրում (ձեռ. № 399, էջ 30) և ունի «1911. 8/ը. Շենքլին» նշումը: Կա նաև Մ. Բաբայանի ընդօրինակությունների մեջ (ձեռ. № 553):

Խմբական մշակումը, մետրի տեսակետից պարպեցված և առանց վերջին հատվածի կրկնության, տպագրված է 1939 թվին, ՀԺԵ, տետր, Զ. Մեներգը տպագրվում է առաջին անգամ: Բանաստեղծական տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 33, № 28:

34. **«Ջուր կուգա վերին սարեն».** Խմբական մշակումը հրատարակված է 1933 թվին (ՀԺԵ, տետր Զ): Մեներգային մշակումը հրատարակվում է առաջին անգամ, վերցված արխիվի № 407 ձեռագիր-ծոցատետրից, որտեղ Կոմիտասի նշումը կա՝ **«Հիշատակ օր. Մարգարիտ Բաբայանին. Կ. Պոլիս. 14 ժբ. 1912»:** Տեմպի և չափահարի ցուցիչը ձեռագրում բացակայում է, բերված է խմբական մշակման տպագրությունից:

«Ջուր կուգա վերին սարեն»-ը կատարվելիս կցվում է «Էսօր ուրբաթ է, պաս է» երգին: Վերջինի մեներգային մշակումը դեռևս չի հայտնաբերվել:

35. **«Լե, լե, յաման».** Մշակման բնագիրը չի հայտնաբերված: Այստեղ բերվում է Կ. Պոլսում 1935 թ. թուրքերեն լեզվով կատարված տպագրությունից, խմբագրական որոշ փոփոխությամբ: Խոսքերը բերված են ըստ ԱԺ I հատորի 61-րդ էջում եղած գրանցման:

№ 325 ձեռագիր ծողովածուում կա այդ երգի ապգագրական մի պարզ վարիանտի գրանցում, առանց խոսքի (էջ 236): Ապգագրական ժողովածուում գտնվող մեղոդիան (բերվում է ստորև) ավելի հարուստ է:

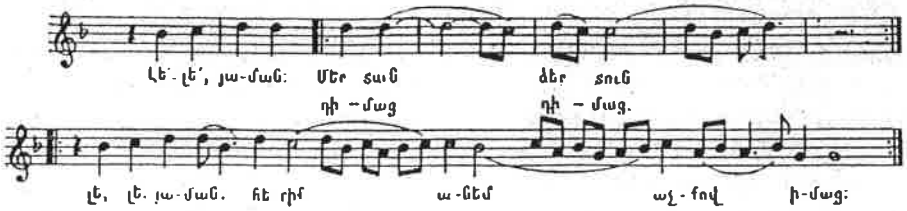

Գոյություն ունեն նույն երգի այլ հարուստ տարբերակներ ևս:

36. **«Շախկրբ-շախկրբ».** Խմբական մշակում հրատարակված է 1951 թ. (ՀԺԵ, տետր Ը), մենակատարի մշակման բնագիրը չի հասանելի եղած: Պատրաստ բերված է Կ. Պոլսում 1935 թ. թուրքերեն լեզվով կատարված տպագրությունից: Խմբերգը բերված են բառ խմբական մշակման (ձեռ. № 404, էջ 8): Խմբերգի և մենակատարի ներդաշնակումը տարբերություն չունի:

Ազգագրական ժողովածուի բնագրում մեղեդիան (ձեռ. № 302, էջ 72, № 361) ներկայացնում է երգի 1-ին նախադասությունը միայն: Մշակված մեղեդիայի երկրորդ կեսը հավանաբար մի այլ երգից է միացված:

37. **«Ծիծեռնակ».** Այս երգի մեղեդիական ոճը հայկական գեղջկական երաժշտության հետ ոչ մի առնչություն չունի: Գ. Դալոխյանի (1830—1908) հանրածանոթ ռոմանսների խառքերով հորինված քաղաքային երգ է:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1939 թ. (Կոմիտաս. Մեներգեր դաշնամուրի նվագակցությամբ), խոշոր թերություններով և աղավաղումներով (համեմատիր, օրինակ, վերջին չորս տակտը): Այս հատորում տպագրվում է արխիվում պահվող Կոմիտասի ձեռագրից (№ 518), որ գրված է թանաքով մաքուր վիճակում և կրում է «1898, 25/13 փետրվար, Բեռլին» թվականը:

«Ծիծեռնակ»-ը Կոմիտասի ուսանողական տարիների մշակումներից է:

38. **«Ախ, մարալ ջան».** Կոմիտասի գործունեության վաղ շրջանի մշակումներից է, կատարված 1899 թվին: Ներդաշնակության տեսակետից շատ հեռու է նրա ստեղծագործական հասուն շրջանի ոճից: Այլ պատկեր է ներկայացնում նույն երգի մշակումը որպես խմբերգ, որ հրատարակվել է Մխիթարյան միաբանության «Գեղունի» հանդեսում (1909, № 6, էջ 56, Վենետիկ, Ս. Ղազար):

«Ախ, մարալ ջան» մեներգը առաջին անգամ հրատարակվել է 1939 թ. Մոսկվայում: Այժմ տպագրվում է արխիվում պահվող Կոմիտասի ձեռագրից (№ 520), որն ունի «Բեռլին, 1899 12/1» նշումը: Պեդալի վերաբերյալ ձեռագրում եղած նշումները դուրս են թողնված, որովհետև թերի են:

Այս երգի խմբական մշակման ձեռագրերից մեկում Կոմիտասը նշել է՝ «Էրվում եմ»-ը կցել»:

Միաձայն մեղեդիան կա Ազգագրական ժողովածուի բնագրում (ձեռ. № 302, էջ 70, № 342) № 725 ձեռագիր ժողովածուում այս երգի մեղեդիան մեկ անգամ գրված է առանց մեկնության, երկրորդ անգամ՝ մշակվածին նման՝ մեկնությամբ: Տեքստը կա ՀՄԽ I, էջ 30, № 25:

39. **«Օրոր».** Կոմիտասի ձայնագրած Ակնա երգերի շարքից է (№ 1): Դեպքս ազգագրական նյութ հրատարակված է առաջին անգամ 1895 թվին Էջմիածնում՝ հայկական նոտագրությամբ և երկրորդ անգամ Ազգագրական ժողովածուի մեջ (էջ 75): Մշակման մեջ մեղեդիան զգալիորեն մեկնվել է անտակեցից խոշոր փոփոխություններ է կրել:

Մշակված վիճակում մեներգը առաջին անգամ հրատարակվել է 1925 թվին (ՀԺԵ, տետր Բ), այդ հրատարակության մեջ որպես երգի մշակման տարբերակ ցույց է տրված 1907 թիվը:

Տեխնիկական կարգի մի քանի մանր փոփոխություններով երգն արտատպվում է 1925 թվի հրատարակությունից:

40. **«Մոկաց Միրզա».** Հայկական ժողովրդական էպիկա-հերոսական նշանավոր երգերից մեկն է, պահպանվել է նաև Կոմիտասի կատարումով առանց նվագակցության գրված ձայնագրությամբ (ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան):

Ստորև բերվում է «Մոկաց-Միրզա»-ի բանաստեղծական լրիվ տեքստը, վերցված «Հայոց ու մի խաղ»-ից (I, էջ 62, № 50):

ՄՈԿԱՑ ՄԻՐԶԵՆ

Օրն էր ուրբաթ
Լուս ի շաբաթ,
Գեռաս Էրիր ենք Մարգարվեն.
Թրթիկ մեկավ Զըվիրա քաղքեն,
Ասին՝ բերին Մարգարվեն,
Տվին ի ձեռ Մոկաց Միրզեն.
— Հազա՛ր ափոսս, Մոկաց Միրզեն:

Ասեց, կարդաց, բաղդիկ լեզվեն,
Էրավ մոլորեն,
Շրջեց աչքեր, կոխեց չանեն.
Քարվավ կարմիր գույն երեսեն.
— Հազա՛ր ափոսս, Մոկաց Միրզեն:

Կանչեց, ասաց յուր ակշակին.—
Դո՛ւս քաշի Բոգ-Բեդավին,
Վերա դրեք թամբը ասպաֆին.
Սանթար կեցցում չար Զըվիրեն:
— Հազա՛ր ափոսս, Մոկաց Միրզեն:

Hasmik Harutyunyan

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկ. ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստի ինստիտուտի կողմից 5

Խմբագրի կողմից 7

ՄԵՆԵՐԳԵՐ ԴԱՇՆԱՄՈՒՐԻ ՆՎԱԳԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

1. Հով արեք Hov Arek 17
2. Հաբրիան Habrian 21
3. Երկինքն ամպել է Yerkinkn Ampel E . . . 25
4. Անոռնի Anoorni 27
5. Գարուն ա Garoon A 31
6. Ծիրանի ծառ Tziran Tzar 37
7. Քեղեր, ցոլեր Keler Tzoler 41
8. Քեղե, քեղե Kele Kele 45
9. Սար, սար Sar, Sar 48
10. Կանչե, կռունկ Gantshe, kroonk 50
11. Ես սարեն կուգայի Yes Saren Kooga . . . 54
12. Ձինչ ու վինչ 58
13. Ալագյազ (սարն ամպել է) 60
14. Խնկի ծառ 62
15. Ալ պլուլս 64
16. Կաժն սառ 69
17. Կաքավի երգը 72
18. Ձեմ կրնա խապա 75
19. Շոլեր ջան 77
20. Ձինար ես 80
21. Ես սառն 83
22. Ալագյազ (բարձր սարին) 85
23. Հով, Նազան Hov Nazan 88
24. Գարուն Garoon 93
25. Կռունկ 101
26. Ամպել ա կամար-կամար 105
27. Ես ապչիկ եմ 107
28. Էրվում եմ 110
29. Տուն արի Doon Ari 112
30. Գութանը հաց եմ բերում 115
31. Ոլբերգ 117
32. Լուսնակը սարի սակին 119
33. Ես գիշեր լուսնակ գիշեր 122
34. Ջուր կուգա վերին սարեն 125
35. Լե, լե, յուման 127
36. Շախկրը-շուխկրը 130
37. Ծիծեռնակ 132
38. Ախ, մայրս ջան 136
39. Օրոր Oror 139
40. Մոկաց Միրզան 141

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

1. Կաժն սառ (Ա. Բ.) 145
2. Ձեմ կրնա խապա 147
3. Շոլեր ջան 148
4. Ձինար ես 149
5. Ես սառն (Ա, Բ, Գ, Դ, Ե) 150
6. Տուն արի 155
7. Գութանը հաց եմ բերում 157

Հատված «Հայ քնար»-ի առաջաբանից 159

«Հայ քնար միաձայն գեղջուկ երգերի» Ա տասնյակի նախաբանը 159

Հատված «Հապար ու մի խաղ» ժողովրդական երգարանի Ա հինգյակի ծանոթությունից . . . 159

Հատված «Հապար ու մի խաղ» Բ հինգյակի ծանոթությունից 160

Ծանոթագրություններ 163